

**TÜRK DİLİNİN KUZEY KAFKAS DİLLERİNDEN
AVARCAYA ETKİLERİ**

SAMET CANTÜRK

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM
DALI/ESKİ TÜRK DİLİ BİLİM DALI**

I

T.C

ORDU ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**TÜRK DİLİNİN KUZEY KAFKAS DİLLERİNDEN AVARCAYA
ETKİLERİ**

SAMET CANTÜRK

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI/ESKİ TÜRK DİLİ
BİLİM DALI**

DANIŞMAN: DOÇ. DR. İSMAİL DOĞAN

ORDU 2013

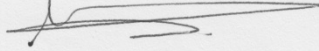
T.C.
ORDU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Bu çalışma jürimiz tarafından 27/05/2013 tarihinde yapılan sınav ile TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI Anabilim Dalı, ESKİ TÜRK DİLİ Bilim Dalı'nda YÜKSEK LİSANS tezi olarak kabul edilmiştir.

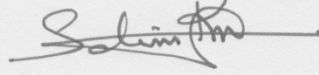
Başkan : Doç. Dr. İsmail DOĞAN

Üye : Doç. Dr. Fatih ÜNAL

Üye : Doç. Dr. Salim KÜÇÜK

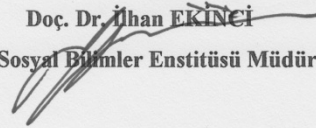

ONAY :

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylım.

28.05.2013

Doç. Dr. İhan EKİNCİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

III

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya, kullandığım başka yazarlara ait her özgün fikre kaynak gösterdiğimi bildiririm.

27.05.2013

IV

ÖZET

[CANTÜRK, Samet]. [Türk Dilinin Kuzey Kafkas Dillerinden Avarcaya Etkileri], [Yüksek Lisans Tezi], Ordu, [2013].

Kafkasya bölgesi tarih içinde Türk olan ve Türk dili konuşan birçok Türk topluluğuna ev sahipliği yapmıştır. Bu bölgede yaşamış ve halen yaşamakta olan Türk halkları Kafkasya bölgesinde komşuluk ettiği diğer halklar ile bazı kültürel alışverişlerde bulunmuşlardır. Bu kültürel alışverişlerin başında diller arasındaki etkileşimler gelmektedir. Kuzey Kafkasya'da yaşayan Dağıstan Avarlarının da hem buldukları bölge hem de isimleri açısından böyle bir etki altında kalması normaldir. Tarihte yaşamış olan Türk Avarları ile isimleri aynı şekilde olan bu halk yaşadıkları bölge itibari ile de Kumuk, Azerbaycan, Nogay ve Karaçay Malkar Türkleri ile çevrilmiş bir bölgede yer almaktadırlar. Bu halkın dilindeki Türk dili etkileri; direk olarak ödünç kelimeler şeklinde olabileceği gibi Türk dilinin bazı fonetik ve morfolojik özellikleri olarak da bulunabilmektedir. Çalışmamızda Kuzey Kafkasya'daki tarihsel süreçte Türklerin etkisi esas alınarak Dağıstan Avarlarının dillerinde bulunan Türk dili etkileri incelenmiştir.

Anahtar Sözcükler: Avarlar, Kafkasya Avarları, Kuzey Kafkasya, Türkçenin Etkileri.

ABSTRACT

[CANTÜRK, Samet]. [Turkish Language Effects on Avar language (one of the North Caucasus Languages)], [Phd Thesis], Ordu, [2013].

Within the history Caucasus region where is has been Turkic language communitys home area. Turkish people have lived and still living in this area have made some of the cultural exchanges with the other peoples of the Caucasus. Linguistic exchanges which is one of the this cultural exchanges. Avars living in Dagestan in the North Caucasus, in terms of both the regional as well as the names of the peoples of these effects are likely to remain below occupies a special place. Daghestan Avars which is the same names Turkish Avars lived in history. Their region surrounded by Kumuk, Azerbaijan, Nogay and Karaçay Malkar Turks. Turkic language in Avar language can be directly in the form of loan words in the Turkish language is also available in some phonetic and morphological features. In our study which is based on; the effects of the Turks to the North Caucasus in the historical process and Turkic language effects in the Avar language.

Key Words: Avars, Caucasian Avars, North Caucasus, Turkic Language Effects.

VI

ÖNSÖZ

Türk'e ve Türklüğe dair her şeyi konusu içerisine alan Türkoloji bilimi kendi konusunu oluşturan tüm Türk halklarını tam anlamıyla tespit etmiştir demek mümkün değildir. Bilginin sürekli yenilendiği günümüzde Türk olduğunu sandığımız bazı halkların aslında Türk olmadığı, yıllardır başka topluluklar içinde yaşayan ve yabancı sandığımız halkların ise Türkler ile aynı kökenden olduğu üzerine pek çok şey yazılmaktadır.

Son olarak Moğolistan'da varlıklarını sürdüren Dukha Türkleri kayıp halkımız olarak nitelendirilmiş ve yapılan çalışmalarla gündeme getirilerek Türkoloji alanında tanınması sağlanmıştır. İskit, Saka ve Kimmerlerin bugün hâlâ Türk olup olmadıkları tartışılmaktadır. İskandinav halklarında Türk dünyasındaki masalların, Slav halklarında kilim motiflerimizin benzerlerinin bulunması bizi düşündürürken, Maya ve Sümer dillerindeki Türkçe kelimeler de Türkologlar için cevapsız sorular olarak kalmaya devam etmektedir. Anadolu'nun birçok bölgesinde rastladığımız kaya yazıları veya resimlerinin Sibiry'a da kadim Türk bölgelerinde bulunanlar ile büyük benzerlik göstermesi ilk ve orta öğretim yıllarında Türk gençlerine öğretilen 'Anadolu'ya ilk gelişimiz 1071 tarihidir' ezberini bozmaktadır. İşte bu nedenle Türkoloji ilmine hizmet ederken hislerimize kapılarak dayanaksız sözler sarf etmek yerine tartışılmayacak bilimsel gerçekleri bulup ortaya koymak ve bilim âlemine sunmak aslî görevimiz olmalıdır.

Bu bilgiler ışığında, çalışmamızda Dağıstan Avarlarının dilinde genel olarak Türk dilinin etkisi incelenmiştir. Bu halkın isminin tarihte yaşamış Türk Avarları ile aynı olması ve kadim Türk topraklarının bulunduğu bölgede yaşaması, onları Kafkas halkları içinde Türkoloji açısından özel bir konuma getirmektedir. Bu durumdan yola çıkarak Avarların söz varlığı ele alınmış ve dillerindeki Türkçe unsurlar tespit edilmeye çalışılmıştır.

VII

Çalışmamızın temeli iki sözlüğe dayanmaktadır. Bunlardan biri Türkiye’de yapılmış bir çalışma olan ve Avarların çağdaş dillerinin söz varlığını gösteren bir sözlüktür. Diğeri ise internette ‘Babil Kulesi’ adı altında yer alan bir projede oluşturulmuş etimolojik bir sözlüktür.

Tezin giriş kısmında Kuzey Kafkasya’nın coğrafya, tarih ve halkları açısından ayrıntılı bir tanımı yapılmıştır. Devamında Kuzey Kafkasya’da günümüzde yaşamakta olan Türk soylu halklar incelenmiştir. Bu Türk soylu halkların tanımından sonra geçmişte Kafkasya’da ve çevresinde bulunmuş olan Türk halkları bir bütünlük içinde değerlendirilmiş aynı zamanda tarihteki Türk Avarları da mevcut bilgiler ışığında ayrıntılı bir biçimde tanıtılmıştır. Esas konumuzu teşkil eden Dağıstan Avarları ya da diğeri adıyla Kuzey Kafkasya Avarlarının ise Türkiye’de bilim âleminde yeterince ele alınmadığı ve ayrıntılara inmeden tanıtıldığı görülmüştür.

Bu çalışmada genel olarak Türkçenin Avarcaya etkileri; Avarcada Türkçeden alınan ödünç kelimeler; Türkçe etkisiyle Avarcaya geçen kelimeler ve Avarcada Türkçeden dil bilgisine dayalı alıntılar ses, şekil, kelime ve anlam bilgisine dayalı olarak incelenmiştir. Sonuç olarak Avarlar ve Avar dilinin Türk unsurları ile ilişkisi kelimelere dayalı olarak somutlaştırılmaya çalışılmıştır.

Tez konusunun belirlenmesinde kaynak olan ve her durumda yardımını esirgemeyen değerli hocam Doç. Dr. İsmail Doğan’a teşekkürü bir borç biliyorum. Yine tarihsel açıdan tezimi bir düzene oturtmamda büyük yardımı dokunan Doç. Dr. Fatih Ünal’a ve gerekse çalışmamda değerli yardımlarını esirgemeyen Doç. Dr. Salim Küçük hocama teşekkürleri sunarım. Çalışmanın Türk dünyası ve Türklük bilimine fayda sağlaması dileklerle.

Samet CANTÜRK

Ordu, 2013

VIII

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı:	SAMET CANTÜRK
Doğum Yeri ve Tarihi:	Bafra / 16.11.1987
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi:	Afyon Kocatepe Üniversitesi / Fen-Edebiyat Fakültesi/ Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Yüksek Lisans Öğrenimi:	-
Bildiği Yabancı Diller:	İngilizce
Bilimsel Etkinlikleri:	Kuzey Kafkasya'daki Türk Unsurlarına Genel Bir Bakış – Uluslararası Sosyal Bilimler Lisansüstü Öğrenci Sempozyumunda Bildiri Olarak - Ordu Üniversitesi / 2011
İletişim	
E-Posta Adresi:	canturk_28@hotmail.com
Telefon:	
İş:	-
Ev:	0 454 318 06 18
Cep:	0 544 581 48 28
Tarih ve İmza:	27.05.2013

IX

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
İç Kapak ve Başlık Sayfası	I
Tez Jürisi Kararı ve Enstitü Müdürlüğü Onayı	II
Beyan Sayfası	III
Özet	IV
Abstract	V
Özgeçmiş	VI
Önsöz	VII
İçindekiler	IX
Kısaltmalar	XI
GİRİŞ	1
1. KUZEY KAFKASYA	3
1.1. Kuzey Kafkasya Coğrafyası	3
1.2. Kuzey Kafkasya Tarihi	9
1.3. Kuzey Kafkasya Halkları	13
1.3.1. Kafkasya Kökenli Halklar	13
1.3.1.1. Abhaz Kavmi	14
1.3.1.2. Çerkez Kavmi	18
1.3.1.3. Dağıstan Halkları	23
1.3.1.4. Ubıhlar	29
1.3.1.5. Vaynahlar (Çeçen-İnguşlar)	31
1.3.2. İrani Halklar	35
1.3.2.1. Osetler	35
2. KUZEY KAFKASYADA YAŞAYAN TÜRK SOYLU HALKLAR	38
2.1. Karaçay Malkar Türkleri	40
2.2. Nogay Türkleri	46

X

	<u>Sayfa</u>
2.3. Kumuk Türkleri	49
3. TARİHTE KUZEY KAFKASYA VE ÇEVRESİNDE TÜRKLÜK VE TÜRK AVARLARI	54
3.1. Tarihsel Süreçte Kuzey Kafkasya ile Yakın Çevresinde Türk İzleri	54
3.2. Tarihteki Türk Avarlar ve Kafkasya ile İlişkileri	70
4. DAĞISTAN AVARLARI	82
4.1. Coğrafya	83
4.2. Tarih	87
4.3. Dil	89
5. AVARCAYA TÜRK DİLİNİN ETKİLERİ	98
5.1. Türk Dilinden Avarcaya Geçen Kelimeler	105
5.1.1. Türk Dilinden Avarcaya Geçtiği Tartışmalı Olan Kelimeler	155
5.2. Avarcaya Türk Dilinin Etkisi İle Geçmiş Olan Yabancı Kökenli Kelimeler	173
5.2.1. Türk Dili Etkisi ile Avarcaya Girmiş Olan Arapça Alıntı Kelimeler	177
5.2.2. Türk Dili Etkisi ile Avarcaya Girmiş Olan Farsça Alıntı Kelimeler	188
5.2.3. Türk Dili Etkisi ile Avarcaya Girmiş Olan Diğer Dillerden Alıntı Kelimeler	190
5.3. Avarcada Türk Dilinden Gramatik Alıntılar	192
5.3.1. +IK İsimden İsim Yapım Eki	192
5.3.2. +çI İsimden İsim Yapım Eki	195
5.3.3. Şekil Yönünden Türkçe ile Benzer İkileme ve Söylemler	197
SONUÇ	198
KAYNAKLAR	202

KISALTMALAR

age.	: Adı geçen eser
agm.	: Adı geçen makale
Ar.	: Arapça
bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
ev.	: Çeviren
Çin.	: Çince
ET	: Eski Türkçe
Far.	: Farsça
Fr.	: Fransızca
İng.	: İngilizce
MÖ	: Milattan Önce
MS	: Milattan Sonra
Moğ.	: Moğolca
OT	: Orta Türkçe
Rum.	: Rumca
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
TDK	: Türk Dil Kurumu
TT	: Türkiye Türkçesi
vd.	: Ve diğerkleri
yy.	: Yüzyıl

GİRİŞ

Dünya üzerinde kadim zamanlardan itibaren büyük bir bölgeye yayılmış olan Türk dilli halklar birçok farklı halkla ve kültürel etkileşimde bulunmuşlardır. Bu etkileşimlerin izlerinin görüldüğü en önemli noktalardan biri de halkların dilleridir. Türk toplulukları gittikleri çoğu yerde çoğunluk olmasalar bile yönetici ya da halkları birleştirici unsur olarak görülmüşlerdir. Kuzey Kafkasya bölgesi de Türk halklarının çok eski zamanlardan beri nüfuz ettiği bir coğrafya olarak bugün karşımızda durmaktadır.

Kuzey Kafkasya'nın coğrafyasını, tarihini ve halklarını tanımak için öncelikle tarihsel süreçten bu zamana Kafkasya olarak bilinen coğrafyayı tanımlamak gerekir. Kafkasya'daki tarihsel oluşumlar genel olarak birbiriyle bağlantılı ve iç içedir. Kafkasya bölgesinin karmaşıklığı; coğrafya ve tarihsel tanımın yanı sıra Kafkas halklarının tanımında da görülmektedir.

Türkiye'de Kafkasya ya da Kafkas göçmeni denilince akla ilk olarak Çerkezlerin gelmesi yanlına dikkat çekmek ve Kafkasya'nın Çerkezlerden ibaret olmadığını göstermek amacıyla kapsamlı bir Kuzey Kafkasya halkları tanımına ihtiyaç vardır. Kuzey Kafkasya'nın tarihsel süreçten bugüne içinde birçok halkı barındırdığı bunlardan kimilerinin sosyo-kültürel nedenlerden dolayı Ubıhlar gibi dilini kaybederek yok olduğu kimininse küçük bir toplulukken günümüzde bölgede söz sahibi bir duruma geldiği görülmektedir.

Çalışmamızın ana unsuru olan Dağıstan Avarlarına Türklüğün etkisinin nasıl ya da ne gibi olabileceğini anlatmak açısından Kuzey Kafkasya'daki Türk soylu halkları da tanımak gereklidir. Buradaki Türk halklarının geçmişten günümüze genel bir tanımı ve coğrafi durumları Dağıstan Avarlarının dilinde bulunan Türk dili etkisini açıklayıcı nitelikte olacaktır. Kuzey Kafkasya bölgesinin sadece günümüzdeki bu halkların yer aldığı bir bölge olmadığı ve milat öncesi devirlerden itibaren Kuzey Kafkasya'ya etki etmiş olan Türklük unsurlarının da bulunduğu anlaşılmaktadır. Günümüzde yaşayan bu

Kuzey Kafkasya'daki Türk halklarının da bahsettiğimiz milat öncesi devirlerden itibaren süregelen Türk etkilerinin izlerini taşıdıkları bilimsel bir gerçektir.

Bu çok eski devirlere dayanan Türk izleri yalnız Kuzey Kafkasya'daki Türk topluluklarında değil oluşumunu bu bölge içinde tamamlamış halklarda da görülür. Çeçen, Çerkez, Kabardey gibi halkların tarihlerinde, kültürlerinde, dillerinde Türk izlerinin olduğu anlaşılmaktadır. Oluşumunu Kuzey Kafkasya'da tamamlamış kabul edilen halklardan biri olan Dağıstan Avarlarının da coğrafya itibari ile bir Türk üçgeninin içinde yer aldığı ve Türklerin çok eski zamanlardan beri var oldukları Dağıstan coğrafyasında yaşadıkları görülmektedir. Bu halkın Tarihteki Türk Avarları ile olan isim benzerliği ve coğrafyaları gereği iki halkın da geçmişte aynı yerde bulunmuş olmaları bilim adamları için bir soru işareti olmuştur. Bu halkın Kuzey Kafkasya kökenli bir halk olduğu ve Türk Avarlar ile bir benzerliğinin bulunmadığı genel bir kanaattir. Bazı bilim adamları ise günümüzde Dağıstan'da yaşayan bu Avarların geçmişteki Türk Avarlarının bakiyeleri olduğu görüşündedirler.

Bu tartışmalarda Dağıstan Avarlarının Türklükle bir bağlantısını görmeyenlerin ispat noktaları bu halkın dilleri olmuştur. Çalışmamızda bu tartışmalardan yola çıkarak Dağıstan Avarlarının dili olan Avarcada bulunan Türk dili unsurlarını ele alacağız.

1. KUZEY KAFKASYA

1.1. Kuzey Kafkasya Coğrafyası

Kuzey Kafkasya günümüzde sosyal, siyasal ve fiziki coğrafyası ile karmaşık bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle ülkemizde Kafkasya denildiğinde herkesin verdiği cevabın farklı olduğunu ve Kafkas coğrafyasının içindeki halklarla birlikte daha tam olarak keşfedilip tanınmadığını görmekteyiz. Bizim bu ilk kısımdaki amacımız Kafkasya içindeki Kuzey ve Güney Kafkasya'nın coğrafi olarak ayrımını gösterdikten sonra konumuzu teşkil eden Kuzey Kafkasya'yı ayrıntılı olarak coğrafyası, tarihi ve halkları ile tanıtmak olacaktır. Ancak Kuzey Kafkasya'yı tanımak için öncelikle Kafkasya'yı genel olarak tanımak gereklidir.

Günümüzde Bağımsız Devletler Topluluğu sınırları içinde kalan Kafkasya bölgesi yaklaşık 324.000 kilometrekarelik bir yüz ölçüme sahiptir. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin dağılmasından (Aralık 1991) sonra Kafkasya bölgesinde üç cumhuriyet (Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan); biri Azerbaycan'a (Nahçıvan); ikisi Gürcistan'a (Abazya ve Acaristan) ve yedisi de Rusya Federasyonu'na (Adige, Dağıstan, İnguş, Karaçay-Çerkez, Kuzey Osetya, Kabardin-Balkar, Çeçen) bağlı olmak üzere toplam on özerk cumhuriyet ile biri Azerbaycan'a (Dağlık Karabağ) ve birisi de Gürcistan'a (Güney Osetya) bağlı iki özerk bölge bulunmaktadır¹.

¹ Avşar, B. Zakir, 'Kafkasya-Rusya Federasyonu ve Türkiye', **Yeni Türkiye Dergisi, Türk Dünyası Özel Sayısı**, S 16, Temmuz – Ağustos, 1997, s. 1875.

Kafkasya Bölgesini gösteren bir jeopolitik harita (2008)

Resim 1 ‘Kafkasya Siyasi Haritası’²

Kafkasya'nın belkemiğini oluşturan ve kuzey-batıdan güney-doğuya doğru bir yay gibi uzanan Kafkas Dağları 486.000 kilometrekarelik bu muazzam ülkeyi kuzey ve güney olarak ikiye ayırır. Dağların kuzeyinde kalan kısma Kuzey Kafkasya, güneyinde kalan kısma ise Güney Kafkasya adı verilir. Kuzey Kafkasya daha çok Deşt-i Kıpçak'a, Güney Kafkasya da Anadolu'ya yakın görünmektedir. Bu sebeple bölgenin tarihsel kaderi çoğu zaman birbirinden farklı yapılarda seyretmiştir. Tarih boyunca iki tarafın halkı da farklı siyasi teşekküller altında mevcudiyetlerini devam ettirmişlerdir. Bu dağların aşılmazlığı kuzey-güney bölgeleri arasındaki irtibatı olumsuz kılmış, ancak biri

² <http://tr.wikipedia.org/wiki/Dosya:Caucasus-political-tr.svg> (20.03.2013)

Hazar Denizi'nin batı kıyılarında yer alan "Derbent" (Demir Kapı, Bab'ül Evbab) ve ikincisi Orta Kafkasya'da bulunan "Daryol" (Daryal) geçitleri sayesinde her iki coğrafi bölgenin ilişkisi sağlanabilmiştir. Stratejik önemi büyük olan bu iki geçit dışında bir yaklaşma sağlanamayacağı nedeniyle farklı kültür ve etnik yapıdaki topluluklar, kendilerine has ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasi ortamlar oluşturmuşlardır. Bölge, genel olarak etnik bakımdan parçalanmış olduğundan bölgenin içinden çıkan bir yerli göç, diğerlerine hâkim olamamıştır. Kuzey Kafkasya bölgesinde Güney Kafkasya'ya göre etnik farklılıklar daha fazladır. Bu sebeple tarih boyunca kuzey ve güney bölgelerinden ister birine, ister tamamına olsun hâkim olan güçler hep dışarıdan gelen büyük devletler olmuştur³.

Genel olarak baktığımızda ise Kafkasya genç dağlık bir coğrafyadır. Jeolojik bakımdan Kafkasya toprakları üç bölgeye ayrılmaktadır:

1) Esas olarak üçüncü zaman ve daha sonraki zamanlara ait katmanların yer aldığı düzlük kuzey bölgesi

2) Tebeşir ve Jura dönemleri oluşumlarının bulunduğu orta bölge (dağ öntü)

3) Kambriyen öncesi ve paleozoik oluşumların yer aldığı, Ana Kafkas ve Bokovoy (Peredovoy) sıralarının bulunduğu güney bölgesi⁴.

40-45 kuzey enlemleri ile 37-50 doğu boylamları arasında olup, batıda Azak ve Karadeniz, doğuda Hazar Denizi, kuzeyde Don ağzı, Maniç Çukurluğu ve Kuma ağzı, güneyde ise Hazar Denizi kıyısından Kızılburun'dan, Dibrar tepesiyle Nuha'nın güneyinde Ari ve Alazan çayları boyunca Çinvali mntıkası dahil olmak üzere Karadeniz'e dökülen İngur Irmağı ile çevrili bölge Kuzey Kafkasya'dır. Kafkas Sıradağları, Abhazya ve Güney Osetya bölgesi Kuzey Kafkasya sınırları içinde kalır. Kafkasya Dağları, Avrupa'yı Asya'dan ayıran çizgi olarak kabul edilir. Karadeniz'in kuzey-batısındaki Taman yarımadası ile Hazar denizinin güney-doğusundaki Apşeron yarımadası arasında uzanan Kafkasya dağları 1100 km.'den uzundur. Genişliği 32 ila

³ Tombuloğlu, Tuba, **Kafkasya'nın Etnik ve Kültürel Yapısı'nın Oluşumunda Türklerin Rolü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü Anabilim Dalı, Ankara, 2003, s. 3.

⁴ Topçu, Murat, **Karaçay-Çerkez (Özerk) Cumhuriyeti'nin Demografik Yapısı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dünyası Coğrafyası Anabilim Dalı, İstanbul, 2006, s. 5.

180 km civarında olup en yüksek dağı olan Elbruz'un 5629 m. ve 5593 m. yüksekliğinde iki zirvesi vardır. Kafkasya dağları bir hayli yerden de geçit (Derbent, Daryal, Avar v.b.) verir⁵. İşte bu sıradağlar Kafkasya'yı; Kafkasya Ötesi (Trans Kafkasya veya Güney Kafkasya) ve Kuzey Kafkasya olarak ikiye bölmektedir.

Kırkıncı boylamla kırk altıncı boylam arasında bulunan ve 1100 kilometre uzunluğa sahip olan Kafkas sıradağları, batıda Karadenizin Azak Denizine çok uzak olmayan Novorrossisk limanından, doğuda Hazar Denizi kıyısındaki Derbente kadar uzanır. Yerli ve göçebe kavimlerin yüzyıllar boyunca harman olduğu Kafkasya, fiziki coğrafya bakımından bütünlük göstermesine karşılık tarihi gelişmeler neticesinde beşeri coğrafya bakımından bir mozaik olarak günümüze kadar gelmiştir. Etnolojik olarak, özellikle Kuzey Kafkasya dünya yüzeyinde bu kadar küçük bir alan üzerinde en çok etnik grubun ve buna bağlı olarak birçok farklı dilin barındığı bölgelerden biridir⁶. Bu kadar dar bir alanda özellikle dilleri birbirinden farklı bu kadar çok halkın ortaya çıkmasında en büyük sebeplerden biri de yeryüzü şekilleridir. Coğrafi şekillere bakıldığında sarp dağların ve derin vadilerin halkların birbirine temas etmelerini uzun süre engellediğini söylemek mümkündür. Ne zaman başladığı kesin olarak bilinmeyen ancak belirli bir zamana kadar süren bu halklar arasındaki iletişim olmadan yaşama durumu ile her halk kendi oluşumunu kendi alanında tamamlamıştır ve ortaya bu çok dilli çok halklı coğrafya çıkmıştır.

Bu tanımlardan sonra özellikle şu kısım belirtilmelidir ki günümüze kadar gelen tartışmalarda Kafkasya sınırları çoğu zaman Azerbaycan-Ermenistan-Gürcistan da dâhil edilerek verilmektedir ancak yaygın görüşe göre "Güney Kafkasya" denilen bölge aslında "Kafkas Ötesi"dir, yani Kafkasya denildiğinde Kuzey Kafkasya olarak tanımladığımız bölge esas olarak alınmalıdır.

⁵ Devlet, Nadir, Kuzey Kafkasya'nın Dünü Bugünü, **Yeni Türkiye Dergisi, Türk Dünyası Özel Sayısı**, S 16, Temmuz – Ağustos, 1997, s. 1924.

⁶ Tavkul, Ufuk, Tarihi ve Etnik Yapısıyla Kafkasya, **Yeni Türkiye Dergisi, Türk Dünyası Özel Sayısı**, S 16, Temmuz – Ağustos, 1997, s. 1895.

Resim 2 ‘Kafkasya Bölgesi Fiziki Haritası’⁷

Bugün siyasi, coğrafi, etnik ya da kültürel sınırlar açısından ele alındığında, karşımıza birbirinden farklı sınırlara sahip birkaç Kafkasya tanımı çıkmaktadır. Coğrafyacılar Kafkasya’yı Kuzey ve Güney olarak ikiye bölmüşler; bölgenin tarihi, etnik, sosyolojik yapısını derinlemesine bilmeyen siyaset bilimcileri de bu bölünmeyi kabul ederek, Kuzey Kafkasya-Güney Kafkasya isimlerini literatüre sokmuşlardır. Bu tarife göre Kuzey Kafkasya denildiğinde, bugün Rusya Federasyonu sınırları içinde kalan sözde özerk Adige, Karaçay-Çerkez, Kabardin-Balkar, Kuzey Osetya, Çeçenistan, İnguşetya ve Dağıstan Cumhuriyetleri akla gelmektedir. Yine bu tarife göre Güney

⁷ http://www.tugrulmuhendislik.com.tr/haritamagestematikresimlerKafkaslar_Fiziki_A3.jpg (28.04.2013)

Kafkasya ise Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan Cumhuriyetleri ile Abhazya, Acara, Dağlık Karabağ, Nahçıvan Özerk Cumhuriyetleri ile Güney Osetya bölgesinden oluşmaktadır. Ancak masa başında uydurulmuş olan Kuzey Kafkasya-Güney Kafkasya isimleri o bölgenin tarihi, etnik, sosyolojik ve kültürel gerçeklerine uymamaktadır. Bilimsel açıdan gerçekte tek bir Kafkasya vardır, o da bugün pek çok çevre tarafından Kuzey Kafkasya olarak adlandırılan bölgedir. Fakat bu tanımlama da eksik kalmaktadır; çünkü bugün siyasi açıdan Gürcistan'a bağlı olan Abhazya ve Güney Osetya da etnik ve kültürel açıdan Kafkasya'nın bir parçasıdır ve bu halkların tarihi süreçleri itibariyle de Kafkasya'ya dahildir. Güney Kafkasya tabiri ise sonradan uydurulmuş olarak görünmektedir. Bu bölgenin geçmişten günümüze gelmiş olan asıl adı Kafkas Ötesi'dir. Rusların bu bölgeye verdikleri *Zakavkaz*, İngilizlerin verdikleri *Transcaucasus*, Osmanlı ve Arapların verdikleri *Mavera-i Kafkasya* adları Güney Kafkasya değil, 'Kafkas Ötesi' anlamındadır⁸.

Dünya haritasındaki yerine bakıldığında Kuzey Kafkasya gerçekten jeopolitik olarak çok önemli bir bölgededir. Tarihsel süreci ve içinde barındırdığı kültür öğeleri ile Kuzey Kafkasya bölgesi coğrafi itibari ile tarihten günümüze savaşlara ve mücadelelere sebep olmuştur ancak bölgenin coğrafi yapısındaki koşullar her daim yerli halkların lehine olmuştur. Kuzey Kafkasya barındırdığı ham madde rezervleri ile çok zengin bir bölgededir ve özel yapısı itibari ile ayrı bir değere sahiptir.

Jeopolitik yönden Kafkasya'nın coğrafi konumu, Avrupa, Asya ve Afrika kıtalarının arasına girmiş olan ve beş bin kilometre uzunluğundaki Akdeniz-Ege Denizi-Boğazlar ve Marmara Denizi-Karadeniz-Azık Denizi gibi birbirlerine bağlı iç denizlerin vücuda getirdikleri bir su koridorunun ucundadır. Aynı zamanda Hazar Denizi vasıtasıyla da doğuya ve Orta Asya'ya bağlanmış bir vaziyettedir. Bu durumda Kafkasya, kuzey-güney, doğu-batı yollarının birleştiği bir bölge özelliği kazanmaktadır. Kafkasya'nın bu coğrafi konumu etnolojik oluşumlara ve gelişmelere, tarihin akışına çok etkili olmuştur. Bu nedenle Kafkasya önemini her devirde korumuştur. Kafkasya bir bütün olarak ele alındığında, dünyada çok az bölgede bulunan doğal zenginliklere sahiptir. Hem kendisi münhasıran zengin bir petrol havzasıdır hem de Basra Körfezini kontrol eden stratejik bir konuma sahiptir. Kafkasya'nın tarihi coğrafyası ve jeopolitik önemi, bölgenin stratejik değerini artırmaktadır. Kafkasya'nın bu önemi, tarihteki

⁸ Tavkul, Ufuk, **Kafkasya Gerçeği**, Selenge Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2009, s. 11.

önemi açısından paralellik arz eder. Geçmişte yaşanan olaylar veya Kafkasların çevresindeki güç merkezlerinin, birbirlerine karşı takip ettikleri politikalar bugün için de aynen geçerlidir⁹.

1.2. Kuzey Kafkasya Tarihi

Tarihini incelemeye çalıştığımız Kafkasya sahasının coğrafi gelişim tarihi ve buna bağlı olarak üzerinde yaşayan halkların oluşum tarihi çok eski zamanlara dayanmaktadır. Yaklaşık 160 milyon yıl süren Mezozoik zamanda burası hemen hemen denizle kaplı ve tahminen küçük bir ada görünümündeydi. Yer kabuğunda meydana gelen hareketler sonucu, bölgedeki Kafkas sıradağları teşekkül etmiştir. Kafkasya bölgesine tabii karakterini ve hayatietini kazandıran bu Kafkas dağları, Alp dağ oluşum (3. jeolojik zaman) hareketleri sırasında ortaya çıkmış en yüksek kıvrım sistemini oluşturmaktadır. Bölgenin tabii coğrafyası, etrafını saran Kafkas denizlerinin durumu, iklimi, akarsuları, bitki ve hayvan yetiştirme kabiliyeti ile Kafkasyalıların sosyo ve ekonomik tarihleri arasında sıkı bir ilişki bulunmaktadır. Aynı şekilde diğer milletlerle olan siyasi, sosyal ve ekonomik ilişkilerde de bu coğrafya önemli bir yer tutmaktadır. Kafkasya, bu coğrafi özelliği itibariyle, dünyanın ilk etnik hareketlerine ve etnolojik teşekkül ve gelişmelerine sahne olmuştur diyebiliriz. Dolayısıyla pek çok medeniyete beşiklik eden Kafkasya bölgesi doğu-batı, kuzey-güney kültür unsurlarının iç içe karışıp kaynaştığı bir coğrafi bölge durumuna gelmiştir¹⁰.

Birçok tarihçiye göre yaklaşık 400 bin yıl önce, insan soyu Kafkas dağlarının güney yamaçlarında ve daha sonra kuzeybatı Kafkasya'da türemiştir. Bu konuda öncelikle yakın çevreye, Trans Kafkasya'ya (Güney Kafkasya'ya), doğuya ve kuzeye doğru yayılmış olduğu hususunda bulgu ve kalıntılar olduğu söylenmektedir. Bunlar, şimdiki Krasnador toprakları sınırları içerisinde, Karadeniz kıyıları boyunca ve Kafkasya bölgesinin diğer birçok yerinde yapılan arkeolojik kazılar neticesinde bulunmuştur. Doğuda Hazar Denizi ile batıda Azak ve Karadeniz arasında uzanan bu

⁹ Bölükbaşı, Arkın Ahmet, **Kuzey Kafkasya Özerk Cumhuriyetleri Bağlamında Rus Dış Politikası, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Ankara, 2007, s. 81.

¹⁰ Bi, Mahmut, **Kafkas Tarihi**, Selenge Yayınları, İstanbul, 2007, s. 18.

geniş ve bereketli topraklar, üzerinde türeyen beyaz ırkın ilk temsilcisi “Kasiyen”e izafeten “Kovkas=Kaslar’ın ülkesi” diye adlandırılmıştır. Kafkasya’nın coğrafi mekân olarak kuzey sınırı, Azak Denizi’ne akan Don Nehri ile Hazar Denizi’ne sularını boşaltan Volga (İdil) nehrinin bozkırda birbirine yaklaştıklarında meydana getirdikleri dirseğe kadar olan sahayı kapsamaktadır. Bugünkü Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan bölgeleri ile birlikte, Anadolu’nun doğusunda yer alan Ağrı, Kars ve Artvin kentlerini, İran’da Tebriz kentine kadar uzanan toprakları içine alan geniş coğrafi saha ise güney sınırını teşkil etmektedir¹¹.

Kafkasya halklarının sosyo-kültürel yapılarının tarihi ve etnik kökenleri Kafkasya’yı dışarıdan etkileyen çeşitli medeniyet ve kavimlerle yakından ilişkilidir. Tarihin çeşitli dönemlerinde, gerek Sibirya-Orta Asya-Güney Rusya bozkırları yolu ile kuzeyden, hem Anadolu-Ön Asya-Mezopotamya yolu ile güneyden, hem Karadeniz yolu ile batıdan Kafkasya’ya gelen çok çeşitli kavim ve medeniyetler bulunmaktadır. Beraberlerinde getirdikleri pek çok kültürel özellikleri ve etnik unsurları Kafkasya’da bırakmışlar ve Kafkasya’nın yerli unsurları ile karışan bu sosyo-kültürel özellikler, Kafkasya halklarının sosyo-kültürel yapılarının ortaya çıkmasında ve gelişmesinde son derece etkili olmuşlardır¹².

Asıl Kafkas kavimlerinden sayılan ve adları Assur kaynaklarında adları Kaşsu olarak geçen Kas, Kassi ve Kas(s)it kavimlerinin siyasi bir güç olarak ortaya çıkışı M. Ö. II. bin yılın ortalarına rastlamaktadır. Kasların Orta Asya’dan gelmiş oldukları görüşü yaygındır. Kasların Orta Asya’dan göç etmelerinin nedenleri bilinmediği gibi, göç yolları hakkında da tahminler dışında bilgi bulunmamaktadır. Ancak onların Horasan üzerinden Azerbaycan’a gelerek, Urmiye çevresinde yurt tuttıkları buradan da Mezopotamya’ya yönelik saldırılar düzenledikleri bilinmektedir. Kasların Mezopotamya’yı nihai olarak M. Ö. 1595 yılında ele geçirdikleri ve M. Ö. 1155 yılına kadar burada egemen oldukları kaynaklarda görülmektedir. Kasların yarı göçebe bir topluluk oldukları ilk dönem çivi yazılı tabletlere yansıyan Kas hükümdarlarının resimlerinden de anlaşılmaktadır. Daha sonra Sümer-Akad kültür çevresine giren Kaslar yerel etkiler karşısında kendi kimlik ve kültürel özelliklerini kaybetmişlerdir. Bunu onların taşıdıkları isimlerden ve Tanrı adlarından da anlamak imkân dâhilindedir. Ancak

¹¹ Bi, Mahmut, *age.*, s. 19.

¹² Tavkul, Ufuk, *age.*, s. 47.

bazı Kas hükümdar, coğrafi ve Tanrı adları onların Orta Asyalı özelliklere sahip olduklarını göstermektedir. Örneğin Kaslar arasında yer alan bir boy Karzu/Yaf(b)ku adını taşımaktaydı. Burada “yabgu” adı sonraki dönem Kuşan, Yüe-çi, Hunlar ve Oğuzlarda hükümdar unvanı olarak kullanılmıştır. Nitekim sonraki dönem kaynaklarında Türkistan’da “Kas” adıyla ilgili çok sayıda yer, topluluk adı da görülmektedir. Muhtemelen Mezopotamya’ya kadar gelen kasların arta kalan bakiyeleri Orta Asya’daki sonraki oluşumlar içerisinde erimiştir. Örneğin erken dönem altı Uygur boyundan biri Kas adını taşımaktaydı. Yine Uygur Devleti’ne son veren Kırgızlar kendi devletlerine Ha-Kas adını vermişlerdir. Tarihi Kaşgar şehri kaynaklarda Kaş olarak geçmektedir. Kısacası Orta Asya’da bazı Kas izlerinin kalmış olması hiç de anlamsız değildir. Kaslar Mezopotamya’dan atıldıktan sonra onların arta kalanları şimdiki Urmiye, Kuzey Irak ve Güneydoğu Anadolu çevresine sığınmışlardır. Bazı araştırmacılar Doğu Anadolu’da yer alan Kars adını bu topluluk ile alakalı görmektedirler. Ancak, Kasların Türk oldukları tezini kuvvetlendirmek için yer ve hükümdar isimleri hakkında yapılan etimolojik açıklamaların, konuyu ilmen tatmin etmeye yetmediği görülmektedir¹³.

Tarih boyunca Kafkasya üzerinde büyük devletler arasındaki hâkimiyet mücadelesinin hiç eksilmediği görülür. İlkçağlarda Romalıların, Perslerin ve İskitlerin yaptıkları mücadeleyi ortaçağlarda Bizanslılar, Sasaniler ve Hazarlar sürdürmüştür. Daha sonra bu mücadelelere İslâm devletleri de yer almıştır. Gerek Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nun gerekse Moğolların hâkimiyetleri Kafkasya üzerinde en fazla etki eden siyasi faaliyetlerdir. Selçuklular ilk defa Sultan Alparslan’ın 1064’teki ilk batı seferi sırasında, Anadolu’yu fethetmişlerdir. O yıl Bizanslılardan şimdiki Iğdır, Tuzluca, Digor, Arpaçay, Kağızman, Sarıkamış ve Kars bölgeleri ile Bizans’ın müttefiki olan Ortodoks Akpaz-Gürcü Krallığından (merkezleri Kutayıs olarak) Çıldır Gölü çevresi ve Akhalkalak/Ahılkelek kesimini fethetmişlerdir. Merkezi Borçalı Çayı solunda Loru olan Gregoryen Bagratlılardan da eski Gugaret’in doğu kesimi sayılan Loru ve Şamşolde bölgeleri de aynı zamanda fethedilmiş ve bugünkü Türkiye’nin temelleri bu topraklarda kurulmuştur. Bu zamana paralel olarak bakıldığında Borçalı Çayı boyundaki Karapapaklar da Temmuz 1064 başlarında kendi istekleriyle Müslüman olmuşlardır. Özellikle Cengiz Han’ın büyük oğlu Cuci Han’ın soyundan gelenlerin

¹³ Ayan, Ergin, Kafkasya: Bir Etno-Kültürel Tarih Çözümlemesi, **Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, C. 1, S. 2, Aralık 2010, s. 24.

başında buldukları Altın Ordu Devleti, Kuzey Kafkasya'yı doğrudan yönetmiş, Güney Kafkasya ile de yakından alakadar olmuştur. Devamındaki asırlarda da Güney Kafkasya üzerinde ya İlhanlılar, Timurlular, Karakoyunlular ve Akkoyunlular gibi devletler hâkimiyet kurmuşlar yahut da bölgedeki küçük emirlikler ve hanlıklar buldukları şehirlerde bağımsızlıklarını ilan ederek birer şehir devleti hâlinde hüküm sürmüşlerdir. Kafkasya'da yaşayan kavimler göçler dolayısıyla farklı kökenlere sahiptirler. Uzun süren geçmiş ise özellikle bölgenin ulaşımı iyice zorlaştıran dağlık yapısı yüzünden bölgedeki kavimlerin kaynaşmasını önleyip Kafkasya da güçlü devletlerin kurulmasını önlerken, gene aynı dağlık arazi bölgeyi istila etmek isteyen büyük güçlerin istilasını güçleştirip engelleyen en önemli etkenlerden biri olmuştur. Sık sık ortaya çıkan iktidar değişimleri, isyanlar, hâkimiyet mücadeleleri yüzünden bütünlük oluşturamamıştır¹⁴.

Tarih öncesi devirlerden orta çağa kadar, ticaret, savaşlar ve fetih yoluyla Anadolu ve Mezopotamya kabileleri Kafkasya'ya girmişlerdir. Yunan, Roma ve Ceneviz ticaret kolonileri, Kimmer-İskit-Sarmat gibi güney Rusya bozkırlarının eski kavimleri ile Hun-Bulgar, Hazar, Kıpçak gibi Türk kavimleri Kafkas sosyo-kültürel yapısının temel taşlarını oluşturan madeniyet unsurlarını da beraberinde Kafkasya'ya getirmişler ve Kafkasya halklarının sosyo-kültürel yapılarının şekillenmesinde en önemli rolü oynamışlardır¹⁵.

Biyo-sosyal yapı yönünden ele aldığımızda Kafkas sosyo-kültürel yapısının kökeninde, oluşumunda ve gelişmesinde nüfus ve ırk faktörlerinin önemli derecede rol oynadıkları görülmektedir. Kafkasya halklarının tarihlerini incelediğimizde, Kafkasya halklarını oluşturan çeşitli soy ve klanların çok eski dönemlerden itibaren birbirleriyle ilişki içine girdiklerini, nüfuslarını komşu Kafkas halklarından gelen unsurlarla beslediklerini görmekteyiz. Nüfus ve ırk yönünden komşu Kafkas halklarıyla karışmanın izleri Kafkas sosyo-kültürel yapısında kendini göstermektedir. Ancak bu karışma tek yönlü değil, karşılıklıdır. Dolayısı ile bütün Kafkas halklarının sosyo-kültürel yapıları da bu karşılıklı nüfus ve ırk karışımının etkisinde şekillenmiştir. Bugün Kafkasya halkları arasında kesin fiziki-antropolojik sınırların olmayışı ve konuşulan

¹⁴ Kemaloğlu, Muhammet, 'Kafkasya Tarihi Geçmiş Etnik Dini Yapısı ve Terekeme Karapapak Türkleri', **Akademik Bakış Dergisi**, S. 32, Eylül-Ekim 2012, s. 3-4.

¹⁵ Tavkul, Ufuk, **age.**, s. 47.

dillerin farklılığına rağmen ulaşılan kültür birliği, tarihin çok eski dönemlerinden itibaren Kafkasya halkları arasında süregelen nüfus ve ırk karışımını belgelemektedir¹⁶.

1.3.Kuzey Kafkasya Halkları

1.3.1. Kafkasya Kökenli Halklar

Bugün Kafkaslarda tarihi süreç içerisinde saflığını muhafaza edebilmiş tek bir etnik ve kültürel yapıdan söz etmek mümkün değildir. Kafkaslarda farklı fizyonomik yapılara sahip insan toplumlarına rastlanması, dışarıdan gelenler ile yerli etnik gruplar arasındaki karışımın bir sonucudur. Kafkasya halkları birbirleriyle karışmalarına rağmen etnik grup bilinci ve dini farklılıklar, aralarındaki kültürel bütünleşmeyi zorlaştırmaktadır. Kafkaslarda yaşayan milletler, Türk kökenliler, Hristiyan milletler ve Türk olmayan Müslüman milletler olarak üç grupta incelenebilir. Kafkas halkları yüzyıllar boyunca aynı coğrafyada benzer tarihî, etnik ve sosyo-kültürel şartlar altında birbirlerinden etkilenmişler ve birbirleriyle karışarak akraba topluluklar haline gelirken ortak bir Kafkas kültürü etrafında birleşmişlerdir. Bu bakımdan, Kafkasya halkları toplumsal yapıları ve kültürleri açısından Kafkas Ötesi (Güney Kafkasya) milletlerinden oldukça farklı özellikler taşımaktadırlar¹⁷.

Kuzey Kafkasya halklarının sınıflandırılması konusunda bazı görüş ayrılıkları oluşmaktadır. Araştırmalarda bu halklar ya kavim olarak ya da topluluk olarak ele alınmaktadır. Biz ise incelememizde halkları, kavimlerden yola çıkarak topluluklar hâlinde tanıtmaya çalışacağız. Kafkasya bölgesinin dünya üzerinde kapladığı alana göre barındırdığı halkların çeşitliliği yönünden en önde gelen bölgelerden biri olduğunu belirtmiştik. Kafkasya’da yaşayan kavimleri ele almak bu yüzden pek kolay görünmese de edinilen bilgiler ışığında ortaya bir tablo konabilmektedir. Çalışmamızda ilerideki bölümlere de ışık tutması için kavimlerin tarihi gelişimleri ve bugünkü tablolarına da

¹⁶ Tavkul, Ufuk, **age.**, s. 19.

¹⁷ Ayan, Ergin, **agm.**, s. 19.

kısaca değinilecektir yani sosyo-kültürel özellikleri ile bu kavimler tanıtılmaya çalışılacaktır. Bu bölümde Kafkasya’da yaşayan Türk soylu halklar sadece isim olarak gösterilip, diğer bir bölümde bu kavimler daha detaylı bir biçimde anlatılacaktır.

1.3.1.1.Abhaz Kavmi

Abhaz kavmini oluşturan Abazalar; Gürcistana bağlı Karadeniz’in kuzey-doğu sahilinde Abhazya Özerk Cumhuriyetinde yaşamaktadırlar. Kafkas sıradağları ile Karadeniz arasına sıkışmış bir sahil şeridi olarak uzanan 8660 km² genişlikte, 535.000 nüfuslu ülke Abhazya adıyla anılır. 240 km’lik sahil uzunluğu olan Abhazya’nın başkenti Sohumî’dir. Etnik yapı bakımından 95.000 Abhaz (%18), 240.000 Gürcü-Laz (%44), 76.000 Rus (%14), 77.000 Ermeni (%14), 18.000 Türk, Belarus, Oset vd. (%4), %3 Rum barındırmaktadır. Abhazya’da, Kafkas dağlarının kuzey rüzgârlarını kesmesinden dolayı ılıman bir iklim vardır¹⁸.

Genel olarak Abhazlar veya Abazalar olarak adlandırılan bu kavime ad olarak Absne, Apsnı, Apsuva, Apsua gibi çeşitli isimler de verilmektedir.

Abhazlarla ilgili tarihi ve genel bir değerlendirmeyi Adolf Berje şöyle yapmaktadır:

“Şimdiki Abhazya adıyla bilinen ülke hakkındaki efsaneler iyi korunmamıştır. Geçmişteki yaşamını, önceki ve şimdiki sakinlerinin benzerliğini, Kafkasya tarihindeki dönüm noktalarında bu ülkenin payına düşen rolü biraz olsun belirleyecek hemen hiçbir tarihi veri yoktur. Bu veriler olmadan Abhazya’nın şimdiki sakinlerinin buranın yerlisi mi oldukları, yoksa başka ülkelerden mi geldikleri meselesini açıklamak mümkün görünmüyor. Abhazlar kendilerini Absne olarak adlandırıyorlar ve buna dayanarak, Eyhvald’in de (1311) iddia ettiği gibi, kendilerini Mısırlıların ve Etiyopyalıların torunları sayıyorlar. Bununla birlikte, diğer bazı bilginlerin zannına göre Ermenilerden geliyorlar. Yeryüzünün bütün halklarının kendi kökenleri hakkındaki ilk şecereleri gibi,

¹⁸ Yıldız, Muharrem, **Kafkasya’da Yaşayan Türklerin Dini Hakkında Sosyo-Kültürel Bir Araştırma, Yayınlanmış Doktora Tezi**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Konya, 2000, s. 19.

Abhazların kökenleri hakkındaki şecere de işitilmemiş bir şeydir ve inanılmayacak kadar çelişkilidir. Bronevski'nin düşüncesine göre Abhazlar, Nestor'un vakayinamelerinde Obezler adıyla rastlanan aynı kavimdir. Fakat yazar bu çıkarımı neye dayandırıyor, kitabında bunu bulamıyoruz. Kesin olarak biliniyor ki Ortaçağ'da Bizanslı yazarlar tarafından Abhazlar Abashoi olarak adlandırılıyordu ve 948 yılı civarında, yazar Konstantin Bagryanorodni'nin tanıklığına göre Sihya'dan Soternopolis'e kadar Karadenizin kuzey sahilinde yaşıyorlardı. 550 yılında, İmparator Yustinian zamanında Hristiyanlığı kabul ettiler, daha sonra Cengiz Han'ın varislerinin hâkimiyeti altına girdiler. 14. yüzyıl sonuna doğru Beyazıt'a karşı Timur Han'ın askerlerinin saflarındaydılar¹⁹.

Adolf Berje 1858 tarihli Kafkasyalı Dağlı Kavimlerin Kısa Tasviri adlı eserinde Abhaz kavmini oluşturan toplulukları ise şu şekilde sıralamıştır:

- a) Abhazlar
- b) Samurzakanlar
- c) Tsebeldalılar (Zambal)
- d) Sadzen (Sadzua veya Cigetler)

Cigetleri oluşturan topluluklar: Pshu, Ahçipsou, Aybga, Tsandırıpş, Keçba, Aredba, Tsvica, Bağa.

- e) Abazinler

Kuma Abazinleri ve Kuban Abazinleri olarak ikiye ayrılırlar.

- f) Besilbey
- g) Tam
- h) Kızılbek Aulu
- i) Şegirey
- j) Baço veya Beğ

¹⁹ Berje, Adolf, **Kafkasya**, Chiviyazıları Yayınevi, Çev. Murat Papşu, İstanbul, 2010, s. 35-36.

k) Braki veya Brakay

l) Lov Aulu

m) Dudaruko Aulu

n) Biberd Aulu

Berje bahsettiğimiz eserde bu tanımı ve sınıflandırmayı bölgeyi gezip görmüş ve deneyimleri olan bir Rus araştırmacı olarak yazmıştır. Bu adı geçen boyların sıralanması o gün için yapılan tanımlardan bir tanesidir ve belirtmiş olduğu bazı boyların yeni bilgiler ışığında günümüzde başka bir Kuzey Kafkasya kavminde yer aldığını görmek mümkün olmaktadır.

Kafkasya çalışmaları ile tanınan Ufuk Tavkul Abhazlara dair şunlar söylemektedir:

“Abhazlar İngur Irmağı’ndan kuzeye doğru Kafkas dağlarının güney eteklerine ve Karadeniz kıyıları boyunca Adler’in ötesine kadar uzanan bölgede yaşarlar. M.Ö. 13-12. yüzyıllarda kurulmuş olan Kolhide Krallığı’nda yaşayan Abhazlar M.S.2. yüzyılda bu krallığın Romalılar tarafından yıkılmasıyla Roma İmparatorluğu’nun egemenliğine girmişlerdi. Bu tarihten sonra Abhazya pek çok yabancı devlet ve kavmin istilası altında yaşadı. Abhazların kökeni ve bu bölgede ortaya çıkmadan önceki tarihleri henüz karanlıktır. Herodot’a göre, Firavun Fatih Seostris M.Ö. 12. yüzyılda İskitler ülkesine yaptığı bir seferden dönerken Kafkasya kıyılarından geçti. O zaman askerlerinden bazıları Rion ırmağı kıyılarında yerleşmeye karar verdiler. Bölgede büyüyen ve gelişen bir sömürge kurdular. Abhaz dili ve adetleriyle Mısırlılar ve hatta Etiyopyalılar arasında şaşırtıcı benzerlikler bulmuş olan Rus, Abhaz ve Gürcü tarihçileri Abhazların Mısır kökenli olduğu teorisini savundular. Evliya Çelebi de seyahatnamesinde Abhazların Arap aslından olduklarını belirterek, Karadeniz kıyıları Cenevizlilerin elindeyken, Arabistan’da isyan edip buralara geldiklerini nakleder²⁰”.

Abhaz uygarlığını oluşturan kültür Kuban-Kolhide kültürüdür. Kökleri M.Ö. 2000 yıllarına kadar uzanır. Kuzey Kafkasya’da ilk yerleşik halklardan olan Kuban kültürü, kendisinden bir süre sonra ortaya çıkan Kolhide kültürünü etkilemiş Adige-

²⁰ Tavkul, Ufuk, *age.*, s.125-126.

Abhaz kültürel özelliklerine bürünmüştür. M.Ö. 1200 ile 1100 yıllarında açığa çıkan Kolkhide kültürünün etki alanları Abhazya'daki Kuzey Kafkas sıra dağlarından Karadeniz sahillerine kadar uzanmaktaydı. Abhazlar Kolkhide krallığı içerisinde, Svanlar, Lazlar, Migreller ve Gürcülerle birlikte yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Sonraki yıllarda Abhazya İranlıların ve Bizanslıların sık sık istilalarına uğramış, Abhazlar çetin ve amansız savaflara maruz kalmışlardır. Abhazya 4. yüzyılda Eğrisi Krallığı bünyesinde birleşmiştir. Sonraki yıllarda Abhazlar Eğrisi Krallığına karşı çıkmışlar ve 5. ve 6. yüzyıllarda Romalılara bağımlı kalmışlardır. Bizanslılar ile Araplar arasında yaşanan savaşların sonunda, 8. yüzyıla girildiğinde Araplar Abhazya'yı tamamen işgal etmişlerdir²¹.

Abhaz dili Kafkas dillerinin kuzey grubunun batı ya da Abasg-Kerket bölümünün başlıca bir koludur. Abhazca telaffuz bakımından Kafkas dillerinin en ahenksiz ve en zor olanıdır. Bu dilde bulunan 77 sestem ünlüleri basit, ünsüzler ise çok karışıktır. Çok ilkel olan bu dilin yapısı, kelime kırıntısı ve yıkıntısı haline gelmiş küçük öğelerin yanyana yapışmasından ibarettir. Birçok kavramlar cümlenin ağırlık merkezi olan fiilin çekilmiş gövdesine giren ek unsurlarla ifade edilir²².

Araştırmalarımız sonucunda Abhaz Dilini Geliştirme Fonu tarafından yayınlanan bir kitapçıkta Abhaz alfabesinde 64 ses olduğunu bunların 62 tanesinin harf olarak sayılırken iki tanesinin ise yardımcı ses (işaret) olarak verildiğini tespit edebildik. Ayrıca Murat Papşu tarafından yayınlanan elektronik Abhaz Alfabeti de 62 harften oluşmaktadır. Birçok boydan oluşmuş olan Abhazların dillerinin de kendi içinde birçok diyalekte bölündüğü anlaşılmaktadır.

²¹ Güner, Fulya, **Gürcü-Abhaz Çatışması ve Türkiye'ye Yönelik Yansımaları, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Balıkesir, 2010, s. 20.

²² Tavkul, Ufuk, **age.**, s.127.

1.3.1.2.Çerkez Kavmi

Kafkas halklarını sınıflandırırken üzerinde çok durulan ve isimlendirmesi farklı yorumlarla ortaya çıkan topluluklardan biri Çerkez kavmidir. İncelediğimiz kaynaklarda Çerkez ve Adige adları arasında bir birlik sağlanmadığı ve bu kavmi oluşturan toplulukların da her sınıflandırmada farklı şekillerde verildiği görülmektedir. Çerkez ismi günümüzde Anadolu'da tüm Kafkas göçmenlerine verilen genel bir isme dönüşmüş gibi görünse de aslında diğerleri gibi özel bir topluluğu ve dili ile ayrı bir sınıflandırmada yer alan bir halkı temsil etmektedir. Bu kavim tanımlara göre Kafkasya'nın en büyük topluluklarından biri olarak görülmektedir ve aralarında en sıkı birliği sağlamış olarak görünen topluluklardan meydana gelmektedir. Çerkez veya Adige olarak tanımlanan bu topluluğun farklı tanımlarından bazı örnekleri şu şekilde verebiliriz:

Kafkasya'nın batı kısmında Karadeniz sahilinden Kuban Irmağı havzasına kadar olan geniş bölge ile Terek Irmağı havzasında yaşayan ve kendi aralarında Abzeh, Şapsığ, Bjeduğ, Natuhay, Hatıkoy, Temirgoy, Besleney, Kabardey gibi çeşitli kabilelere ayrılmış olan Kafkas halkı kendilerini 'Adige' adıyla tanımlar²³.

Adolf Berje'nin ise Kafkas kavimlerinin tarihini anlatırken Çerkez Kavmi adıyla verdiği topluluklar şunlardır.

- a) Abadzehler
- b) Besleney
- c) Bjeduğ
- d) Hatukay
- e) Jane
- f) Kabardey

²³ Tavkul, *Ufuk, age.*, s. 133.

g) Kemguy ve Yegerukoy

h) Mahoş

i) Natuhaj

j) Şapsığ

k) Şeğek veya Heak

Batı Kafkas sıradağlarının eteklerinde ve Terek ile Kuban nehirleri yataklarına kadar uzanan bayır ve vadilerde oturan bir kavimdir. Çerkezlerin ne zaman Kafkasya'ya gelip yerleştikleri bilinmemektedir. Avrupa'da yaşamış vahşi kavimlerle alakaları olmadığı gibi Asya'dan gelen Moğollarla da bir ilgileri yoktur. Kafkasya'nın en güzel ve en mükemmel kıyafetli, soylu bir milletidir. Eski zamanlardan beri Kafkasya'yı fetheden devletlere tabi olan Çerkezler büyük devlet kuramamışlardır. Ancak bir ara Memlük Devleti'nde sultanlık yapanları çıkmıştır. Muhafazakar bir yapıya sahip olmalarına rağmen Türkçe'yi sahiplenmişlerdir. Hiçbir milletin idaresinde kendi dil ve kültürlerini kaybetmemişlerdir. Çerkezlerin tarihi hakkında çok az şey bilinir. Kökenleri karanlıkta kalmıştır. Çerkez kökenli tarihçi Nogmov'a göre Adigeler Hazar Denizi'ne dökülen Kuman Nehri'ne uzanan ovalarda, Karadeniz kıyılarında, Azak Denizi kıyılarında yaşayan bir halktır. Güçlü bir Yunan etkisinde kalmışlardır. Bazı Çerkez aileleri Sarmatlardan geldiğini, başka ailelerin de III. yy.'da İskandinavya'da iken Gotların etkisinde olduğunu öne sürdü. Bunlardan bazıları Hunlarla karışmış ve ordularında hizmet etmişti. Ve nihayet bazı Çerkezler, Mısırlıların soyundan geldiklerini söylerler. Gerçekten de bir zamanlar Karadeniz'in kıyısında Arap ve Kıpt kolonilerinin kurulduğunu ve bunların bölgedeki Çerkezlerle karıştığını öne süren bir tez vardır. X. yy. Hazar Hanları'nın egemenliğinde Kırım'da yaşıyorlardı. Şemseddin Sami hiçbir kavimle akrabalıklarının olmadığını Kadim bir Kafkas kavmi olduğunu yazmaktadır²⁴.

M.Ö. 5. yüzyıldan itibaren Kafkasya'yı gezip gören ve eserlerinde buradan bahseden Herodot, Hellenikus, F.Arrian, Strabon, Romalı Pliny gibi antik dönem seyyah ve tarihçileri ile Ruslar, Gürcüler, Tatarlar ve Araplar; Kuzey Kafkasya'nın otokhton

²⁴ Yıldız, Muharrem, **Kafkasya'da Yaşayan Türklerin Dini Hakkında Sosyo-Kültürel Bir Araştırma, Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Konya, 2000, s. 23.

(yerli) halkları için Kas, Kask, Kasog, Kasogi, Sirkas, Kerkes, Kerakes gibi isimler kullanmışlardır. Bu tanımlamalar, zamanla batı söylemi ile Cirkas, Cirkassi, Cirkasiyen ve nihayet Arapların kullandığı Serakise, Çerakise gibi ifadelerinden hareketle “Çerkez” sözcüğüne dönüşmüş ve edebiyata geçmiştir. “Çerkez” kavramı, Kafkasya’da yaşamakta olan halklardan herhangi birisinin doğrudan adı değildir. Orada her halk, kendi tarihi adıyla yaşar ve kendi adıyla bir cumhuriyete sahiptir. Çeçenler Çeçenistan’da, Abhazlar Abhazya’da, Osetler Osetya’da, Adigeler Adigey’de, Dağıstanlılar Dağıstan’da yaşar. “Çerkez” ismi, dar anlamda Kuzeybatı Kafkas kökenli Adige-Abaza-Ubıh gruplarını, en dar anlamda ise sadece Adige grubuna mensup boyları kapsamaktadır. Ancak Osmanlı’dan günümüze kadar olan literatürlerde, göçler ve sürgünler sonucunda Kafkasya’dan gelen tüm göçmenler bir üst kimlik olarak ‘Çerkez’ adıyla tanımlanmıştır²⁵.

Adigeler (Çerkezler) yaşadıkları bölgeye ‘Adigey’ adını verirler. Yunanlıların ve daha önce İyonyalıların Kafkasya kıyılarında koloniler kurdukları M.Ö. 6. Yüzyılda Adigey’de çok sayıda yerli kabileler ve küçük etnik gruplar bulunuyordu. Bunlardan Azak Denizi kıyısında bulunanlar kendilerine ‘Miutveher’ (Myutvekher) adını veriyorlardı. Bunların Yunanlıların Meot adını verdikleri halk oldukları sanılmaktadır. Meotlar Karadeniz kıyısında oturan Sind, Kerket, Toret, Pses, Dane, Hanioh, Zih, Abasg gibi halklara ‘Dehher’ ya da ‘Adehher’ adını veriyorlardı. Bu kelime “öbür denizliler” anlamına geliyordu. Adige adının Adehher isminden ortaya çıkmış olabileceği ileri sürülmektedir. M.Ö. II-I. Yüzyıllarda İskitlerin ardından gelen Sarmatlar Adigey topraklarının çoğunluğunu ele geçirdiler ve Kafkas sıradağları yamaçlarına dayandılar. M.S.III-IV. Yüzyıllarda Hunlar eski Adige kavimleri olan Sind-Meotların bir kısmını yok ettiler, kalanlarını da önlerine katıp dağlara sürdüler. Bu durumu belgeleyen IV-VI. yüzyıllara ait yerleşme izleri arkeologlar tarafından ortaya çıkarılmıştır. Orta çağa ait belgelerde Adigelerden Zih ve Kasog adları ile bahsedilmektedir. VIII. yüzyıl sonu ile IX. yüzyıl başlarına ait Bizans yazarı Epiflanni’nin yazılarında Kasog ve Zih adları ayrı olarak zikredilmektedir. Bizans imparatoru Konstantin Porphyrogenetos da X. yüzyılda Kasog ve Zihleri ayrı olarak

²⁵ Cahit ASLAN, Sefer E.BERZEG vd., **Biz Çerkezler**, Kafkas Dernekleri Federasyonu, s. 5-6. (<http://www.circassian.us/Makaleler/Biz-Cerkesler.pdf>) (28.09.2012)

belirtir. Fakat X. yüzyıl arap yazarı Mesud'dan itibaren bunların hepsine Kasog adının verildiği görülmektedir. Mesud şöyle yazar²⁶:

“Alanlara komşu olarak (Kafkas) dağları ile Karadeniz arasında Kasog adlı kavim yaşamaktadır. Alanlar onlardan çok daha güçlüdürler.”

Tmutarakan prensliği döneminde (X-XII. Yüzyıllar) eski Ukrayna yazarları da Adigelere Kasog adını verirlerdi. X. yüzyıla ait Rus belgelerinde Batı Kafkasya'da yaşayan Kasog adlı tek bir kavmin varlığından bahsedilir. Batı Kafkasya'da müstakil dil konuşan ayrı kabilelerin ortaya çıkışı X. yüzyıla rastlar²⁷.

Çerkezler veya diğer bir adıyla Adigeler günümüzde çeşitli bölgelere dağılmışlardır ve birçok bölgede yaşamlarını sürdürmektedirler. Kafkasyada Çerkez nüfusunun yoğun olduğu bölgeler ise Adigey Özerk Cumhuriyeti ile Karaçay-Çerkez Özerk Cumhuriyetleridir. Rusların politikası gereği, aslında her şeyiyle bir bütün olan bu halk iki özerk cumhuriyet içinde ayrı adlandırmalar ile yaşamaktadırlar.

Çerkez ismini almış olan adigelerin bulunduğu Karaçay-Çerkez Cumhuriyeti, Kuzey Kafkasya'da, Karadeniz ile Hazar Denizi arasında, Büyük Kafkas Dağları'nın “dağ önü” olarak adlandırılan kuzey eğiminde yer alan Rusya Federasyonu'na bağlı federal bir cumhuriyettir. Yaklaşık 43020' ile 44020' enlemler ve 39045' ile 42030' boylamlar arasında bulunur. Toprakları Elbrus dağı sırtlarından batıya ve kuzeye doğru, dağ eteklerine kadar uzanır. Cumhuriyet, Rusya Federasyonu topraklarının % 0.08'ini, Kafkasya'nın % 9'unu kaplamaktadır ve Rusya'nın 83. büyük idari birimidir. Sınırları arasındaki mesafe kuzeyden güneye 140, batıdan doğuya 170 kilometredir. Kuzeyde ve kuzeydoğuda Rusya Federasyonu'nun Stavropol Krayı, batıda Krasnodar Krayı, doğuda da Kabardey-Balkar Cumhuriyeti ile sınır komşusudur. Güneyde Ana Kafkas

²⁶ Tavkul, Ufuk, 'Adige(Çerkez) Dilinde Bulgar Türkçesi Alıntı Sözcükler Üzerine', **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, C 4, S 2, Ankara, Haziran 2007, s. 105.

²⁷ Tavkul, Ufuk, **agm.**, s. 105.

Sıradağları boyunca Abhazya ve Gürcistan ile olan sınır aynı zamanda Rusya Federasyonu'nun devlet sınırırır²⁸.

Karaçay-Çerkez Cumhuriyeti, 1963'te kurulan Kuzey Kafkasya Ekonomik Bölgesi'nin ve Rusya Federasyonu'nun Mayıs 2000'deki yeni idari düzenlemesi sonucunda kurulan Güney Federal Bölgesi'nin 13 bölgesinden biridir. Karaçay-Çerkez Cumhuriyeti'nin başkenti 117 bin nüfuslu Çerkezsk'tir. 14.100 km² yüzölçümüne ve 31,2 kişi/km² nüfus yoğunluğuna sahip cumhuriyette 8 rayon (il), 4 şehir, 7 şehir tipi yerleşim (kasaba) ve 139 kırsal yerleşim bulunmaktadır. Yüzölçümü ve nüfus olarak Kuzey Kafkasya'nın nispeten küçük bir cumhuriyettir; sadece Adigey ve İnguşetya'dan daha büyüktür. Kurulduğu 1922 yılından itibaren 1990'lara kadar bölünme, lağvedilme, yeniden kurulma ve sınır değişikliği gibi çok sayıda müdahaleye uğramıştır. Karaçay-Çerkez Cumhuriyeti Sovyetler Birliği döneminde "özerk bölge" (avtonomnaya oblast) statüsüyle Stavropol Krayı içinde yer almıştır. 1990 yılında Stavropol Krayı'ndan ayrılarak "Karaçay-Çerkez Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti", 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla da "Karaçay-Çerkez Cumhuriyeti" adıyla Rusya Federasyonu'na bağlı federal cumhuriyet olmuştur²⁹.

Adigelerin ismini içinde barındıran ve Rusya Federasyonu'na bağlı Krasnodar eyaleti içinde yer alan Adigey Cumhuriyeti, Slav kökenli nüfusun çoğunlukta olduğu bir Kafkas cumhuriyettir. (%68 Rus, %23 Adige) Adigey Cumhuriyetinde politik ve idari mevkiler Adigelerin hâkimiyetinde olmakla birlikte etno-politik durum kararlı bir yapı göstermektedir. 19. yüzyılda Çarlık Rusyası ile yaşanan savaş sonrası nüfusunun yüzde 95'ini soykırım ve zorunlu göçten oluşan etnik temizlik ile kaybeden Adigeler, küçük cumhuriyetlerinin yeni bir çatışma karşısında tamamen silinebileceğinin farkındadır. Bu nedenle Adigey yönetimi, Rusya'nın federatif yapısını savunarak bağımsızlığını güçlendirmek çabasıdır. Adige aydınları, Adigey'in yaklaşık 1/3'ünü oluşturan Adige halkının geleceği için tartışılmaz koşul olarak belirttikleri eşit temsil sisteminin yeterli olamayacağını görmektedirler. Bu nedenle Adigey hükümeti, Adigey

²⁸ Topçu, Murat, **Karaçay-Çerkez (Özerk) Cumhuriyeti'nin Demografik Yapısı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dünyası Coğrafyası Anabilim Dalı, İstanbul, 2006, s. 3.

²⁹ Topçu, Murat, **Karaçay-Çerkez (Özerk) Cumhuriyeti'nin Demografik Yapısı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dünyası Coğrafyası Anabilim Dalı, İstanbul, 2006, s. 3-4.

dışındaki Adigelerin ülkeye yerleşebilmeleri için yasal düzenlemeleri ve örgütlenmeleri gerçekleştirmektedir. ‘Büyük Çerkezistan’ devletini kurma ideali peşinde olan Adige teşkilatları Karaçay-Çerkez ve Kabardey-Balkar cumhuriyetlerinde yaşamakta olan Adigeler (Çerkezler) ile birlikte Abhazları da kapsayan ‘Büyük Çerkezistan’ devletinin hayali peşindedirler. Adigeler bu devletin sınırları içine Karadeniz kıyısında yaşamakta olan Şapsığları ve Kuzey Osetya’ya bağlı Mozdok şehrindeki Hıristiyan Kabardeyleri de dahil ederek Kabardey’den Karadeniz’e kadar olan bölgede ‘Büyük Adigey (Çerkezistan)’ devletini oluşturma çabasındadırlar. Adigeler bu stratejilerinin önünde bir engel olarak duran demografik sorunları, ülkeye diasporada yaşamakta olan Adigeleri getirip yerleştirerek ve nüfus dengesini kendi taraflarına çevirerek aşmayı düşünmektedirler³⁰.

1.3.1.3. Dağıstan Halkları

Dağıstan hem coğrafi hem de kültürel bakımından Kafkasların orijinal özelliklerini üzerinde taşıyan ve bu özellikleri ile tanınan bir ülkedir. Türkçe “dağ” kelimesi ile Farsça “-istan” ekinin birleşmesinden oluşan ve “Dağ Ülkesi” veya “Dağlık Ülke” anlamına gelen Dağıstan bir topluluğu ve ırkı değil, coğrafitomografik mana ifade eden bir kavramdır. Rusçada da “Dağlar ülkesi” anlamında “Strana Gor” ifadesi kullanılmıştır. Coğrafi olarak Dağıstan Kafkas ve Andi Sıra Dağlar, Sulak ve Samur Nehirleri ile Hazar denizi arasında kalan, sahil boyunca uzanan 15–25 km. genişliğindeki düzlük alanın dışında ortalama üç bin metre yüksekliğinde dağlık bir bölgedir. Kafkasya dağları iki kısma ayrılır. Doğu kısmı Dağıstan tarafıdır ki, aslında bu tarafa Albanya denilmekte olup, Dak taifesinin bazı aşiretlerine yurt olması sebebiyle Dağıstan adını almıştır³¹.

Dağıstan coğrafi açıdan beş bölgeye ayrılır. Birinci bölgede Kafkas Dağları ve Dağıstan iç platosu yer alır. Dağlar arasından Hazar Denizi'ne akan Sulak, Samur ve

³⁰ Bölükbaşı, Arkın Ahmet, *age.*, s. 102-103.

³¹ Novruza, Gülreyhan, **Dağıstan Derbent Bölgesi Terekeme Türklerinin Dini Hayatı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Din Sosyolojisi Bilim Dalı, Kayseri, 2005, s. 6.

Kurak gibi ırmaklar buralarda derin vadi ve uçurumlar meydana getirmiştir. Kafkas Dağları'nın genellikle güneye bakan yamaçlarında yağış çok azdır. Bu yüzden bazı bölgelerde bitkisel hayat yoktur. İkinci bölge, birinci bölgenin kuzeyinde yüksekliği 920 metreye ulaşan ve çıkıntı tepelerinden oluşan ikinci bir dağ kuşağından ibarettir. Bu bölge kuzey ve kuzeybatıdan esen rüzgârlar sebebiyle oldukça yağışlı olup, sık ormanlarla kaplıdır. Dağlar ile Hazar Denizi arasında kalan dar kıyı düzlüğü üçüncü bölgeyi oluşturur. Dar boğazlardan çıkıp yayılan ırmaklar tarafından kesilir. Petrol ve doğalgaz yatakları barındıran bu ovanın genişlediği yerde başlayan dördüncü bölge alçak ve bataklık ovalar ile Terek ırmağı deltasından oluşur. Deltanın hemen ilerisinde uzun ve kumluk Agradan Yarımadası başlar. Son olarak Terek'in hemen kuzeyinde kumlarla kaplı Nogay Bozkırları beşinci bölgeyi oluşturur. Bu bölgenin iklimi ise sıcak ve kuru olup, bitkisel hayat yarı yarıya çöl özellikleri gösterir. Dağıstan'ın başlıca ırmakları Gazi Kumuk, Kara, Avar ve Andi Koysularının birleşmesinden oluşan ve Mohaçkale'nin kuzeyinden Hazar'a kavuşan Sulak, daha kuzeyde Çeçenistan'dan gelen Terek, güneydoğu istikametinde akarak aynı şekilde Hazar'a kavuşan Samur'dur. Genellikle dağlara paralel olarak akan bu ırmaklar, 1000 metreye varan derinlikte ve darlıkta kanal ve mecralar oluşturarak, Dağıstan'ın özelliklerinin şekillenmesinde önemli rol oynarlar³².

Belki de bütün dünyada Dağıstan'daki kadar birbirinden farklı ve çok sayıda etnik grubun bir arada yaşadığı başka bir ülke yoktur. Bu özelliğiyle adeta milletler mozayığı görünümünde olan ve fakat Müslüman kimliğinde birleşen otuz civarındaki etnik grup içinde Avarlar (yaklaşık 550.000 kişi), Darginler (yaklaşık 340.000 kişi), Kumuk Türkleri (yaklaşık 310.000 kişi), Lezgiler (yaklaşık 200.000 kişi), Laklar veya Gazikumuklar (yaklaşık 120.000 kişi), Tabasaranlar (yaklaşık 100.000 kişi), Nogay Türkleri (yaklaşık 75.000 kişi), Çeçenler (yaklaşık 70.000 kişi) ve Azeri Türkleri (Terekemeler dahil yaklaşık 60.000 kişi) en önemli etnik grupları meydana getirirler. Türk nüfusunu oluşturanlar Kumuklar, Nogaylar ve Azerilerdir³³.

³² Aliyev, Abdul-Ali, **Tarihi Süreçte Dağıstan'da Din, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Dinler Tarihi Bilim Dalı, Kayseri, 2008, s. 9.

³³ Pekacar, Çetin, 'Kavimler Kapısı Dağıstan'dan İzlenimler', **Türk Kültürü Dergisi**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Sayı 432, Yıl: XXXVII, Nisan 1999, s. 212.

Dağıstan Cumhuriyeti büyüklüğüne kıyasla dünyanın en çok etnik nüfusuna sahip ülkesidir. Bu farklılık doğal olarak dile de yansımaktadır. Temsil edilen ana dil grupları Kafkas, Türk ve Hint-Avrupa (Slav ve İran) dilleridir. Her grupta teoride birbirine çok yakın diller bile anlaşılabilir değillerdir. (özellikle de Kafkas grubu) üstelik her dil birçok lehçe ve alt lehçelere sahip ki bu lehçeler dahi çoğunlukla birbiri ile anlaşmamaktadır. Bu linguistik karmaşa standart bir edebi dilin gelişmesine engel oldu ve neticede Sovyet döneminden önce Kafkas dillerinde çok az yazılı metin bulunuyor. Bunun yerine Arapça müşterek edebiyat dili oldu. 17. ve 18. yy. da zirveye ulanan Arapça eğitimi uzun bir geleneğe sahiptir³⁴.

Bahsedildiği gibi Dağıstan coğrafyası birçok etnik grubun bir arada yaşadığı bir bölgedir. Toplulukların sınıflandırılmasında yine diğer halklarda olduğu gibi kesin bir söylem söz konusu değildir. Dağıstan halklarını Lezgiler etnik kimliği altında tanıtan bazı araştırmacılar olduğu gibi bu halkları birbirinin alt kimliği içinde veren birçok kaynağa da rastlanmaktadır. Kuzey Kafkasya etnik kimliklerin belirlenmesi ve sınıflandırılması bağlamında en karışık coğrafyalardan biriyken, Dağıstan bu doğrultuda belki de en karışık bölgeyi oluşturmaktadır. Bölgedeki etnik yapıları ve bunların sınıflandırılmasını gösteren birkaç tanımı şu şekilde verebiliriz.

Kafkasya'nın doğu bölümünü oluşturan Dağıstan bölgesinde birbirlerinden farklı dillerde konuşan pek çok etnik grup yaşamaktadır. Bunların başlıcaları şunlardır:

Lezgiler, Dargılar, Laklar (Gazi-Kumuklar), Avarlar, Kumuklar.

Burada şunu belirtmek gerekmektedir ki bu topluluklar arasında Kumuk Türklerini diğer bir bölümde Türk toplulukları içinde vermek daha doğru olacaktır ancak Dağıstan Halklarını bölgesel olarak tanıtırken bu bölge içinde Kumukları vermek de bazı araştırmacıların tercihi olmuştur. Burada ayırt edici nokta halkları coğrafyaya göre veya etnik yapıya göre sınıflandırmadır. Biz halkları sınıflandırırken etnik yapıyı esas aldığımızdan dolayı bu bölümde Kumuk Türklerinin ayrıntılı bir tanımını yapmamış bulunmaktayız.

³⁴ Aliyev, Abdul-Ali, *age.*, s. 13.

Doğulu yazarlarda Dağıstan “Lezgizistan” veya “Lezgi ülkesi” diye bilinir, çünkü komşuları oranın ahalisini Lezgi diye adlandırır. İranlılarda Lekzi, Gürcülerde, Ermenilerde ve Osetlerde Leki adıyla bilinen Lezgiler Kafkasya’nın ilk sakinleri arasında sayılırlar. Strabon’da ve Plutarh’da Albanya ve Amazonlar arasında yaşayan kavimler olarak Lehai ve Gelai adlarıyla rastlanması adlarının eskiliğini destekliyor. Klaproth bu Gelaileri Şalgir’in Sunja’ya döküldüğü yerde yaşayan Galgaylar olarak görüyor. Massudi şöyle yazıyor: “Yezid’in oğlu Muhammed çok sayıda kavmin olduğu Lekz’in bir kısmı üzerinde hüküm sürdü. Onlar Kabok dağlarının en yüksek kısımlarında yaşıyorlardı ve denir ki bu kavimler güçlerini şuradan alırlar: Bu bağımsız Lekzler kendilerinin (Dondanis diye de adlandırılan) Dudan’dan geldiklerine inanırlar. M.S.463 yılı civarında yaşamış olan Horenli Movsey, Ermeni kralı Baba’nın (M.S.370-377) hükümdarlığı sırasında yapılan ve Şergir diye adlandırılan Kral Lekov’un öldüğü bir savaşa tanıklık ediyor. Gürcülerde korunan efsanelere göre Lezgiler, Lekos adıyla bilinen İafetok’un torununun ve Forgam’ın beşinci oğlunun soyundan gelirler. Lekos babasının ölümünden sonra, denizden batıda Derbent’den Lomeka nehrine kadar olan toprakları miras aldı. Gezgin Reynegs’in bildirdiğine göre Lezgiler atalarının çok eski devirlerde Hindistan’dan çıktıklarını ve şirvana yerleştiklerini, oradan da Don’a kadar Kafkasya’nın kuzeyine yayıldıklarını anlatıyorlar. 8 yüzyıl sonra toprakları Hazarlar (Ghyssr) tarafından istila edildi. Hazarları Kafkas dağları eteklerine kadar Ermenistan’a giren Persler güneybatı Ermenistan’dan sürdüler. Buna karşılık Lezgileri de dağlara doğru ittiler ve Hazar Denizi kıyılarına ve Şirvan’a yerleştiler³⁵.

Adolf Berje eserinde Dağıstan Halklarını tek bir kavim olarak Lezgilerin içinde gösterirken onları şu boy ve topluluklara ayırmıştır:

Salatav (Nahbak)

Gumbet veya Bakmolal

Andi

Koysubu veya Hindatı

Avar

³⁵ Berje, Adolf, **age.**, s. 106.

Andalal, Karah, Mukratl (Tamal), Keyseruh veya Tleseruh

Anktratl Birliği

Kelebel, Antsuh, Kapuça veya Hunaval, Dido veya Tsunta, Bogulal

Çamalal, Tindı veya Bogos, Unktratl

Tihnutsal

Buni, Tlek

Kalalal, Tsunta Ahvah, Ratlu Ahvah, Hid veya Hidatl, Goerkeh, Kuyada³⁶.

Yirmiden fazla dilin konuşulduğu Dağıstan'ın, buna göre etnik yapısı da çeşitlilik arz etmektedir. Kafkasya'nın ve bilhassa Dağıstan'ın önemli göç yolları üzerinde bulunması, çeşitli sebeplerle Kafkasları aşan bazı kavimlerin burada kalmasına yol açmıştır. Ayrıca, bu bölgede uzun yıllar boyunca devam eden Arap, Türk, Rus ve İnan devletlerinin hâkimiyet mücadelesi de bu hususta etkili bir rol oynamıştır. Bütün bunlara rağmen Dağıstan'ın etnik yapısı öteden beri muğlâklığını korumaya devam etmektedir. Bugünkü oluşum açısından Dağıstan halklarını üç ana grupta toplamak mümkündür. Buna göre; Dağıstan'ın %75'i Kafkasya'nın yerli halklarından, %15'i Turanî, %10'u ise Ari'lerden oluşmaktadır. Dağıstan nüfusunu oluşturan başlıca topluluklar şunlardır: Avarlar, Laklar, Darginler, Lezgiler, Tabasaranlar, Nogaylar ve Kumuklardır. Ayrıca muhacir olarak adlandırılan Azeriler, Çeçenler, Ruslar, Yahudiler ve Ermeniler de etnik yapıda yer almaktadır. Bu halklar içerisinde 19 alt grubu bulunan Avarlar en fazla nüfusa sahiptir. Öte yandan Darginler, dil yapılarının farklılığına göre, Kaytaklar, Kubaçiler ve Akumiler olmak üzere üçe ayrılırlar. Dağıstan'ın en köklü halklarından biri kabul edilen Lezgiler ise, Agullar, Rutullar, Tsahurlar, Budullar gibi kollara ayrılır. Bu halklar arasında özellikle dil açısından büyük benzerlikler bulunmasına karşın, küçük ses farklılıkları ayırıcı unsur olmuştur. Bir başka Kafkas milleti olan Tabasaranlar, Güney Dağıstan ile dağlık bölge arasında yaşamaktadırlar³⁷.

Türk kökenli bir halk olan Nogaylar ise bölgedeki Türkçe konuşan halklardandır. 17. yüzyıla kadar göçebe hayatı yaşayan bu halk, bugün de Dağıstan'ın kuzeyini

³⁶ Berje, Adolf, *age.*, s. 108-112.

³⁷ Novruza, Güfreyhan, *age.*, s. 11.

kaplayan kurak arazide yaşamakta ve hayvancılıkla uğraşmaktadır. Bu topluluk, Çarlık döneminde istihdam, tehcir ve asimile politikalarından en çok etkilenen Dağıstan halkı olarak kabul edilmektedir. Kıpçak kökenli bir toplum olan Kumuklar ise, 10. yüzyılla birlikte bölgeye gelip yerleşmiştir. Kumuklar, yerli ahali ile kaynaşmış ve Moğol istilası döneminde büyük bir katliama maruz kalmalarına karşılık Dağıstan'a yerleştikten sonra bu bölgede ticari faaliyetleri ellerinde bulundurmışlardır. Bugün de bu halk Dağıstan'ın önemli ticaret merkezlerinde yaşamaktadır. Dağıstan'da yaşayan yirmiden fazla etnolinguistik grubun, Tatlar hariç, hepsi Müslüman'dır. Bu gruplardan sadece on tanesi "millet" statüsüne alınarak 1959, 1970 ve 1979 nüfus sayımlarında gösterilmiştir. 1979 sayımında 50.300 km²'lik toprağıyla Dağıstan 1.627.000 nüfusa sahipken, 1989'daki toplam nüfus yaklaşık 2.000.000 olarak belirlenmiştir. Dağıstan'ın nüfusu Temmuz 1996 tahminlerine göre 2 milyon 137 bin 600 olup, bu nüfusun yaklaşık %27'sini 540 bin kişi ile Avarlar oluşturmaktadır. İkinci büyük grup olan Darginler %15,5 oran ve 310 bin kişi ile Avarları izlemekte, ardından %13 oran ve 250 bin kişi ile Kumuklar gelmekte, bu topluluğu da %11,5 ve 230 bin nüfus ile Lezgiler takip etmektedir. Diğer etnik gruplar da oran ve nicelik itibarıyla %5 ve 100 bin kişiyle Laklar, %4.5 ve 90 bin nüfusla Tabasaranlar, %0.8 ve 16 bin kişiyle Rutullar, %0.75 veya 16 bin kişiyle Agullar ve %0.55 oran, 6 bin nüfusla Tsahurlar popülasyon içerisinde yerlerini almaktadır. Aynı zamanda Kuzey Dağıstan'da 70 bin Çeçen etnik nüfus, toplam nüfusun %8'ini, Nogaylar 31 bin kişi ile toplam nüfusun %1,5'ünü oluşturmaktadır. Nogaylardan 37 bin kişi de Çeçenistan ve Stavrapol bölgesinde yaşamaktadır. Tatlar olarak bilinen Dağ Yahudileri 11.500 nüfus ile %0.55'lik bir nüfus oranına sahiptir. Güney Dağıstan'ın en kalabalık topluluklarından olan Azeriler de 80 bin nüfus ile toplam nüfusun % 4'ünü oluşturmaktadır. En son nüfus tahminleri göstermektedir ki, nüfusun nicelik itibarıyla artması toplam nüfusu oluşturan unsurlar üzerinde oransal olarak fazla bir değiştirici etki oluşturamamıştır³⁸.

Dağıstan adına baktığımızda ise Türkçe "Dağ" ve Farsça "İstan (ülke)" kelimelerinin birleşiminden meydana gelen bir isim olduğu görülür. Mana itibarıyla "Dağ Ülkesi" anlamını taşımaktadır. Ülkenin adına yansıyan bu coğrafi yapı, 8 bin yıl öncesinde ülkenin en önemli özelliğini, halklar ve diller ülkesinin doğuşunu hazırlamıştır. Gerek halklar gerekse diller ülkesi olarak adlandırılmasının sebebi ise

³⁸ Novruzova, Gülreyhan, *age.*, s. 12.

aşağıda da görüleceği gibi bu bölgede birçok millet ve bunların birbirinden farklı dilleridir. Bu farklılıklara rağmen, özellikle Sovyet sonrası dönemde, bölgedeki en yakın ülke olması, dağlı insanı birleştiren ortak değerlerin doğal bir sonucudur. Bu değerler de bölgede yaşayan akraba milletlerin tarihi, medeni ve kültürel birliğidir. Bu birliğin temelinde bazı ortak özelliklerin yer aldığı ve bunların kültür, yaşayış, adet, gelenek ve dil olduğu kabul edilmektedir. Bu bölgede konuşulan dil ve topluluk sayısı oldukça fazladır. Bunun başlıca sebepleri; Kafkasya ve bilhassa Dağıstan'ın göç yolları üzerinde bulunması; büyük göç dalgaları sırasında Kafkasları aşan bazı kavimlerin burada kalması ve bölgede yüzyıllar boyu devam eden Türk, Rus, İran ve Arap mücadelesi gösterilebilir. Dağıstan milletlerini etkileyen başlıca kültürler Rus, İran, Arap ve Türk kültürleri olmuştur. Dağıstan halklarının kültür ve geleneklerinde bu dört kültürün etkisi açık olarak gözlemlenebilmektedir. Ancak on dokuzuncu yüzyıla başlayan Rus etkisi (özellikle Sovyet döneminin), yirminci yüzyıl Dağıstan halklarının kültürünün oluşumunda büyük rol oynamıştır. Bunun yanı sıra güncel hayatta feodal dönemdeki kültür ve geleneklerin uygulanana geldiği de görülmektedir. Böylece yerli halk, Alban Devleti'nden feodal döneme kadar oluşmuş, dış etkilerle son şeklini almış bir kültürel yapıyla örülmüştür³⁹.

1.3.1.4.Ubıhlar

Bugün dillerini yitirmeleri sebebiyle ölü dilli bir halk olan ve yavaş yavaş Kuzey Kafkasya içerisinde kimliğini yitirmeye başlayan Ubıhları tanımak için onların dillerini kullandıkları çağdaş dönemlerinde yapılmış yorumlardan faydalanmakta yarar vardır.

Ubıhlar Kafkas sıradağlarının güneybatı eğiminde, Hosta ve Şahe nehirleri arasında, 40 verst boyunca akan ve Şahe'ye dökülen Ubıh nehrinin dağlık vadilerinde yaşarlardı. Bu ülke tamamen dağlık ve ormanlarla kaplıydı; halkı Kafkasya'nın bütün

³⁹ Yılmaz, Reha, 'Kültürler Kavşağı Dağıstan'da Aile İçi İlişkiler', **Milli Folklor Dergisi**, S 41, Ankara, Bahar 1999, s. 47-48.

batı kısmındaki en savaşçı ve atak kabilelerden oluşmaktaydı. 1840 yılında gruplar hâlinde toplanarak ve Nikolayevsk ve Mihaylovsk kalelerine saldırmışlardır⁴⁰.

Ubıhların prenslerinin olmadığı, fakat buna karşılık asilzade sınıfı kalabalık ve güçlü olduğu bilinmektedir. Başta gelen aileleri Berzeglerin ve Dişanların tanınmış hiçbir iktidarları yoksa da, sadece kendi halkları üzerinde değil diğer Çerkezler ve Cigetler üzerinde de büyük nüfuzları vardı. Ubıhlar ana Kafkas sıradağlarının güneybatı eğiminde oturan ve eskiden birlikte tek halkı oluşturdukları Abadzehlerle akrabalık bağlarıyla ve yeminle sıkı şekilde bağlıydılar. Ubıh o dönemdeki basit halkın diliydi. Bu dili en başta dağlık vadilerin ve deniz sahilinin ahalisi konuşurdu. Ubıh asilzadelerinin hepsi Adige diliyle konuşur, fakat basit halktan birçokları da, coğrafi konumları itibarıyla Abhazlarla komşu olduklarından Abhazca'yı da çok rahat konuşmuşlardır⁴¹.

Ubıhlar şu kollara ayrılır:

Asıl Ubıhlar

Saşə

Verdane

Kafkasyada Abhaz ve Adigeler arasında yaşayan bu topluluklar dil bakımından ölü diller arasına girmiştir. Tamamı 1864'te göç etmiş olduğundan Kafkasya'da hiç Ubıh kalmamıştır. Diasporada yaşayan Ubıh kökenli aileler ise komşuları olan Abhazların dilini benimsemişlerdir⁴².

Ubıhların ve Ubıh dilinin hikayesini Sumru Özsoy'un şu ifadeleriyle daha iyi anlamak mümkündür:

“8 Ekim 1992 saat 07.35'te bir dil öldü. 8 Ekim 1992 saat 07.35'te Tevfik Esenç son nefesini verdi ve bu son nefesle birlikte dünya yüzünden bir dil sonsuza dek silindi. Bundan sonra Ubıh dili ancak Tevfik Bey'le çalışmış olan birkaç dilbilimcinin doldurmuş olduğu kasetlerde, yazmış olduğu yazı ve kitaplarda ve onu dinlemiş olan

⁴⁰ Berje, Adolf, *age.*, s. 71.

⁴¹ Berje, Adolf, *age.*, s. 72.

⁴² Tavkul, Ufuk, 'Tarihi ve Etnik Yapısıyla Kafkasya', *Yeni Türkiye Dergisi, Türk Dünyası Özel Sayısı*, 16.S, Temmuz – Ağustos, 1997, s.1912.

kişilerin belleklerinde yaşayacak. Ubih neden kayboldu? Bir dil neden yaşamını yitirir? Bu sorunun nedenlerinden bir kısmı tarihsel, sosyal ve siyasal niteliktedir. Ancak Türkçe kökenli olmayan birçok dilin konuşulmasının, bu dillerde yayınlar yapılmasının serbest olduğu ülkemizde Ubihça'nın yok olmasına sosyoloji ve politika gibi dil dışı etkenlerin neden olduğunu düşünmek olanaksız ve yersizdir. 1860'larda Kafkasya'nın Rus çarlığı tarafından işgal edilmesinden sonra, en yakın Müslüman ülke olan Osmanlı İmparatorluğu'na sığınan ve sultanın izni ile Anadolu'ya ve o zaman tümü Osmanlı toprakları içinde olan Orta Doğu'nun çeşitli yerlerine yerleşmelerine izin verilen Kafkas toplumları içinde Ubihlar'ın özel bir konumları vardı. Sayıları çok az olan Ubihlar'ın tümü Kafkasya'dan ayrılmışlar, Osmanlı topraklarına yerleşmişlerdi. Böylece Kafkasya'da Ubih dilini konuşan hiçbir toplum/kişi kalmamış, Ubih dili Osmanlı İmparatorluğu ve sonra Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde yaşayan ve sayıları zaten çok az olan bir toplumun iletişim aracı olarak kullanılan bir dil olma özelliğine sahip olmuştu⁴³.

1.3.1.5.Vaynahlar (Çeçen-İnguşlar)

Çeçen, İnguş ve Tuş olmak üzere üç gruba ayrılan bu halk kendilerini topluca Vaynah olarak adlandırır. Çeçenler kendilerine Nohçu, İnguşlar Galgay, Tuşlar ise Batsoy derler. Kumuklar Çeçenlere Miçigiş, Avarlar Burtel, Kabardeyler Şeşen, Karaçay-Malkarlılar Çeçen adını verirler. Çeçen kelimesi Karaçay-Malkar dilinde 'becerikli, ağzı laf yapan' anlamlarına gelmektedir. Tuşlar Kafkas dağlarının güney yamaçlarında Gürcistan'da yaşamaktadırlar ve Gürcüleşmişlerdir⁴⁴.

Çeçenler Sünni olup, Nakşibendi ve Kadiri tarikatlarına mensupturlar. Kültür ve gelenek bakımından Kumuk ve Avarlar ile büyük bir benzerlik gösteren Çeçen-

⁴³ Özsoy, Sumru, **Bir Dilin Kayıtlarda Yaşaması Ubihçanın Yaşam Öyküsü, Yok Olma Tehlikesi Altındaki Diller ve Adige-Abhaz Dillerinin Konumu**, Kafkas Dernekleri Federasyonu Konferans Kitapçığı, Ankara, 2006, s. 41.

⁴⁴ Tavkul, Ufuk, **age.**, s. 170.

İnguşlar, bu bölgede uzun süre hâkimiyet kuran Hazar, Alan, Kıpçak gibi Türk kavimlerinden pek çok kültürel özellikler almışlardır. Özellikle ev eşyası, savaş aletleri ve süs eşyası konusunda Alanlar'dan çok yararlanmışlardır⁴⁵.

Çeçenler kendilerini Nahçe, yani 'halk' diye adlandırırlar ve bu Çeçen dilini ve lehçelerini konuşan bütün halkı kapsar. Fakat Miçikiş ve Nahçe adlarını sadece Kumuklar, Kabardeyler ve Çeçenler bilir. Onların dışında bu adlar Kafkasya'da ve Rusya'nın diğer bölgelerinde, hele Batı Avrupa'da kimse tarafından bilinmez. Buna karşılık Çeçen adı herkes için anlaşılırdır ve özellikle açıklama gerektirmez. Bu kelime çok eski değildir ve bundan en çok yüz yıl öncesinden beri bilinmektedir. Çeçenlerin kendilerinin de söylediği gibi bu kelime Argun kıyısında, Süyri-Kort Çaçan dağının eteğinde bulunan büyük Çeçen köyünün adından gelmektedir. Bu dağ büyük Çeçenya düzlüğünde yükselen ve Grozni ile Vozdvijensk kaleleri arasında Hankal vadisini oluşturan iki dağdan biridir. Günümüzde bu büyük köyün sadece izi kalmıştır. O zaman bu ad o kadar yerleşmiş ve yaygınlaşmıştır ki, bütün bir halkı tanımlamak için sadece Ruslarda genel kabul görmeye kalmamış, bizzat Çeçenler tarafından da sık sık kullanılır olmuştu. Kabardeylerde bu adın yerine Miçikiş vardır. Kumuklar ise şimdi bu adı, daha çok Kaçalık dağları ve Miçik nehri boyunca yerleşmiş Çeçenler için kullanırlar ki, biz de onları bazen Miçikler (Miçikovtsı) diye adlandırıyoruz. Fakat Çeçen halkının yirmide birini bile oluşturmayan Miçiklere ait bu Miçikiş adı, Klaproth'un ve onun ardından, Kafkasya'da bulunmayan ve Kafkas dillerinin filolojik araştırmalarıyla ilgilenen diğer bilim adamlarının ona yüklemek istedikleri gibi geniş anlamda Kafkasya'da bilinmez⁴⁶.

Çeçenlerin ırk olarak hangi millettten oldukları konusunda tarihçiler ihtilaf etmektedirler. Bazıları onların Kafkas kavimlerinin en eskisi olduğunu ve Kafkasya'da yaşayan beyaz ırkın onlardan geldiğini söylerler. Bir kısım tarihçiler de Alman milletinin Avrupa içlerine dalmış olan Çeçen gazilerinin neslinden olduğunu söyler. Bir kısım tarihçiler ise bir müddet Mısır'a hükmeden Hegzoslar, Çeçen millete dayanırlar. Bazılarına göre Çeçen milletinin Ömer b. Hattab zamanında Medine'den çıkarak Kuzeydoğu'ya müteveccihen hareket ederek Buhara'ya ulaşan, oradan batıya doğru

⁴⁵ Tombuloğlu, Tuba, *age.*, s. 12.

⁴⁶ Berje, Adolf, *age.*, s. 90.

yürüyerek Hazar Denizi'nin doğu kıyılarına yerleşen zamanla torunları Çeçen bölgesine ulaşan Muaz b. Cebel'in neslinden olduğu söylenmiştir. Prof. Dr. D. W. Eberhard, Çeçenler'den "Juan Juanlar" diye söz eder. O'na göre Tu Cüe'ler (Türkler) Juan Juanların demircileridirler ve Türkler ile aynı ırktan gelmişlerdir. Şerafettin Erol; Çeçenler'in Avarlar gibi doğudan Volga ve Ural yoluyla Kafkasya'ya geldiklerini söyler. Kadircan Kafli'ye göre; Çeçenler Hazar Türklerinden Cacen Kabilesi'ndendir. Saint Martini de bu görüşü doğrular. Osetinler Çeçenlere; Çancan ve Makalun, Tatarlar; Masaget derler. Masagetler "Herodotos Tarihi"nde geçen bir boy adıdır ki; İskitler adı gibi Türk olarak bilinmektedirler. Çeçenlerin Türk ırkından geldiklerini iddia eden bilginler şu görüşleri savunurlar: Eski çağlardan beri insanları ilgilendiren Hz.Nuh'un teorisinin açıklamalarına göre bugünkü insanlar, Kafkasya'nın güneyinde Cûdi Dağına oturan gemide bulunan Hz. Nuh'un Üç oğlu Ham, Sam ve Yafes'ten türemişlerdir. Yafes'in yedi oğlundan birinin adı Türk olup onun nesli Dağıstan'da çoğalarak buradan doğuya doğru yayılmıştır. Şerafeddin Erel de meseleye bir başka açıdan yaklaşır. İskitlerin (Masaget) eski tarihlerde Dağıstan'dan Küçük Asya'ya geçerken Dağıstan'da esaslı izler bıraktıklarını, bugün burada yaşayan Çeçenlere verilen "Misigin" adının da Masaget'den başka bir şey olmadığını söyler⁴⁷.

Çeçenlerden bahsederken özellikle onların Rusya'ya karşı olan direnişleri ve mücadelelerinden de bahsetmek yerinde olacaktır. Çeçenler ve Çeçenistan özellikle Rus karşıtı bağımsızlık hareketleri ve eylemleri ile her zaman gündemde olan bir Kafkas topluluğu olarak görülmektedir.

Çeçenistan sorunu, Rus Çarlık ordularının Şeyh Şamil liderliğindeki Çeçen güçlerini 1859 yılında yenerek Çeçenistan'ı güç yoluyla Rus İmparatorluğu bünyesine katmaları ile başlar. Kuzey Kafkasya'nın binlerce yıllık bu otokton halkının bir milyon kadarını Osmanlı ülkesine zorla sürmesi ve müteakiben İkinci Dünya Savaşının sonlarında Moskova'nın, tekrar Çeçen halkının önemli bir kısmını sürgün etmesi sonucunda derin bir tarihsel boyut kazanmıştır. SSCB'nin dağılmasından sonra Rusya Federasyonu'nun girdiği demokrasi, serbest pazar ekonomisi ve ulusal devlet yapısına geçişi sürecinde Kafkasya bölgesindeki eski SSCB ülkeleri ve özerk/otonom yönetimler, Rusya Federasyonu'nun egemenliğinden kurtulmak için zaman zaman

⁴⁷ Yıldız, Muharrem, **age.**, s. 22-23.

çatışmalara yol açan girişimlerde bulunmuştur. 1990'dan itibaren bağımsızlık talepleri olan Çeçenler, 1991 yılı içinde yerel Sovyet hükümetini devirerek bağımsızlıklarını ilan ettiler. 27 Ekim 1991'de yapılan seçimler sonucunda C. Dudayev Cumhurbaşkanı seçildi. Moskova'daki Rus yöneticiler, bu durumu ülkenin toprak bütünlüğüne yönelmiş bir tehdit olarak algılamış ve kuvvet kullanarak ayrılıkçıların Çeçenistan'daki iktidarına son verme politikası izlemişlerdir. 1992 yılında İnguşlar, Çeçenlerin bağımsızlık hareketine katılmayarak Çeçen-İnguş Cumhuriyetinden ayrılarak Rusya Federasyonu'na bağlı İnguşetya Federe Cumhuriyetini kurdular. Rusya Federasyonu bünyesindeki 89 federe birimden sadece Çeçenistan, Moskova'nın egemenliğini tanımazken; Moskova, Çeçenistan'a askeri olarak müdahale etmek için tam 3 yıl beklemiştir. Stratejik konumunun yanı sıra askeri, ekonomik ve diğerlerine "kötü örnek" teşkil etmesi nedenlerinden ötürü Rusya Federasyonu, 1991-1993 döneminde ekonomik ambargo ve muhaliflerin desteklenmesi politikası yürütmüş başarısız olunca da fiili müdahalede bulunmuştur. Aralık 1994'de başlayan çatışmalar tam 21 ay sürmüş, Aslan Mashadov ve Aleksander Lebed tarafından 31 Ağustos 1996'da imzalanan Hasavyurt Ateşkes Anlaşması ile Rusya Federasyonu ile Çeçenistan Cumhuriyeti arasındaki meselelerin 31 Aralık 2001 tarihine kadar uluslararası kurallar çerçevesinde karara bağlanması kabul edilmiştir. Rusya askerlerini bölgeden çekmiş ve yönetim Çeçenlere bırakılmıştır⁴⁸.

Bugün Çeçenler, 1989 Sovyet sayımına göre 958.309 kişiyle en büyük nüfuslu yerli halktır. Dilleri, batı komşuları olan İnguşlara öylesine yakındır ki, tek ulus olarak kabul edilebilirler. 1989'da SSCB'de 237.577 İnguş yaşamaktaydı. Bu küçük grubun, Bats (Tuşlar) olarak adlandırılan bir üçüncü üyesi vardır. Gürcistan'daki tek bir köyde 5000 kadar kişi tarafından konuşulan Bats dili kesinlikle yok olmaya mahkûm edilmiştir. Bu üçü, Halk/Halkımız anlamını gelen Nakh/Veinah ailesini oluşturur. Çeçenler 16. yüzyılda doğu komşularından Sünni Müslümanlığı benimsediler. İnguşlar 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra Sufi Kadiri tarikatının müritleri tarafından İslamiyet'e geçirildiler. Dilleri, tutucu dinleri ve klan yapıları Sovyet yıllarında da, günümüzdeki Çeçen-İnguş öz kimliğinin tanınmasında etkili olmuştur⁴⁹.

⁴⁸ Yıldırım, Habip, **Kafkasya'da Etnik Çatışmalar ve Türkiye Açısından Bölgenin Önemi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi**, Temmuz 2007, Sakarya, s.63-64.

⁴⁹ Hewitt, George, 'Çeçenler ve Komşuları', Çev. Ali İhsan Aksamaz, **Kafkasya Yazıları**, S. 2, 1997, s. 65.

1.3.2. İranî Halklar

1.3.2.1.Osetler

1979'da sayıları 542 bin olan 300 bin'i Kuzey Osetya'da yaşayan Orta Kafkasya halklarından biridir. Osetler'in ataları II. yy'ın sonlarına doğru Don havzasından Kafkasya'ya doğru sürülüp burada İber-Kafkas yerlileriyle karışmış olan İran aşiretlerinden Alenler'dir. VI. ve VII. yy.da Bizans Hıristiyanlığı Osetler arasında yayıldı. IX-XIII. yy.lar arasında Osetler, K. Kafkasya'yı hâkimiyetleri altına alan feodal bir devlet kurdular. Bu devlet Cengiz Han'ın Moğolları tarafından yıkıldı. Bunlar Osetleri Orta Kafkasya'nın vadilerine doğru sürdüler. Osetler'in bir bölümü (Digorlar) XVII. ve XVIII. yy.larda Kabartaylar ve Tatarların etkisiyle İslamiyeti kabul etti; İranlar ise Ortodoks Hıristiyan olarak kaldılar. XVIII. yy'ın sonunda Oset ülkesi Rus imparatorluğuna ilhak edilmiştir⁵⁰.

Osetlerin kökeni hakkında görüşler ve sırlar çok çeşitlidir. Yazarların büyük kısmı onları Ortaçağ'daki Alanların torunu sayar. Haraklı Dionisiy onlardan daha birinci yüzyılda güçlü ve özellikle at bakımından zengin bir halk olarak söz eder. Verdiği bilgilere göre şimdiki Kinburun'un kuzeyinde, Don ve Dnyeper nehirleri arasında Roksolanlarla (Pliny'in ifadesine göre onların kavimdaşları) komşu olarak yaşarlardı. Horenli Moisey Alanları Kafkasya yakınlarına yerleştirir. Prokopi onları Gogo halklarına dahil eder. Massudi ise Kafkasların kuzey eğiminde yaşayan halkların en güçlüsü sayar. Alanlar hakkında en ayrıntılı bilgiyi veren IV. yüzyıl tarihçisi Ammianns Marcellinus, onların adlarını dağların adından aldıklarını yazıyor. Evstafi (Eustathius) ve Degin de bunu destekliyor. Degin Alanların yaşadıkları bölgeyi Ural dağlarının arasında gösteriyor. Daha sonra, 1160 yılı civarında yaşamış, Perriget'in yazarı Evstafi Alan adının Sarmatça Ala, yani "dağ"dan geldiğini ve Alanların kendilerini İr veya İran diye adlandırdıklarını, bu adın eski zamanlarda Terek'ten Derbent'e kadar Kafkasya'nın doğu kısmı için kullanıldığını ve daha sonra Pers devletinin hâkimiyetindeki bütün topraklar için kullanılmaya başlandığını kaydediyor.

⁵⁰ Yıldız, Muharrem, *age.*, s. 28.

Ayrıca Osetlerin şimdi de kendilerini, İran'la hemen hemen aynı olan İron adıyla adlandırdığı biliniyor. Bu benzerlik D'Ossan ve diğer birçok yazarın Osetleri Alanların torunları olarak kabul etmesine neden oldu. Lerberg'in düşüncesine göre, kuzeyden Karadeniz'e akan birçok nehir adını onlardan aldı⁵¹.

Etnograflara göre; Kuzey Hint-Avrupa ırkından olan Osetlerde ağır basan unsurlar Germenlerde olduğu gibi sarışın mavi gözlü bir yapıdır. Osetlerin, Medlerden geldiğini belirten kaynaklara göre, kuzeyden gelen bu halk göçleri sırasında İranlılarla karşılaşmıştır. Osetlerin en yakın atalarının Alanlar olduğu söylenir. İran-Ari kökenli bu göçebe halk, çağımızın başında Don Nehriyle Azak Denizi arasında ve Ön Asya'da bulunan ovalara yerleşmiştir. Alanların kökeni tahminlere göre İskitler ve Sarmatlardan gelmektedir. Kökenleri Orta Asya steplerinde olan İskitler, M.Ö. 7. yy'da başka kabileler tarafından püskürtülünce Karadeniz ve Azak Denizi kıyılarına yerleşmeye geldiler. Sarmat halkı ise M.Ö. IV-III yy. da ortaya çıkmıştır. Bu halkı oluşturan aynı kökenli değişik kabileler arasında yeni bir oluşum belirmiştir bunlar da Alanlardır. M.S.ilk yy.da Alanlar, politik ve savaşçı güçlerini Sarmatlar arasında kabul ettirdiler. Bunlar, o çağda İskitlerden yavaş ayrılmaya başladılar ve kabilelerinden bazıları Kuzey Kafkas dağlarının eteklerindeki ovalara yerleşmişlerdir. Alanlar güçlerini kullanarak ve Kafkas kültürünü verimlileştirerek, yerel halkları kendi içlerinde erittiler. Ama bu süreç yine Alanların kendileri tarafından yeni bir halkın Osetlerin oluşmasına dönüştürüldü. I. yy. başlarında bu halk, Don Nehirleriyle Azak arasındaki ovalarında göçebe bir yaşam sürmüşlerdir. Osetler, Kafkas Dağları'nın merkezine yerleşmeden önce, büyük Kabartay ovalarında oturdukları sırada Gürcülerle ilişkilere girmişlerdir⁵².

Bugün yarısı Gürcistan'ın kuzeyinde, yarısı da Rusya'ya bağlı olarak dağlık Kafkas'ta bulunan Oset halkı tarihi Asların torunları kabul edilir. Kelimenin aslı 'Oseti'dir; buradaki -eti kısmı Gürcüce'de ülke anlamı verir: 'Os yurdu'. Kelimeyi Gürcülerden bu şekilde duyan Ruslar, kendi dillerindeki etnik aidiyet eki -n'i ekleyerek Osetili manasında Osetin demişlerdir. Dünyanın geri kalanı ise sondaki -in'i atıp Oset biçimini kullanır. Rusça'da baştaki ünlü harf kapalı *a* şeklinde telaffuz edilirken, diğer dillerde doğrudan *o* sesi çıkarılır. Osetler İrani bir dil konuşurlar ve bölgeye kuzeyden

⁵¹ Berje, Adolf, *age.*, s. 81-82.

⁵² Tombuloğlu, Tuba, *age.*, s. 17.

gelmişlerdir. Tarihçilerin tamamına yakını, buna dayanarak tarihteki aynı bölgede bulunmuş olan Alan-Asların bunların atası olduğunu söylerler; böylece Alan-Asları da İrani kabul ederler. Bundan hareketle de, elde hiçbir delil olmadan, Alan-Asların üyesi buldukları Sarmat birliği tamamen İrani yapılıdır. Kaynaklarda Seyhun nehrinin ötesinde kalan bölge, bugünkü Güney Kazakistan vilayetleri, Asi ülkesi olarak geçer. Kafkasya'daki Aslar buradan koparak gitmişlerdir. Ancak bunların İrani asıllı olduğuna dair açık bir veriye sahip değiliz. Göktürk yazıtlarında, kuzeyde, Kögmen dağlarında Kırgızların komşuluğunda yaşayan Az Budun'dan bahsedilir. Burası, Türklüğün en doğu sınırındır ve hemen ondan sonra etnik Moğol sınırı başlar. İrani bir kavmin bu kadar uzağa, Sibiryaya içlerine gitmesini düşünmek çok zor. Zaten de bunlar yazıtlarda bir yabancı kavim olarak görülüyor. Kırgızlarla birlikte hareket eden bir Türk kavmi gibiler⁵³.

Osetler'in yaşadığı Büyük Kafkasların Orta kesimine Osetya denir. Bugün kuzey ve güney olarak ikiye ayrılmış durumdadır. Kuzey Osetya ekseriyet itibariyle müslümandır. Güney ise Gürcistan'a bağlı Ortodoks Hıristiyandır. Az miktarda Müslüman Oset vardır. Kuzey bölgesinde Rusya Federasyonu'na bağlı Osetya Özerk Cumhuriyeti 8000 km²'lik bir alanda 637 bin nüfusun % 66'sını Müslüman Osetler, % 22'sini Ruslar oluşturmaktadır. Merkezi Vladikavkaz'dır. Büyük Kafkasların kuzey yamaçlarında dağlık bir bölgede yer almaktadır. 1991'de Osetler ile Inguş azınlık arasında çıkan çatışmalar yüzünden aralık 1992'de olağanüstü durum ilan edildi. Ortodoks Osetler'in giriştiği etnik temizlik sonucunda 30.000 kadar Müslüman Inguş komşu Çeçen-İnguş Cumhuriyetine sığındı. Kafkasya'nın güneyinde Gürcistan'a bağlı olan Osetya Özerk Bölgesi vardır. 3900 km²'lik yüz ölçüme sahip olan bu bölgede % 66'sı Oset, % 29 Gürcü olmak üzere 125 bin insan yaşamaktadır. Büyük Kafkasların güney yamaçlarında yaşayan Güneyliler K. Osetya ile birleşmek isteyerek Kasım 1990'da bağımsızlık ilan ettiler. Bundan dolayı Gürcistan'la aralarında çatışmalar çıktı. Mart 1991'de ateşkes sağlandı. Gürcistan aynı yıl Eylül'de bölgenin özerkliğini kaldırınca çatışmalar yeniden başladı. Ocak 1992'de Osetler tekrar bağımsızlık ilan ettiler. Çatışmalar sürdü. Temmuz 1992'de Rusya müdahale ederek sükuneti sağladı⁵⁴.

⁵³ Karatay, Osman, **İran ile Turan Hayali Milletler Çağında Avrasya ve Ortadoğu**, Karam Araştırma ve Yayıncılık, 2003, Ankara, s. 82.

⁵⁴ Yıldız, Muharrem, **age.**, s. 28.

2. KUZHEY KAFKASYA'DA YAŞAYAN TÜRK SOYLU HALKLAR

Dogmatik bir bilgi şeklinde günümüze kadar gelmiş olan Türklerin ana yurdunun Orta Asya'da olduğu algısının son yıllarda Türk bilim adamlarının özverili çalışmaları ile farklı bir boyuta geldiğini söyleyebiliriz. Özellikle Avrupalı bilim adamları tahammülsüz ve bilimsellik dışı söylemleri ile Türkleri bir türlü medeniyetin beşiği gördükleri Avrupa, Ön Asya ve Ortadoğu coğrafyasına yakıştıramamaktadırlar. Hatta ellerinden gelse bizi Asya'dan da öteye atıp Büyük Okyanus içinde kaybolmuş bir ufak kara parçasının kalıntı halkı olduğumuzu söyleme cüretinde bulunabileceklerdir. Ancak bilim her zaman olduğu gibi haklıyı, doğruyu ortaya çıkarmakta ve Türk izlerinin dünya üzerinde hangi coğrafyada ne derecede olduğunu göstermektedir. İşte bu bağlamda Kafkasya da Türklerin izlerinin derin olduğu coğrafyalardan biridir.

Türklerin Kafkasya'da bulunan tarihsel süreçlerine bir diğer kısımda ayrıntılı olarak bakacağımızdan dolayı bu kısımda genel olarak; Türklerin günümüzde Kuzey Kafkasya'da bulunan izleri takip edilecektir. Yani Kuzey Kafkasya'daki Türk soylu halklar ele alınacaktır. Burada bakacağımız unsurlar Kuzey Kafkasya'da yaşayan halkların coğrafi, siyasi, tarihsel ve kültürel varlıkları olacaktır.

Kafkasya siyasi ve sosyal karışıklığı ya da karmaşıklığı nedeniyle hep mesafeli durduğumuz ve özellikle bizim bilim dünyamız için kapalı kutu olan bir coğrafya olarak görülmüştür. Ancak çağdaş bilimin gereği olarak bizi ilgilendiren her alan üzerine çalışmalar yapmamız ve bu önemli stratejik noktalar hakkında bizim de söz söylememiz gerektiği görülmektedir. “Her toplumun olduğu gibi Türk toplumunun da kendi jeopolitiği vardır. Türkiye Cumhuriyeti'nin jeostratejik ufku ve stratejik ilgi alanları; Balkanlar, Orta Doğu, Kafkasya ve Orta Asya'dır. Erol Mütercimler'e göre ise Türk jeopolitiği şu iki alanı kapsar: İlki, Türkiye'de ve Türkiye dışındaki bütün Türklerin yaşadıkları coğrafyalar, ikincisi de, Türkiye ve Türk Dünyasının jeopolitik ufku ve politik ilgi alanlarıdır. Kafkasya bu alanların başında gelen yerlerden biridir”⁵⁵.

Kafkasya'da yaşamakta olan Türk topluluklarından söz edecek olursak, bunlardan Karaçay-Malkarlılar ve Kumuklar, Kafkasya'da ortaya çıkmış,

⁵⁵ Kemalöglü, Muhammet, 'Kafkasya Tarihi Geçmişi Etnik Dini Yapısı ve Terekeme Karapapak Türkleri', *Akademik Bakış Dergisi*, S 32, Eylül-Ekim 2012, s. 4.

etnogenezlerini-etnik oluşumlarını Kafkasya'da tamamlamış, diğer Kafkasyalı unsurlarla tarih boyunca sıkı bir biçimde kaynaşmış ve karışmış Türk boyları olarak görülmektedirler. Kafkasya halkları grubuna dahil olmayan, ancak son birkaç yüzyıl içinde çeşitli sebeplerle Kafkasya'nın kuzey bozkırlarına getirilip yerleştirilen bazı Türk boyları da bugün Kafkasya'da yaşayan Türk toplulukları olarak değerlendirilmektedir. Bunlardan en önemlileri Kafkasya'nın kuzeyinde dağınık bir biçimde yerleştirilmiş olan Nogay Tatarlarıdır. Nogay Tatarları farklı fizyonomileri, değişik hayat tarzları sebebiyle Kafkasya Halkları ile bir bütünlük içine giremeseler de, onların bazı âdet ve geleneklerini benimsemişler, zamanla içlerinden bazı unsurlar Abaza, Adige, Karaçay, Çeçen, Kumuk gibi Kafkasya halkları arasına karışarak oralarda asimile olmuşlar ve farklı etnik kimlikler kazanmışlardır. Nogay Tatarları ile birlikte Karaçay-Malkarlılar ve Kumuklar konuştukları Türk lehçelerinin özellikleri sebebiyle Kıpçak grubuna girmektedirler. Bugün Kafkasya'nın Stavropol eyaleti bozkırlarında Türkmenistan'dan göç ederek gelip yerleşmiş Türkmenler ile Dağıstan'ın Derbent şehri civarında yerleşmiş olan Azerî toplulukları Kafkasya'da yaşamakta olan Oğuz grubu Türklerini temsil etmektedirler⁵⁶. Türkmenlerin Çovdurlar, İgdirlar ve Söyüncacılar boylarından meydana gelen Stavropol Türkmenleri 17 ve 18. yüzyıllarda göç ederek bölgeye gelmişlerdir. Bu topluluk Kuzey Kafkasya Türkmenleri adıyla da anılmaktadır⁵⁷. Kuzey Kafkasya Türkmenleri bölgeye sonradan gelmiş olsalar bile Kafkasyadaki tüm halklar gibi komşuları ile kültürel alışverişlerde bulunarak bu halklar bütünleşmesi içinde yerlerini almışlardır.

Burada bahsedilen Türk halklarından Karaçay Malkarlar, Kumuklar ve Nogaylar Kuzey Kafkasya'daki tarihi geçmişleri, yaşamları ve sayıları itibari ile farklılık arz etmektedirler. Bu Türk topluluklarını tek tek ele alarak alt başlıklar hâlinde incelemenin doğru olacağı kanısındayız.

⁵⁶ Tavkul, Ufuk, **Kafkasya İçin Türkiyat Araştırmalarının Önemi, I. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri**, Ankara, 25-26 Mayıs 2006, s. 190.
http://turkoloji.cu.edu.tr/CAGDAS%20TURK%20LEHCELERI/ufuk_tavkul_kafkasya_icin_turkoloji_onemi.pdf (29.01.2013/ 23.10)

⁵⁷ Kürenov, Sapar, **Kafkasya Oğuzları veya Türkmenleri**, Ötüken Yayınları, Çev. Ali Duymaz, İstanbul, 2005, s. 11.

2.1. Karaçay Malkar Türkleri

Kafkasyada yaşayan en kalabalık Türk topluluklarından olan bu iki isim altında verilen halk, aslına bakıldığında tek bir etnik yapının mahsülleridir. Öncelikle dilleri bize bu gerçeği yansıtırken kültür ve tarihleri de bu gerçeği gözler önüne sermektedir. Karaçay – Malkarlılar tarih boyunca Kafkasya’da hâkimiyet kuran Kimmer, İskit, Hun, Bulgar, Alan, Hazar , Kıpçak gibi proto-Türk ve eski Türk kavimleri ile çeşitli Kafkas halklarının etnik ve sosyo-kültürel bütünleşmesinden ortaya çıkmış bir Kafkasya halkıdır. Önceleri Elbruz dağının kuzey-doğusunda Bashan vadisinin yaşayan dağlıların bir bölümü Elbruzun kuzey-batısında yer alan Kuban ırmağının kaynak havzasındaki yüksek vadilere göçmüşler ve Hurzuk, Uçkulan, Kart Curt adlı köyleri kurarak bu gölgeye Ullu Karaçay adını vermişlerdir. Zamanla kendilerine yeni yurtlar edinmek için bölgeye yayılan Teberdi, İnçik (Zelençük), Mara, Cögetey gibi ırmak boylarına yerleşmişler ve Karaçaylı adını bir kabile adı olarak benimsemişlerdir. Elbruz dağının kuzey-doğusunda kalan dağlılar ise Basban, Çegem, Çerek, Balk vadilerine yerleşmişlerdir. Çerek ırmağının bulunduğu vadiye dağlılar Malkar vadisi adını vermişler ve buraya yerleşenler Malkarlı adıyla anıla gelmişlerdir⁵⁸.

Tarihi geçmişi çok eski devirlere dayanan bir bölgede yaşayan Karaçay-Malkarlılar yüzyıllar boyunca Kafkasya’yı hâkimiyetleri altında tutan, etnik unsurlarını ve kültürlerini Kafkasya’da bırakarak Kafkas kültürüne damgalarını vuran eski atlı göçebe kavimlerin torunlarıdır. Günümüzden 3500 yıl önce kuzey bozkırlarından gelerek Kafkaslara giren ve burada yaşamakta olan tarımcı-yerleşik kabileleri egemenlikleri altına alan Kimmerler ile başlayan Proto-Türk kavimlerinin akınları İskitlerle devam etmiştir. Kimmerler M.Ö. 1200-1000 yılları arasında Kafkasya’da Beştav bölgesi ile Kuban ırmağı başlangıcında bazı kurganlar bırakmışlardır. M.Ö. 7 ile 5. yüzyıllar arasında İskitlerin baskısı neticesinde Kimmerler Kafkas dağlarını aşarak Kafkas Ötesi’ne ve Anadolu’ya yayılırlar. Bu arada kendilerinden bazı grupları Kafkas dağlarında bırakırlar. İşte bunlar Karaçay-Malkarlıların Kafkasya’daki ilk atalarıdır⁵⁹.

⁵⁸ Doğan, İsmail, ‘Karaçay – Malkar Türkleri’, *Yeni Türkiye Dergisi, Türk Dünyası Özel Sayısı*, S 16, Temmuz – Ağustos, 1997, s. 2055.

⁵⁹ Tavkul, Ufuk, ‘Kaf Dağı’ndan Bir Masal Ülkesi: Karaçay-Malkar’. <http://www.turansam.org/makale.php?id=109> (16.11.2012)

Bu sürecin akabinde Kafkaslara gelen İskitler Kafkas halklarını hâkimiyetleri altına alırlarken, onları kültürel açıdan da çok etkilerler. Bronz çağını bırakarak demir çağına geçen İskitler de Kafkas dağlarında küçük gruplar bıraktıktan sonra tarih sahnesinden çekilirler. Artık sahnede Hunlar vardır. Hunlar M.S.370 yıllarında Kafkaslar'ın kuzeyine gelirler ve kendileri gibi Orta Asya'dan gelip Kafkasya'da aşağı Kuban boylarına yerleşen soydaşları Alanlar'ı boyundurukları altına alırlar. Hunlar Kafkasya'dan çekilirken Kuban ırmağı kıyılarında Bulgar adlı kabilelerini bırakırlar. Bulgarlar hayvan yetiştirme, ziraat, sosyal ve idari örgütlenme konularında çok gelişmişlerdir. Orhun yazıtlarından 400 yıl önce Kafkasya'da runik harfli yazıtlar bırakan Bulgar Türkleri, egemenlikleri altındaki Kafkas halklarını kültürel yönden çok etkilerler. Bulgarlar bir süre sonra soydaşları Alanlar ile birleşirler. Bu sırada bir başka Türk imparatorluğu Kafkasya'yı yine egemenliği altına almak üzeredir. Bu Hazar imparatorluğudur. Hazarlar Kafkas halkları üzerinde büyük bir siyasi ve kültürel hâkimiyet kurarlar. 9. yüzyılda Hazarlar'ın bir kabilesi olan Kabar Türkleri imparatorluğa isyan ederler. 10. yüzyılda Hazar imparatorluğu çöker ve Hazar Türklerinin soylular sınıfını oluşturan pek çok aile ve soy Kafkasya'ya sığınarak burada yaşamakta olan Kafkas halklarının arasına karışırlar. Hazar imparatorluğunun dağılmasıyla Kafkasya'ya gelen Kıpçak Türkleri de yaklaşık 300 yıl boyunca Kafkasya'nın tek hâkimi olurlar. 1237 yılında Kafkasya'yı işgal eden Cengiz Han'ın torunu Batu Han'ın ordusu Kıpçaklar'ı yener. Kıpçaklar'ın bir bölümü Kafkas dağlarına sığınarak orada yüzyıllardan beri yaşamakta olan Kimmer-İskit-Hun-Bulgar-Alan-Hazar kavimlerinin kalıntısı soydaşlarıyla birleşirler. Kafkasya artık Cengiz Han'ın torunlarının kurduğu Altın Ordu imparatorluğunun egemenliğindedir. Altın Ordu imparatorluğu dağıldıktan sonra, Altın Ordu Hanları'nın soyundan gelen aileler Kafkasya'ya gelerek daha önce hâkimiyetleri altına aldıkları halkların başına yönetici egemen sınıf olarak geçerler. Bu dönemde Karaçay-Malkarlılar da kendilerine özgü bir halk olarak Kafkas dağlarında ortaya çıkarlar. Yüksek dağlar arasında, sarp ve derin vadi içlerinde, dış dünyadan tecrid edilmiş bir biçimde yaşayan Karaçay-Malkarlılar bu sayede 3500 yıl öncesine dayanan kültürlerini korumayı başarırken, Kafkasya'da kendilerine özgü bir yaşam tarzı da geliştirirler. Kafkas dağlarının en yüksek zirveleri artık Karaçay-Malkar halkının yurdudur⁶⁰.

⁶⁰ Tavkul, Ufuk, 'Kaf Dağı'ndan Bir Masal Ülkesi: Karaçay-Malkar'.

Karaçay-Balkar kültürünü ve etnik yapısını tamamlayan önemli bir unsur da Kafkas Kavimleridir. Karaçay-Balkar halkının temelini oluşturan Bulgar-Alan Kıpçak kavimleri yüzyıllar boyunca bazen savaş, bazen de barış içinde Çerkez, Abaza, Gürcü, Oset gibi Kafkas halkları ile komşu olarak yaşamışlar ve birbirlerinin kültürlerinden etkilenmişlerdir. Sosyoloji ve Sosyal Antropolojide “Kültürleşme” kavramı ile açıklanan bu etkileşim sonucunda Kafkas halklarının ortak kültürel değerleri olan giyim gelenekler, hayat tarzı, üretim biçimi gibi müşterek unsurlar Kafkas halkları arasında yayılmıştır. Bunlar kuzeyli Türk kavimleri ile Kafkas halkları arasındaki “kültürsüzleşme” süreci sonunda ortaya çıkan yeni kültürel değerlerdir. Bunun oluşmasında her kavim veya boyun az çok bir payı vardır. Karaçay-Balkar halkının etnik yapısı incelendiğinde Kabartay, Oset, Abaza, ve Gürcü-Sivan asıllı soyların varlığı dikkat çekmektedir. Bunlar kısa süre içinde tamamen asimile olmakla birlikte beraberlerinde getirdikleri kültürel özelliklerle Karaçay-Balkar kültürünün zenginleşmesine ve renklenmesine katkıda bulunmuşlardır⁶¹.

1969 yılında Karaçay Türklerinden oluşan bir araştırmacı grup tarafından hazırlanıp Moskova'da basılan "Karaçay Halk Şarkıları" adlı çalışmada, Karaçay-Balkar Türkleri'nin etnik kökeninin tam olarak ortaya konamadığı, ancak arkeolojik ve etnolojik çalışmalara göre Karaçay-Balkar boyunun Kuban yerlileri, Alanlar, Bulgarlar ile Kıpçak Türkleri'nden gelebileceği belirtilmektedir. Dillerinin Türk dillerinden Kıpçak dil grubuna girdiğini belirten Türkologlar ile çoğu tarihçiler etnik bakımdan Karaçay ve Balkarlar'ı birbirinden ayırarak Karaçayların menşenin Kuman/Kıpçak Türklerine dayandığını ve Hazar Denizi'nin kuzeyinde kurulmuş olan Hazar Türk Devleti'nin Kafkasya'ya yayıldığı sıralarda bölgeye gelip Kumanla özdeş olarak ‘Kuman’ adını verdikleri nehir vadilerine yerleştiğini kabul etmektedirler⁶².

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki; atlı göçebe kültürü ve geleneklerini Kıpçak bozkırlarından Kafkas dağlarına taşıyan eski savaşçı kavimlerin torunları olan Karaçay-Balkar Türkleri, 1700 yıldan beri Kafkas kültürünün gelişmesinde önemli rol

<http://www.turansam.org/makale.php?id=109> (16.11.2012)

⁶¹ Yıldız, Muharrem, **Kafkasya'da Yaşayan Türklerin Dini Hakkında Sosyo-Kültürel Bir Araştırma, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Konya, 2000, s. 38.

⁶² Gökbel, Ahmet, **Kıpçak Türkleri**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2000, s. 156.

oynamışlar ve bugün Kuzey Kafkasya halkları arasındaki değişmez yerlerini almışlardır⁶³.

Karaçay-Balkarlar (Tavlı, Malkarlı) coğrafi olarak bölünmelerine rağmen, aynı dilin değişik lehçelerini konuşmakta ve süreci izlemektedirler. Bunlara katkıda bulunan Türk unsurları Hun dönemi kabileleri Ogur-Bulgarlar, Hazarlar ve Kıpçaklardır. Bu ulus 13.-14. yy.'lar civarında oluşmuştur. Türk ve Paleo-Kafkas unsurlara ilaveten, muhtemelen daha önceden Kafkaslaşmış bir İrani Alan unsuru da görülmektedir. Bu, Osetlerin Balkarları asiag, aesiag, aesson ve Karaçayları x'aeraeseag, Ustur-Asi ya da As; Svanların Karaçayları Mukrcai ovisi ve Musav; Saviar ve Megrellerin ise Alani olarak adlandırmaları gerçeğinde yansıtmaktadır ve hepsi de bir Alan-As dünyasına işaret etmektedir. Ebu'l Fida (öl. 1331) Kuzey Kafkasya'da "*Alan kabilesi Hıristiyanlaşmış Türklerdir... Bunlar bu bölgede pek çok halktır. Bab el-Ebwab'ın ötesinde As diye adlandırılan ve kendileri ile aynı şartlara ve aynı inanca sahip olan bir Türk kavmi ile komşudurlar.*" demektedir. Tavlı'nın (Dağlı) yanı sıra, bu halk tarafından kendilerini tanımlamakta kullanılan diğer adlar da açık değildir. Bunların Bozkır dünyası ile bağlantıları İkinci Dünya Savaşı'na kadar temel uğraşları olan hayvancılığın zengin geleneklerini yansıtmaktadır⁶⁴.

Balkarların menşei hakkında değişik görüşler vardır. Bazı araştırmacılar Balkar adının Bulgar'dan kaynaklandığını ileri sürmektedirler. Ancak Yapay bir ses benzeşmesine dayanarak Balkar/Malkar'ı Bulgar ile irtibatlandırma çalışması, bir tahminden daha fazlasına ihtiyaç duymaktadır⁶⁵. Ekseri araştırmacılara göre ise uzun müddet göçebe bir hayat süren ve Karaçaylılarla birlikte yaşayan Balkarlar adlarının Kırımdan göç ettikleri sırada kendilerine önderlik eden "Malkar" adında bir beyden geldiğine inanırlar. Menşelerinin Hazar Türklerine dayandığını ileri sürenler de vardır. Bunlara göre Balkarlar X ve XI. yüzyıllara kadar bağımsız yaşamış daha sonra Ruslar veya Osetler tarafından Kafkasya'ya sürülmüşlerdir. Balkarlar, Altınordu ve Kırım Hanlıklarının hâkimiyeti altında kaldıktan sonra XV. yüzyılın sonlarında Kırım Hanlığı ile birlikte Osmanlı Devletinin hâkimiyetine girmişlerdir. Böylece Balkarlar arasında

⁶³ Yıldız, Muharrem, **age.**, s. 39.

⁶⁴ Golden, Peter B., **Türk Halkları Tarihine Giriş**, Çev. Osman Karatay, Karam Yayıncılık, Birinci Baskı, Ankara, 2002, s. 466-467.

⁶⁵ Golden, Peter B., **age.**, s. 467.

giderek İslamiyet yayılmıştır. Uzun müddet Osmanlı himayesinde huzur ve güven içinde yaşayan Balkarlar 1827 senesinde Rus hâkimiyetine girdiler⁶⁶.

İslam dini, Müslümanların fetihlerinin ilk yıllarından itibaren Kuzey Kafkasya'da güçlü olmasına rağmen, Karaçay-Balkarlar arasında ancak 17. yy. sonlarından 18. yy. ortalarına kadar Nogay ve Kırım Tatarlarının etkisiyle yayılabilmıştır⁶⁷.

Dil, örf, adet, din, sosyal teşkilat, folklor, edebiyat ve tarih itibariyle bir bütün teşkil ettikleri halde takriben XV. Asırdan sonra, Karaçay ve Balkar (b-m değişmesi ile Malkar) veyahut “Tavlı” (Dağlı) adları altında, ayrı ayrı iki camia olarak 1994 yılına kadar yaşamış eski bir Türk boyu olan Karaçay ve Balkarların toplam 300 bin nüfusu vardır. Kafkasya halkları arasında Türk unsurunun en önemli bölümünü meydana getiren Karaçay-Balkar halkı yüzyıllardan beri Kuban Irmağı'nın kaynak bölgesinde Kafkasların zirvesi Elbruz Dağı'nın doğu ve batısında yer alan yüksek dağlık arazideki derin vadilerde yaşamaktadırlar. Tarihi, antropolojik, arkeolojik ve sosyolinguistik araştırmalar Karaçay- Balkarlıların bu bölgede uzun yıllar hâkimiyet kuran çeşitli eski Türk kavimlerinin torunları olduklarını göstermektedir. Yüzyıllar boyunca birlikte yaşamının tabii sonucu olarak Karaçay-Balkar halkına komşu Kafkas kabilelerinden de etnik unsurlar katılmıştır. Karaçaylılar ve Balkarlılar birbirinden farklı dile, kültüre ve tarihe sahip iki ayrı halk değil, tersine aynı dil, kültür ve tarihi paylaşan bir Türk boyudur⁶⁸.

Karaçay Malkar Türklüğü'nün Kafkasya'da tabii ve etnik coğrafyasının tamamını şu şekilde izah etmek mümkündür. Güneyde Kafkas dağları, kuzey-batıda Çerkez bölgesi, doğuda Kabartaylar, batıda Maykop bölgeleri arasındadır. Bu yerleşim durumu 1927 yılından beri süregelmektedir⁶⁹.

Bugünkü Karaçay – Çerkez Cumhuriyeti, Rusya sınırları içinde yer alan Kuzey Kafkas cumhuriyetlerinden birisidir. Cumhuriyetin nüfusu 500.000 civarındadır. Bu nüfusun %32'si yani yaklaşık 160.000'i Karaçay Türkü'dür. Rusya Federasyonu içinde kalan Kabartay–Balkar Cumhuriyeti ise Malkarların yoğun olarak yaşadığı siyasi

⁶⁶ Yıldız, Muharrem, **age.**, s. 44.

⁶⁷ Golden, Peter B., **age.**, s. 467.

⁶⁸ Yıldız, Muharrem, **age.**, s. 46.

⁶⁹ Doğan, İsmail, 'Karaçay – Malkar Türkleri', **Yeni Türkiye Dergisi, Türk Dünyası Özel Sayısı**, 16.S, Temmuz – Ağustos, 1997, s. 2055.

coğrafyadır. Yüzölçümü 12.500 km² olup nüfusu yaklaşık 900.000'dir. Malkarlar %11 oranında ve 100.000 civarındadırlar.

Karaçay-Çerkez Cumhuriyeti Büyük Kafkas Dağları'nın kuzey eğiminde, Elbrus Dağı'nın batısında ve kuzeyinde yer almaktadır. Toprakları güneyde ana sıradağların sırtlarından kuzeyde Kafkas önüne kadar uzanır. Yeryüzü şekilleri düzlük, dağ önü ve dağlık olarak üçe ayrılır. Ülkenin üçte ikisi yüksekliği 2 ile 4 bin metre arasında değişen dağlarla kaplıdır. Kuzeyde Kuban ovasının doğal uzantısı sayılan, deniz seviyesinden en çok 500 metre üzerinde yükselteleri olan düzlük arazi cumhuriyet topraklarının üçte birini kaplar⁷⁰.

İkinci Dünya savaşı sonrası Moskova'nın hâkimiyet prensipleri doğrultusunda farklı etnik yapıların birbirleri içerisinde asimile ederek pasifleştirme politikası neticesinde etnik köken itibariyle aynı halklar ayrı siyasi birlik içerisinde teşkilatlandırılmaya özen gösterilmiş, Karaçay – Malkar Türklüğü de bu politikadan nasibini almıştır⁷¹. Fiziksel ve siyasal coğrafya her ne kadar iki ayrı bölgeyi göstermekte ise de etnik coğrafya bir birliktelik arz etmektedir. Bu sebeple Karaçay–Malkar Türk unsurlarını izah ederken konuyu her zaman bir bütün hâlinde ele almanın daha doğru olacağı kanaatindeyiz.

⁷⁰ Topçu, Murat, **Karaçay-Çerkez (Özerk) Cumhuriyeti'nin Demografik Yapısı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dünyası Coğrafyası Anabilim Dalı, İstanbul, 2006, s. 5.

⁷¹Doğan, İsmail, **age.**, s. 2055.

2.2. Nogay Türkleri

Nogay Türklerine adını vermiş olan Nogay adı hakkında Nogaylar arasında bir hatıra, destan veya efsane yoktur. Fakat araştırmacıların çoğu bu ismin Cengiz Han'ın büyük torunu Nogay'dan geldiğini belirtmektedirler⁷². Nogay adı bir şahıs adı olup, 1270-1299 yıllarında Altın Ordu'da büyük bir nüfuz kazanmış olan bir emirdir. O'na tabi olan il ve uruglara Nogay adı verilmiştir. Jyrkankanlıo'ya göre, Cengiz Han'ın ahfadıdır. Rasyonyl'e ve Grousset'e göre, Nogay Cuci ailesindedir. Togan'a göre, Nogay, Çingiz Han'ın torunlarından Berke Han'ın başkumandanı olan Nogay Han'ın kurduğu birlik etrafında toplanan Türk Tatarlara verilen bir addir⁷³.

Altın Ordu Devletinin yıkılmasından sonra kurulan hanlıklar arasında adı geçen Nogay, yanlış olarak Tatarlar için de kullanılmıştır. Kazaklar, Tatarlara Nogay demektedirler. Bu Türk topluluğu Astrahan, Kuzey Kafkasya, Kırım, Romanya ve Türkiye'de Nogay adı ile,; Türkistan'da özellikle Buhara ve Hive'de Mangıt adıyla tanınmaktadır⁷⁴.

Nogaylar bugün Kafkasya'da varlıklarını sürdürmekte olan Türk topluluklarından biridir. Tarih boyunca yaşadıkları yerlerin önemi dolayısıyla siyasi ve askeri mücadelelerin odak noktası olan Nogaylar; baskılara, göçe, katliamlara maruz kalmışlar, ekonomik yönden büyük sıkıntılara uğramışlardır. Bu zorluk ve sıkıntılar onları siyasi yönden olduğu gibi kültürel yönden de etkilemiştir⁷⁵.

Bir halk kitlesi olarak Nogaylar, Kıpçaklardan ve Kıpçaklaşmış Moğol topluluklarından (Mangıt, Kongrat, Keneges, Kanglı, Argın, Sırın/Şirin, Kıpçak, Üysin/Uysun, Nayman, Kitay, Kiyat, Türkpen-Türkmen, Uygır-Uygur, vd. Kazak ve Kumuk gibi etnik isimler de boy isimleri olarak görülmektedir) türemiştir ve Tatarların Orta Asyalı ve Kırımlı ataları tarafından özümsemişlerdir. Böylece Nogaylar ayrı bir birlik olarak yapılanmışlar, ancak 15. yy. ortalarına kadar muhtemelen hala bir etnos

⁷² Ergönerç Akbaba, Dilek, **Nogay Türkçesi Grameri Ses ve Şekil Bilgisi**, Ankara, 2009, s. 22.

⁷³ Doğan, İsmail, **Nogay Destanları**, TDK Destan Projesi, Ankara, Baskıda, s. 1.

⁷⁴ Ergönerç Akbaba, Dilek, **age.**, s. 22.

⁷⁵ Ergönerç Akbaba, Dilek, **age.**, s.21.

haline gelememişlerdi. Nogaylar Batı Sibirya'dan İdil ve Aral-Hazar bölgesine kadar uzanan geniş bozkırlarda göçebe hayatı yaşamaktaydılar. 16. yy.'ın ortalarında bu birlik Büyük ve Küçük Orda olarak parçalanmaya başladı. Daha ileri boyuttaki ayrışmalarla bugüne kalan Nogay toplulukları meydana geldi: Çoğunlukla Acıkulak bölgesinde Stavropol Nogayları (Küçük Nogay Orda kökenli), Kuzey Dağıstan'da Kara Nogaylar (Büyük Nogay Orda kökenli) ve Karaçay-Çerkez ve Çeçen-İnguş özerk bölgelerinde Ak Nogaylar. Kara Nogaylar güçlü bir Kumuk etkisi altındadır; Ak Nogaylar ise Çerkez etkisine maruzdurlar. Diğer yerlerdeki Nogay toplulukları (Astrahan ve Kırım Tatarlarının arasında) baskın Türk etnik unsuru tarafından özümsemişlerdir. Günümüz Nogayları arasında bir Nogay milletinden ziyade, kabile bilinci gelişmiştir⁷⁶.

Yukarıda bahsettiğimiz Nogay Han'ın idaresinde toplanan beyler, ölümünden sonra onun adıyla anılmaya başlamışlar ve Altın Ordu'nun yıkılmasından sonra Nogay Hanlığı adı altında birleşmişlerdir. İdil'den Balkaş'a, Hazar Denizinden Aral Gölü'ne kadar uzanan bu hanlığın merkezi Saraycık olmuştur. Birçok Türk boyunun yaşadığı bu hanlıkta asıl söz sahibi olanlar Nogaylardır.⁷⁷ Sonraki süreç içinde devletleri dağılan ve müstakil biçimlerde farklı coğrafyalarda yaşamaya başlayan Nogaylar Rus politikası içinde çeşitli zorluklara rağmen günümüze kadar kültür ve dillerini büyük bir oranda korumuş bir biçimde gelebilmişlerdir.

Şimdiki Nogaylar Karaçay-Çerkez Cumhuriyeti'nde: Adige-Habl ve Habez mntıkalarında, Çerkezsk şehrinde, Dağıstan'da: Nogay, Kızılyar, Babayurt, Tarumov ve Lenin mntıkalarında, Stavropol ilinde Neftekum, Stepnobsk, Koçubey ve Mineralovod mntıkalarında, Çeçenistan'da Şelkov mntıkasında ve Astrahan bölgesinde yaşarlar. Dış devletlerde Türkiye'de, Romanya'da, Macaristan'da ve Bulgaristan'da yaşarlar. Sovyetler birliğinde 1989 yılında yapılan nüfus sayımının hesabına göre Rusya'da 80.000'e yakın Nogay yaşamaktadır. 1999'da yapılan son nüfus sayımında ise 96.000 Nogay Türkü nüfusu belirlenmiştir⁷⁸.

Birkaç yüzyıldır Türkiye'ye gelmiş Nogayların çoğu Eskişehir çevresine yerleşmişlerdir. Kırşehir'de de az sayıda Nogay Türkü yaşamaktadır⁷⁹.

⁷⁶ Golden, Peter B., **age.**, s. 467-468.

⁷⁷ Ergönerç Akbaba, Dilek, **age.**, s. 22.

⁷⁸ Doğan, İsmail, **age.**, s. 12.

⁷⁹ Güllüdağ, Nesrin, 'Nogay Türkleri', **Türkler Ansiklopedisi**, C 20, 2002, s. 559.

Maalesef Türk boyları içinde kendilerine ait bir vatanları olmayan tek grup Nogaylardır. En azından bugün Nogay yurdu diye anılan bir bölge yoktur. Başlıca kalabalık olarak buldukları yer Dağıstan Muhtar Cumhuriyeti arazisidir. Ayrıca yoğun olarak Karaçay Çerkez Cumhuriyeti'nde ve Stavropol eyaletinde yaşamaktadırlar. Bugün bazı Türk boylarının toprak meseleleri yüzünden birbirleriyle kanlı bıçaklı hale gelmelerine, Nogayların bugünkü durumları ibret olmalıdır⁸⁰.

Berke Han ile onun kumandanı Nogay'ın resmen 1265'te Müslüman olmaları Kıpçak bozkırındaki Şamanist ve Hristiyan olan Türklerin kesin surette Müslüman olmalarına sebep olmuştur. Bölgede İslam dininin yayılması sosyal ve kültürel açıdan büyük önem taşımaktadır. Çünkü bu toplumların Ruslaştırılmasında, buna en fazla engel olan faktör İslam dini idi⁸¹.

Tarih-i Cevdet'te Kafkas halklarının çoğunun (Nogaylar da dahil) ehl-i İslam olduğu, kuzey ve güneyden taaruz eden Acem ve Ruslardan bazen etkilendikleri söylenir. Diğer bir yoruma göre ise Özbek Hanı kendi milletine Müslümanlığı uygun görünce Nogaylar da 14. yüzyıl ortalarında İslamiyeti seçmişlerdir. Hatta Abazaların İslamiyeti seçmesinde etkili olmuşlardır. Ancak İdil-Ural havzasında yaşayan Nogaylar, Hristiyanlığın Ortodoks mezhebindedirler. Bu dini 19. yüzyılın ikinci yarısında, Çarlık idaresi ile kilisenin ağır baskısı altında kabul etmişlerdir⁸².

⁸⁰ Gömeç, Saadettin, **Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi**, 3. Baskı, Ankara, 2006, s. 394.

⁸¹ Güllüdağ, Nesrin, **age.**, s. 560.

⁸² Doğan, İsmail, **age.**, s. 15.

2.3. Kumuk Türkleri

Kuzey Kafkasya'da bugünkü Dağıstan Muhtar Cumhuriyeti'nde yaşayan ve bu bölgedeki Türk boyları arasında en fazla sayıda olan halk Kumuklardır. Kumuk Türklerinin yaşadığı ve kendi adını taşıyan düzlük, Sulak Irmağı'nın her iki yanında olmak üzere, kuzeyde Terek deltası ile güneyde Hasavyurt-Terki hattına dayanmakta ve Uç Yarımadasını da içine almaktadır⁸³.

Kumuklar arasında şehirleşme oranı %47 olup, büyük bir çoğunluğu Mahaçkala, Buynaks, İzberbaş, Kaspiyks, Kızlar gibi Dağıstan şehirlerine yerleşmişlerdir. Mahaçkala aynı zamanda Kumukların tarihi merkezidir⁸⁴.

Etnik bakımdan Kumuklar, Türklerin Kıpçak grubuna girerler. Kumuk adı, Kaşgarlı Mahmud'a göre bir Türk beyinin ve boyunun adıdır. Kumukların Hazarların torunu oldukları yaygın bir görüş halini almıştır. Şivelerinin tetkiki neticesinde Hazarlar zamanında bu bölgeye yerleştirilmiş olabileceği düşünülen Kumukların Karaçay – Malkar veya Kırım Türkmenlerinden ayrılan bir grup olmaları ihtimali dile getirilmiştir. A. Caferoğlu ise Kumukların, Moğol istilasından önce Oğuz ve Kıpçak gibi Türk boylarının karışmasından meydana geldiğini vurgular⁸⁵.

Kumuk Türklerinin tarihi ve etnik kökenleri hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmektedir. Kumuklar arasındaki yaygın inanış Kafkasya Hunlarının ve Hazarların torunları ve mirasçısı olduklarıdır. Ancak Kumuk tarihi ve dilini inceleyen araştırmacılar farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. XIX. Yüzyılın başında Kafkasya'da araştırma yapan Macar dil bilimci Klaproth, Kumukları Hazarların torunları, Vambery ise VIII. asırdan beri burada bulunan bir halk olduklarını kabul eder. W. Barthold bu sahadaki Türklerin Kumuk adını dağlardan ovalara inen ve siyasi sebeplerle bir kısmı ayrılıp Türklere karışan Kazı-Kumuklardan (Gazi Kumuk) aldıklarını iddia etmektedir. Kazı-Kumukların bu güne kadar muhafaza ettikleri asıl tarihi adlarının Lak veya Leg

⁸³ Gömeç, Saadettin, *age.*, s. 387.

⁸⁴ Tavkul, Ufuk, 'Kafkasya ve Çevresindeki Türk Toplulukları', *Türkler Ansiklopedisi*, C 20, Ankara, 2002, s. 500.

⁸⁵ Gömeç, Saadettin, *age.*, s. 387.

olduğu bilinmektedir. İlk defa Timur seferleri sırasında Kazı-Kumuk adıyla görülen Lakzların dağlardan ovaya inmeleri XVI. asırdan önce olmamıştır⁸⁶. Kumukların menşei konusunda tarihçilerin çoğunun kabul ettiği iki görüş daha vardır. Birinci görüşe göre Kumuklar Kıpçak Türklerindedir, diğer bir görüş ise bunların Oğuzlar ile Kıpçakların bu bölgedeki kaynaşması neticesinde ortaya çıkmış bir Türk boyu olduğu şeklindedir. Öyle anlaşılıyor ki, Kumuklar Moğol istilasından önce Kıpçakların Oğuzlar ile karışmasından oluşmuştur. Daha sonraları diğer Türk kavimlerinden gelip az da olsa bunlara katılanlar olabilir. Aslında onların yaşayış tarzları, bugünkü aile yapıları, şiveleri ve millî kültürleri bu tarihî gelişmeyi doğrular mahiyettedir⁸⁷.

Bekir Çobanzade ‘kumık, kumuk, kamak’ kelimelerinin ‘kuma’ ve ‘kama’ kökünden –ak ve -uk ekleri ile türemiş ‘kamak’ veya ‘kumuk’ olabileceğini söyleyerek Kumukların Hazarlar zamanında bölgeye yerleşmelerinin imkansız olduğunu, bunların Karaçay-Balkar ve Kuzey Kırım Türklerinden ayrılmış bir boy olduklarını ileri sürmüştür. Samoyloviç, Bekir Çobanzade’nin Kumukların Hazarlar zamanında yerleşmedikleri görüşüne katılır. Ancak Karaçay-Balkarların olduğu gibi Kumukların da Türklerden önceki yerlilerin Türkleşmesi sonucunda teşekkül eden karışık bir kabile olduğu görüşünü kabul etmiştir⁸⁸.

Türkolog Peter Benjamin Golden ise Kumuklar hakkında şunları söylemektedir: “Kumuk halkı Dağıstan’da bulunmaktadır. Bu ulus adının kökeni meçhuldür. Kaşgarlı bu kelimeyi hem bir kişi adı, hem de “*özellikle atların olmak üzere, tezek*” anlamında bir terim olarak kaydetmektedir. Türk ad verme sisteminde bu tip isimlerin verildiği iyi bilinmekle birlikte, bu etnik isme kaynaklık etmiş olabilecek böyle bir kişi, uruk ya da boy hakkında fazla bilgiye sahip değiliz. Bu açıdan daha verimli olan şey, Lak-Dargwa ailesinin kullandığı Kuzeydoğu Kafkaslar ya da Dağıstan’da konuşulan eski Lak dilinin yapılanmasıdır: *Gazi Kumuk* (Arap. *gâzî* ‘cihad savaşçısı’ + *kumuk* < Ortaçağ’da *Ġûmîq*, bir yer adı). Ortaçağ Arap kayıtlarında, o zamanlar Hristiyan olan Kumuk halkından Dağıstan’ın İslam idaresi altına alınması için yapılan mücadele sırasında bahsetmektedir. Kumuklar daha sonra Gazi Kumuk şamhalı yönetimine girmişlerdir.

⁸⁶ Başar, Sema, **Kumuk Türkçesinde Fiil, Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2010.

⁸⁷ Gökbel, Ahmet, **Kıpçak Türkleri**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2000, s. 156.

⁸⁸ Başar, Sema, **Kumuk Türkçesinde Fiil, Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2010.

14. yy. civarında ortaya çıkan Şamhallık Kafkas Avarları, Darginler, Laklar, Agullar, Lezgiler ve Türk Nogaylar kadar Kumukları (daha erken değilse bile 16. yy.'dan sonra) da bünyesinde taşımaktaydı. Bunların kökeni hakkında büyük bir tartışma bulunmaktadır; bazı bilim adamları bunların yerliliğine vurgu yaparken, diğerleri yabancı türevlerini vurgulamaktadır. Bazı dağlı komşuları (Avarlar) bu halkı “bozkır halkı” olarak adlandırmakta ve bozkır kökenlerine işaret etmektedirler. Nogaylar ise bunları *tavlı* “dağlı” olarak adlandırmaktadır⁸⁹.

Kafkasya'nın Ruslar tarafından istilasına kadar olan dönemde Kumuklar Şamhallık ya da Şavhallık adı verilen bir idarî sisteme sahiptiler. Kumuk ülkesini Şamhal (Şavhal) adı verilen ve Altın Ordu hanlarının soyundan gelen beyler yönetirdi. 15-16. yüzyıllara ait tarih kaynaklarında bu Şamhallığın adı Tarkov olarak geçmektedir. 14-19. yüzyıllar arasındaki çeşitli dönemlerde Osmanlı, İran ve Rusya'nın himayesinde kalan Şamhallık feodal bir devlet olarak varlığını sürdürmüştür. 16. yüzyılda Kumuk Şamhallığı Ruslara ve o dönemde Kafkasya'da çok güçlü olan Kabardey prenslerine karşı savaşarak, onların doğu Kafkaslara yayılmalarını önlemiştir. Sınırları Derbent'ten Kabardey ülkesine kadar uzanan Kumuk Şamhallığı 1813 yılında Rusyanın istilasına uğramıştır. 19. yüzyıl ortalarına doğru Kumuklar millî idarelerini kaybetmişler, 1867 yılında Rusya'nın Kafkasya'yı tamamen ele geçirmesiyle de Kumuk Şamhallığı ortadan kaldırılmıştır⁹⁰.

Dağıstan'ın Kumuk Ovası ile ona bitişik Tarki ve Buynak (Temirhanşura) bölgelerinde yaşamakta olan Kumuklar'dan bazı küçük etnik gruplar da Osetya ve Çeçen bölgelerinde yaşamaktadır⁹¹.

Kumuk Türkleri'nin 1992 sayımına göre Dağıstan nüfusu 250.000 kişi geriye kalan kısmı yani Çeçen ve Osetya bölgelerinde yaşayan nüfus ise 50.000 kişidir. Kumuklar Azerbaycan Türklerinden sonra Kafkasya'daki en kalabalık Türk kavmidir.

⁸⁹ Golden, Peter B., *age.*, s. 465.

⁹⁰ Tavkul, Ufuk, 'Kumuk Türkleri Tarihleri Sosyal Yapıları ve Dilleri Üzerine Bir İnceleme', *Kırım Dergisi*, 13 (50), 2005, s. 29-39.

⁹¹ Tavkul, Ufuk, 'Tarihi ve Etnik Yapısıyla Kafkasya', *Yeni Türkiye Dergisi, Türk Dünyası Özel Sayısı*, 16.S, Temmuz – Ağustos, 1997, s.1917.

Kumuklar'ın bir kısmı Çarlık Rusyası'nın Kuzey Kafkasya'yı istilası yıllarında ve bilhassa Şeyh Şamil'in esir düşmesinden sonra Osmanlı Devletine sığınmışlardır⁹².

Bir zamanlar Kuzey Dağıstan ovalarının ve Hazar denizi kıyılarının hâkim etnik grubu olan Kumuklar 1990'lı yılların başlarında kendi bölgelerinde % 22 oranında bir nüfusa sahip azınlık durumuna düştüler. Sovyetler Birliği döneminde yöneticilerin dağlık bölgelerden büyük ölçüde Avar, Lak ve Dargı nüfusunu Kumuk arazilerine yerleştirmeleri Kuzey Dağıstan'ın etnik kompozisyonunda geri dönülmez bir karışıklığa yol açmış ve etnik çatışmalara zemin hazırlamıştır. Ekilebilir arazilerinin yarısını kaybeden Kumuklar şehirlere göç etmek zorunda kalmışlardır. Bugün Dağıstan'ın şehirli nüfusu içinde Kumuklar önemli oranlarda yer almaktadırlar. Kumuklar Dağıstan halkları arasında şehirleşme oranı en yüksek etnik gruplardan olup güçlü bir etnik kimliğe sahiptirler⁹³.

Bugünkü Dağıstan'ın Kumuk Türkleriyle birlikte büyük bir çoğunluğu Sunni Müslüman olan otuz civarında etnik gurup yaşamaktadır. Bölgede özellikle 18. yüzyıldan itibaren Nakşibendi tarikatı büyük bir nüfuz kazanmış ve Rus'lara karşı yürütülen cihad hareketlerini organize ederek prestij sağlamıştır. Dağıstan halkı dine bağlı olup ilme önem vermiş ve hemen her köyde bir medrese yaptırmıştır. 1913'te Dağıstan'da 360'ı ulu-cami olmak üzere 2060 cami vardı. Günümüzde Kumuklar, dinlerini yeniden öğrenme seferberliği başlatmışlardır. Bu yolda gerçekleştirilen faaliyetlere örnek olarak Kuran'ın Kumuk Türkçesi'ne yapılan tercümesinin Tangçolpan dergisinin 1992 yılı 3. sayısından itibaren yayınlanmış oluşunu gösterebiliriz. Ayrıca yine aynı dergide Hazreti Peygamber'in hadisleri de Kumuk Türkçesi'yle yayınlanmaktadır⁹⁴.

Kuman-Kıpçak sınıfından olan Kumuk dili bir miktar Oğuz (Azeri) etkisi altındadır. Bunda, özellikle iktisadi sebepler gibi diğer unsurlar da hesaba katılır. Wixman'ın kaydettiği gibi, Kuzey Kafkasya'da bir "*dil için dikey bölge ilkesi*" işlevseldir. Aşağı bölgelerin, ova ve bozkırların dilleri, dağlıkların kışları hayvanlarını getirdikleri, ticaret yaptıkları, ya da iş buldukları alçak bölgelerde ortak bir dil (lingua franca) haline gelmiştir. Bölge Rus topraklarına katılincaya kadar, bu alçak bölgelerin

⁹² Pekacar, Çetin, 'Kumuk Türkleri', **Yeni Türkiye Dergisi, Türk Dünyası Özel Sayısı**, 16.S, Temmuz – Ağustos, 1997, s. 2062.

⁹³ Tavkul, Ufuk, **agm.**, s. 33.

⁹⁴ Pekacar, Çetin, **age.**, s. 2064.

hâkim unsuru Türk halkları, Güneydoğu Dağıstan'da Azeriler, kuzeybatı ve orta bölgelerde Nogaylar ve kuzeydoğuda Kumuklardı. Türk topluluklarının bazılarının nispeten gelişmiş siyasi örgütleri de buna önemli ölçüde katkıda bulunmuştur. Böylece, bu iktisadi ve siyasi sebeplerle Türkleşme Kuzey Kafkasların içlerine kadar yayılmıştır. Bu akımın devrim öncesine kadar devam ettiğinin, hatta devrimden sonra da on yıldan fazla bir süre, yani süreç devlet politikası ile tersine çevrilinceye kadar, sürdüğünün açık kanıtları bulunmaktadır. Azerice bu süreçte temel bir araç olmakla birlikte, Kıpçakça ve Kumukça da yayılmış olabilir⁹⁵.

Kumuk Türkçesi'nin Türk lehçelerinin hangi grubuna dahil olduğu konusunda Türkologlar çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir. Görüşlerdeki ayrılık, bu lehçenin alt gruplardan hangisine girdiği noktasında toplanmaktadır; yoksa hepsinin ittifak ettikleri gibi Kumuk Türkçesi, temel olarak kuzey-batı (Kıpçak) grubuna dahildir. Ancak coğrafi konum ve sıkı münasebetlerin bir neticesi olarak güney gurubundaki Azerbaycan Türkçesi'ne doğru yakınlık ve benzerlik gösteren bazı özellikleri de vardır. Ses bilgisi bakımından en önemli benzerlik olarak kelime başındaki Kuzey-Batı grubundaki *k* ünsüzüne karşılık Kumuk Türkçesi'nde, Güney grubunda olduğu gibi *g* bulunması (mesela: gişi "kişi" gel- "gelmek" gör- "görmek" vb. gibi) ve şekil bilgisi bakımından ise gelecek zaman eki olarak -(a)cak / e(cek) (ancak bu çekimde de olduğu gibi teklik ve çokluk 1. şahıs ve çokluk 2. şahıs ekleri Azerbaycan Türkçesi'nden farklıdır: Kum. *gelecekmen* "geleceğim" = Az. geleceyem, Kum *gelecebiz* "geleceğiz" = Az. geleceyik, Kum. *geleceksiz* "geleceksiniz" = Az. geleceksiniz gibi) eklerinin kullanılması gösterilebilir⁹⁶.

⁹⁵ Golden, Peter B., *age.*, s. 466.

⁹⁶ Pekacar, Çetin, *age.*, s.2065.

3. TARİHTE KUZEY KAFKASYA VE ÇEVRESİNDE TÜRKLÜK VE TÜRK AVARLAR

3.1. Tarihsel Süreçte Kuzey Kafkasya ile Yakın Çevresinde Türk İzleri

Konumuzu oluştururken bizim için önemli olan unsurlardan biri de Kuzey Kafkasya ve çevresindeki Türklük ve Türk unsurlarıdır. Bu bağlamda yaptığımız inceleme ve araştırmalarda Kafkasya halkları sınıflandırılırken Türk unsurlarına bölgeye sonradan gelmiş gibi bir yaklaşım içinde bulunulması dikkatimizi çeken bir nokta olmuştur. Kafkasya bölgesinde bulunan halklardan Çerkez, Çeçen, Lezgi gibi kavimler bölgenin yerli halkları olarak yansıtılırken Turani halklar ise bu sınıflandırılma dışında bırakılıp bölgede sonradan ortaya çıkmış veya dışarıdan gelip yerleşmiş halklar olarak anlatılmaktadır veya dolaylı yoldan bu şekilde verilmeye çalışılmaktadır. Türklerin ana yurdu meselesi son yıllarda yeniden alevlenmiş ve birçok yeni tez ortaya atılmaya başlanmıştır. Bu durumda Kafkas coğrafyasında Türkleri yerli halkların dışında tutmak ya da diğer halkları yerli olarak göstererek Türklüğü bu bölgede yabancı bir unsur olarak yansıtmak Kafkasya çalışmalarında bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Günümüzde Türklerin ana yurdu olarak birçok farklı bölgenin sağlam dayanaklarla ispatlanmaya çalışıldığı baz alınırsa Kafkasya bölgesine kesin olarak Türklerin ana yurdudur ya da Türklerin çok sonradan gelip yerleştiği bir coğrafyadır demek doğru olmayacaktır. Ancak burada doğru olacak bir durum vardır ki Kuzey Kafkasya bölgesi Türk kavimlerinin milat öncesi ve sonrasında sürekli olarak göç yollarının üzerinde ya da komşu coğrafyasında yer almıştır.

Kafkasya bölgesi Asya ile Avrupa arasında önemli bir noktada yer alması dolayısıyla jeopolitik yönden önem arz etmektedir. Bu jeopolitik nokta dünya kavimlerinin göç yollarından birinin üzerinde bulunmasından dolayı kavimlerin ve ırkların birbirine karıştığı bir bölge olmuştur. Özellikle ‘Kavimler Göçü’ sırasında Orta Asya’dan göç eden kavimler Kafkaslara uğramışlar ve gerilerde etnik izler ve kültür değerleri bırakarak yollarına devam ettikleri gibi, bir kısım Ural-Altay kavimleri,

ülkenin cazibesine kapılarak burayı kendilerine yurt edinmişler ve göç etmelerinden önce orada bulunan Kafkas halkalarıyla karışıp kaynaşmışlardır⁹⁷. Bu kaynaşmaların mahsulleri günümüzde Kafkasya'da yaşayan halkların öncelikli olarak kültürlerinde ve dillerinde görülmektedir.

Bilindiği üzere Altay kolunda Türkçe olarak ayrılan dilin hareket alanı bu dil ailesindeki diğer dillere göre çok daha geniş olmuştur. Bu hareket alanının genişliği sonucu ortaya çıkan coğrafya farklılıkları hem Türkçenin kendi içinde neredeyse bir dil ailesini teşkil edebilecek farklılıklar oluşturmasına hem de birçok farklı kültür ile komşuluk edip dilsel alışverişlerde bulunmalarına yol açmıştır. Türk dilli halklar dünya tarihinde önemli etkiler ve izler bırakmışlar; dünya medeniyetinin gelişimine çok büyük katkıda bulunmuşlardır. Ancak, Türk halklarının gerçeğe uygun olan tarihi henüz yazılmamıştır. Onların kökenleri hakkında bilinmeyen birçok nokta, henüz ortada durmakta ve çok sayıdaki Türk halkı kendi kökeninin hangi zaman ve etnisiteye ait olduğunu günümüzde dahi bilmemektedir⁹⁸. Bu gibi çalışmalardaki amaç Türk izlerinin bulunduğu herhangi bir toplumu zorla Türk kimliği içine mal etmek değildir. Tarihin izinden giderek ve çeşitli sosyo-kültürel şartları inceleyerek konulara bir yorum getirmektir. Türk izlerinin yoğun olarak görüldüğü bir topluluğun başka bir etnik kimlikten Türklüğe mi asimile olduğunu yoksa Türk bir topluluğun yabancı bir etnisite içinde asimilasyon sürecine mi uğradığını bir ölçü içerisinde tespit edebilmek Türkoloji biliminin çözmesi gereken problemlerin başında gelmektedir. İşte bu problemin net olarak görüldüğü yerlerden biri de Kafkasya olarak düşünülebilir.

Kafkaslar, dünya üzerinde kapladığı alana nazaran olağanüstü dil çeşitliliğine sahip olan bir bölgedir. Bu tanım bölgenin güneyine göre, Ortaçağ İslam coğrafyacılarının 'diller dağı' olarak tanımladıkları Kuzey Kafkasya için daha geçerlidir.

Tarihçiler için önemli bir kaynak olan Mes'ûdî'nin yaptığı gibi Kaf dağına atıfta bulunmak İslam coğrafya yazımının o dönem için basmakalıbdır denilebilir. Bu konuda Mes'ûdî'nin Kafkasya için 'Yetmiş iki millet, her birinin kendi kralı ve diğerlerinden

⁹⁷ Bi, Mahmut, **Kafkas Tarihi**, Selenge Yayınları, İstanbul, 2007, s. 66.

⁹⁸ Laypanov, Kazi T., İsmail M. Miziyev, **Türk Halklarının Kökeni**, Selenge Yayınları, İstanbul, 2010, s. 30.

farklı dili var' şeklinde bir yorumu bulunmaktadır. Etnik-dilsel karmaşıklığından dolayı (ortak bir dağlı kültürü gelişmiş olmasına rağmen), bu bölge hep bir geçer dile (lingua franka) ihtiyaç duydu. Aşağı bölgelerin Türklerce alınmasından beri Türkçe, Azeri, Kumuk ve Nogay biçimlerinde bu işlevi yapmıştır. Aslında Kuzey Kafkaslardaki pek çok bölgenin Türkleşmesi, ancak komünist devrim ile kesildi. Türkçenin Kafkas dillerine etkisi bir bütün olarak yeterince çalışılmamıştır⁹⁹. Bu etkileri bütün olarak ele almak zor ve karmaşık bir iş olarak önümüzde duruyor olmakla birlikte bölgedeki ortak tarihi ve ortak kültürü yansıtmak açısından bu çalışmanın yapılması faydalı olacaktır.

Burada üzerinde duracağımız esas konu Türklerin Kafkas coğrafyası ile tarihteki ilişkileri olacaktır. Milat öncesi devirlerden itibaren bölgede ve yakın çevresinde ortaya çıkmış olan Türk topluluklarının bu coğrafyada bulunuşlarını veya bu coğrafyaya etkilerini birçok kaynaktan derlenmiş görüşler ile aktarmaya çalışacağız. Türkiye'de Kafkas coğrafyasındaki Türk tarihini ya da Kuzey Kafkasya'daki Türk tarihini müstakil biçimde anlatan bir eser olmaması dolayısıyla birçok tarihçinin ucu öncelikle Kuzey Kafkasya ya da bu bölgenin yakın çevresine değinen yorumunu ele alarak tezimize açıklık getirmeye çalışacağız. Ayrıca bu toplulukların bölgedeki varlıklarının izahı ile Türkçenin de ne zamandır bölgede bulunan bir dil olduğunu anlamak mümkün olacaktır.

Milat öncesi yıllarda Proto-Türk olarak kabul edilen kabilelerin Kafkasya bölgesine geldikleri ve miladın başlarına kadar burada hâkim oldukları yorumu günümüzde belgelerle kanıtlanmaya başlamıştır. Kronolojik olarak bakıldığında M.Ö. 2000 yıllarının başlarından M.Ö. 8. yy.'a kadar Kimmerlerin, M.Ö. 8. yy.'dan M.Ö. 2. yy.'a kadar İskitlerin, sonrasında ise Sarmatların aynı coğrafyada varlıkları tespit edilmiştir. Miladın başlangıcından itibaren sırasıyla Alan, Hun, Bulgar, Sabir, Avar, Göktürk Türk kavimlerinin varlığı, miladın yedinci yüzyılına gelindiğinde ise Hazar devletinin Kafkasya'da kurulduğu görülmektedir. 10. yy.'a gelindiğinde Hazar Devleti gücünü kaybedince Türkler bu bölgede zayıflamıştır. 11. yy.başlarından itibaren ise Kıpçakların etkili olmamakla birlikte varlıklarının tespit edilmesinin yanı sıra asıl güç

⁹⁹ Golden, Peter B., **Türk Halkları Tarihine Giriş**, Çev. Osman Karatay, Karam Yayıncılık, Birinci Baskı, Ankara, 2002, s. 41.

olarak Selçuklular ortaya çıkmışlardır. Bunlar 1010 yıllarından itibaren Kafkasya akınlarına başlayıp 1071'e kadar da devam etmişlerdir¹⁰⁰.

Çeşitli zamanlarda Kafkasya'ya doğru olan Türk yayılımı birçok şekilde kendini göstermektedir ve bunu sadece kitaplar ve kitabeler değil, Türklerin bütün yaşadıkları yerlerde dağların başına çekilen Kafkasya Türklerinin dilleri de göstermektedir. V. asır ortalarında muhtelif Türk kavimlerinin kuzey bozkırlarından Kafkasya'ya geçerek İran üzerine saldırdıkları malumdur. Derbent ile Daryal Geçitlerinde Sasaniler tarafından yapılan setler ve bunların etrafında iskan olunan İranlı muhafızlar bu akınları durdurmak için teşebbüs etmişlerdir. Güney Rusya steplerinde, Don ve Terek Nehirleri havzalarında yaşayan Türk göçebeleri bu dönemlerde bazen de Güney Kafkasya'ya geçmişlerdir. O devirde Türk kavimlerinin bir kısmını da Akhunlar diğer kısmını da Attila kumandasında gelen Akatirler teşkil etmişlerdir. Bunların dışında Kafkasya bölgesinde Kumanlar, Kumuklar ve içlerinde Karaçay, "Kara Nehir" veya "Kara Nehirliler" etnonimini alan kara nehir insanları olan ve Orta Asya menşeli olduğu düşünülen Balkarların bir kısmı da tutunabilmiştir. İlk Türklerin Hunlar adı ile Kuzey Kafkasya Bölgesine ancak M. S. IV. yy.'da, Güney Kafkasya bölgesine ise Oğuzlar adı ile ancak M. S. XI. yy.'da geldikleri geleneksel tarih biliminin iddiaları gerçeğine aykırıdır. Kafkaslardaki Türk dilli yerleşim alanının varlığı bazı Türk kavimlerinin M.Ö. daha 3-4 bin yıllarında Ön ve Orta Asya'da yaşamaya başladığından beri söz konusudur. Kafkasyalı bilim adamları İ. M. Miziyev ve K. T. Laypanov, Türk kavimlerinin M.Ö. dönemlerden beri İdil-Ural bölgesinde yaşadıklarını etraflıca kanıtlamıştır. Bundan dolayı bu bilim adamları İdil-Ural bölgesini Proto-Türklerin anavatanı diye ilan etmişlerdir¹⁰¹. Bu söylemi ve burada bahsedilen Proto-Türk anavatanı tezini dikkate aldığımızda Türk kavimlerinin milat öncesi zamanlarda Kafkasya'ya temas ettiği net olarak anlaşılmaktadır.

Milat öncesi devirler üzerine yapılan tarihsel yorumlar birçok tartışmayı da beraberinde getirmektedir. Ancak kanıtları ile doğrulanmış olan bilimsel gerçekler

¹⁰⁰ Tunç, Zekiye, **Malazgirt Öncesi Kafkasya'da Türk Varlığı, Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Elazığ, 2012, s. 2.

¹⁰¹ Tombuloğlu, Tuba, **Kafkasya'nın Etnik ve Kültürel Yapısı'nın Oluşumunda Türklerin Rolü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara, 2003, s. 62-63.

yadsınamamaktadır. Türklerin milat öncesine ait kalıntıları da Orta Asya’da ve çevresinde inkar edilemez durumdadır. M.Ö. 1700 tarihinden itibaren Orta Asya’da göçebe ve savaşçı bir kavime ait kültürün yavaş yavaş hâkim olmaya başladığı görülmektedir. Altay ve Tanrı dağlarını kaplayan ve antropologlar tarafından ‘Andronova insanı’ olarak adlandırılan bu kültürün yaratıcıları Türk kavimlerinin proto tipini teşkil ediyordu. Kafkasya’nın Kuban - Terek ve Maykop medeniyet sahalarında ortaya çıkarılan arkeolojik buluntular, Kafkasya’nın kuzey düzlüklerinin tarih öncesi sakinlerinin Anadolu ve Mezopotamya - Ön Asya medeniyetlerinin önemli derecede kültürel etkilerine maruz kaldıklarını belgelemektedir. Orta Asya’da ortaya çıkan Andronova kültürüne mensup çeşitli Proto-Türk kavimleri kuzey bozkırlarından Kafkasya’ya girerek Kafkasya’nın sosyo-kültürel yapısında etkili olmaya başlamışlardır. Neticede şunu da söylemek mümkündür: Göçebe ve savaşçı Proto-Türk kavimlerinin Andronova medeniyeti olarak adlandırılan kültür dairesine mensup olan Kimmerler ve İskitler, Kafkasya’ya kuzey bozkırlarından gelerek Proto-Türk kültürünü ve sosyal yapısını da beraberlerinde Kafkasya’ya taşımışlardır.¹⁰².

Türk olup olmadıkları hala tartışılmakta olan ancak son bulgulara göre Turani bir kavim olduğu anlaşılmaya başlanan Kimmerlerin Kuzey Kafkasya’da ve yakın coğrafyasında izleri olduğu araştırmalar sonucu ortaya çıkmıştır. Kimmer arkeolojisi üzerine araştırma yapanların benimsediği klasik kurala göre, Kimmerler M.Ö. II. bin yılın başlarından M.Ö. 8. yüzyıla kadar merkez Kırım olmak üzere Karadeniz’in kuzeyinde, Avrasya bozkırlarında ve Kafkasya bölgesinde yaşayan ve bu tarihler arasında Güney Rusya Tunç çağı kültürlerinin “taşıyıcıları” ve “temsilcileri” olan bir topluluktur¹⁰³. Kimmerlerin ve İskitlerin Kafkas coğrafyasına etki eden topluluklar olduğu günümüzdeki bulgular ile artık kesinleşmiştir ancak bu toplulukların Türk kökenli olup olmadıkları hakkında henüz bir kesinlik yoktur.

Kimmerlerin kökenleri mevzuu bilim dünyasında çokça tartışılmaktadır. Bunca uzun tartışmalara karşın bu halkın etnik köklerine ya da kavim adı etimolojisine dönük, üzerinde fikir birliğine varılmış bir nokta yoktur. Öte yandan, Kimmerlerin kökenlerine

¹⁰² Tavkul, Ufuk, **Kafkasya Gerçeği**, Selenge Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2009, s. 52-53.

¹⁰³ Şengül, Fatih, ‘Homeros’a Göre Kimmer Kavim Adı Etimolojisi’, **Karadeniz Araştırmaları**, C 5, S 17, Bahar 2008, s. 33.

dair yazılı kaynaklar tek tek incelendiğinde çarpıcı olan bir husus açık bir şekilde kendini ifşa eder. O da Kimmerlerin ilginç bir şekilde Türk dünyası ile olan akrabalığıdır. En erken Gürcü kaynaklarından 1680 yılında yazıldığı iddia edilen “Cağfar Tarihi” adlı kitaba, Macar efsanesinden Hazar Kağan’ı Yusuf’un yazmış olduğu mektuba ve hatta Bizans tarihçisi Prokopius’un bir Kimmer kökeni vurgusu yaptığı ‘Utrigur’ bağlantısına varıncaya kadar adeta yazılı belgeler sözbirliği etmişçesine Kimmerlerin bir Türk tayfası olduğu yönünde fikir beyan etmektedirler¹⁰⁴.

Tarihin bir hayli eski dönemlerine işaret eden bu yorumlardan da görüldüğü gibi Kuzey Kafkasya tarihte kurulmuş birçok Türk devletinin coğrafyası veya geçiş noktası içinde yer almış bir bölgedir. Hunların Batıya geçişinde yer alan bu nokta daha sonraki süreçte Avrupa Hun İmparatorluğunun toprakları içinde yer almıştır. Göktürk Kağanlığının batı uç sınırlarını da kapsayarak daha sonra Hazar İmparatorluğunun kuruluş coğrafyası olmuştur. Peçeneklerin kurduğu devletin sınırlarına da ev sahipliği yapan Kuzey Kafkasya daha sonra Kuman-Kıpçaklara da bir göç yolu ve zamanla kalıcı bir yurt olmuştur. Osmanlı döneminde Karadeniz kıyılarındaki kesimleri imparatorluk alanında bulunan bölge Osmanlı Devletinin yıkılma sürecinde Rusların eline geçmiştir. Bu basit kronolojik sıralamadan da Görüldüğü gibi İskit Sakaları da baz alırsak Türklerin milat öncesi devirlerden beri var oldukları bu bölgede elbette ki Türk unsurlarını aramak isabetli olacaktır.

Türk tarihinde büyük rol oynamış olan Türk topluluklarından Hunların da Kafkasya’ya gelişleri için de milat öncesi tarihler işaret edilmektedir. Buna göre Bulgarlar, Kafkasya’da yaşamış olan ilk Türk boyları olarak kabul edilmektedirler. Protobulgarların Kafkasya’da yerleşmesi konusunda IV. yüzyılın Süryani yazarı Mar Apas Katina’nın: “*milattan önce, Bulgarların Kafkasya sıradağlarındaki topraklarında büyük karışıklıklar yaşandı. Onların büyük çoğunluğu ayrılıp bizim topraklara geldiler. Koh’un güneyindeki verimli topraklara yerleşerek uzun yıllar orada yaşadılar*” yorumu mevcuttur¹⁰⁵. Ve bu yorumdan yola çıkılarak Hunların Kafkasya’daki ilk izlerinin milat öncesi devirlerde aranabileceği anlaşılmaktadır.

¹⁰⁴ Şengül, Fatih, **agm.**, s. 34.

¹⁰⁵ Dostiyev, Tarık, ‘Kafkasya’da Hunlar’, **Türkler Ansiklopedisi**, C 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 921.

Hunların Orta Asya'dan batıya göç ederek M.S.370-375 yıllarında Volga Irmağı'nı geçip, Kafkasların kuzeyinde yaşayan Kuban Alanlarını boyundurukları altına aldıkları bilinmektedir¹⁰⁶. 'Hun' tabiri Bizans yazarlarınca çoğu kez, biraz eskiyi hatırlatır tarzda, Avrasya bozkırlarındaki göçerlerden herhangi birini anlatmak için kullanılmıştır. Bu göçerlerden başka Avrasya bozkırının değişik kısımlarında Hun toplulukları varlıklarını sürdürmüşlerdir 5 ve 6. yy.'larda Hûna adlı bir halk Kuzeybatı Hindistan'ı istila etmiştir. Toramana ve oğlu Mihirakula (6. yy. başları) yönetimindeki bu Hûnalar, Batı Hindistan'ın çoğunu denetimlerine almışlardır. Onların, o sırada İran sınırlarında etkin olan Hun veya War-Hun/Eftalit boylarının doğu kolu olması kuvvetle muhtemeldir. Bizans ve Ermeni kaynaklarında Kuzey Kafkasya Hunları hakkında çeşitli bilgiler vardır. Ermeni Coğrafyacısı (Pseudo-Movses Xorenac'i) "Hunların krallığı Derbend'in kuzeyinde, denizin yanındadır. Batısında Hunların şehri Varacan, Cungars ve Smendr (sonraki Hazar şehri Semender) vardır. Doğuya doğru, Tald (Atıl) nehrine kadar Savirk yaşar." demektedir. Bu yorumdan da görüldüğü gibi günümüzde Dağıstan'da bulunan ve Güney Kafkasya'dan Kuzey Kafkasya'ya önemli bir geçit olan Derbent bölgesi Hunların krallıklarına merkez olmuştur¹⁰⁷.

Prokopius ve diğer Bizans yazarları Massaget (Μασσαγεται) adlı 'Hunlardan' bahsetmiştir. Gadlo'nun önerdiği gibi, bu eskiyi kullanma tercihi belki Dağıstan'daki Mask'ut' Hunlarına bir gönderme olduğu söylenebilir. Mask'ut' gerçekten de bir dönem burada yerleşmiş, bölgeye ismini vermiş ve sonra Hun unsurları tarafından özümsemiş Massaget unsurlarından meydana gelen bir isim olarak düşünülebilir. Dasxuranc'i, "Arsak ailesinden olan Mask'ut' kralı" Senasân'dan bahseder ve onları 'Honk', yani Hun ülkesi ile bağlamaya çalıştığı görülür. Elise de Mask'ut'lardan bahseder ama etnik atıfta bulunmaz. Aynı yazar 5. yy.'da Sasanilerin Güney Kafkasya ile ilişkilerinde rol oynayan Kuzey Kafkasyalı bir Hun topluluğu olan ve Azarbaycan tarihinde de bahsedilen Haylandur (Xailandur) boyu hakkındaki kısa bilginin de kaynağıdır. Bu kaynaklardaki bilgi azlığından dolayı daha müspet bir teşhis yapılamamaktadır. Ludwig, kesin Bulgar olan bnjr/brjân'ı en azından kısmen bu Hunlar olarak teşhis eder. Bnjr'yi blnjr'ye (Belencer, Hazar ve İdil Bulgar'da bulunan kavim ve yer adı) bağlayan

¹⁰⁶ Tavkul, Ufuk, **Kafkasya Gerçeği**, Selenge Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2009, s. 66.

¹⁰⁷ Golden, Peter B., **age.**, s. 123.

Marquart, Dağıstanlı olan ve Kumuk dilinin bir diyalektini konuşan Haydakların (Xaidaq) kökünü bu toplulukta arar¹⁰⁸.

530'lu yıllarda bir Ermeni misyoner takımı Kuzey Kafkasya Hunlarının bir kısmını vaftiz etmiştir. Bu olayı nakleden Süryani kaynağı, Hunca için bir yazı sisteminin geliştirildiğini de gösterir. Albanya hükümdarı Varaz-Trdat da Kuzey Kafkasya Hunlarını hristiyanlaştırmak için görüşmeye yolladığı piskoposunun hikayesi dönemin kaynaklarından olan Moses Dasxuranci de korunmuştur. Burada Kuzey Kafkasya Hunlarının dinsel adetleri üzerine anlatılan bazı durumlar vardır ve bu unsurların hepsi Türk halklarının uygulamalarına denk gelmektedir. Örnek olarak; eserde bahsedilen T'angri Xan tabii ki, Altay halklarının yüce gök ilahı olan Tengri Han'dır. Büyük ölçüde Hazar döneminden kalma ve dolayısıyla aidiyeti belirsiz (Hazar veya Hun) olan, başta unvanlar olarak dil verileri, Kuzey Kafkasya Hunlarının etnik-dilsel aidiyetleriyle ilgili bir hüküm vermemize imkan sağlamak için yetersizdir. Bunlar Hazar devletinin önemli bir parçası olmuşlardır ve 7. yy. sonlarında bile ayrı bir etnik unsurdurlar. Bundan sonra kaynakların görüş alanından çıkmışlardır¹⁰⁹.

Orta Asya'da ortaya çıkan ve bölgede kurulan ilk Türk devleti olarak bilinen Asya Hun İmparatorluğu bir müddet sonra hem kendi içindeki iktidar kavgaları, hem de yabancı halkların baskıları yüzünden dağılmıştır. Bunun akabinde Hunlar bu kez de Doğu Avrupa'da güçlü bir siyasi teşkilat kurmuşlardır. Onlar, 4. yüzyılın ortalarına (355-365) geldiğimizde Kafkasya bölgesi ve Hazar çevresine hâkimdiler. Oldukça hızlı bir biçimde Avrupa içlerine giren Hun-Türkler, Tuna'yı da aşp (378), Roma imparatorluğunun arazisi olan Trakya topraklarına girerler. Hunların 395 tarihinde, iki kol hâlinde, yeniden Roma imparatorluğunun sınırları içerisinde atlarını koşturdukları görülür. Daha sonra ise doğudaki (muhtemelen Kafkasya'da) ordugâhlarına dönmüşlerdir. Özellikle Attila zamanında (434-453) genişleyen sınırlar içerisinde Kırım da bulunmatadır. Dolayısıyla Avrupa Hun Kağanlığının merkezi bugünkü Macaristan bölgesi olmakla birlikte, doğu ordularının karargâhı da Kafkasya'daydı. Avrupa Hun birliğinin dağılmasıyla Kırım civarları bu kez de Bulgarlara yurt oldu¹¹⁰. Anlaşıldığı üzere erken dönemlerde Kafkasya'ya gelmiş olan Hunlar, Avrupa Hun devletini

¹⁰⁸ Golden, Peter B., *age.*, s. 124.

¹⁰⁹ Golden, Peter B., *age.*, s.125.

¹¹⁰ Gömeç, Saadettin, 'Kırım Bölgesinde İlk Türkleşme Faaliyetleri', *Turkish Studies*, Vol 4/3, Spring, 2009, s. 1019-1020.

kurduklarında da Kafkasya'yı terk etmemişler ve orayı ordularının bir merkezi olarak hâkimiyetleri altında tutmuşlardır.

Kaynaklar dikkatli bir biçimde incelendiğinde, Hunların çok eski devirlerden beri Kafkasya sahasında meskûn oldukları görülecektir. Kafkasya'nın Türk kökenli ilk misafirleri sadece Hunlar değildir; onlardan önce gelen Bulgar toplulukları da bölge tarihindeki yerlerini almışlardır. Her iki kavmin de büyük devlet kurucu unsurları, hâkimiyetleri dağıldıktan sonra eski yurda dönüş yapmışlar ve Kafkasya sahaları tekrar bu akraba kavimlerin yönetimine kalmıştır. Hunların batı kolu büyük fatih Atilla'nın ölümünün ardından dağılmış, İrnek önderliğindeki Hun bakiyeleri Bulgarların sahalarına, yani eski yurtlarına dönmüştür. Aynı şekilde Büyük Bulgar birliği dağıldıktan sonra Kubrat'ın oğullarından Batbayan idaresindeki Bulgarlar Hazar hâkimiyeti altında eski yurttaki varlıklarını sürdürmüşlerdir. Vakti ile her iki kavmin de hemen yanı başında gördüğümüz bir diğer Kafkasyalı Türk kavmi olan Burcanlar da VI.- VII. y.y.'larda onlar arasındaki yerini almış olmalıdırlar ki, Kafkasya'da bu tarihlerde bir Hun-Bulgar-Burcan birliğinden söz edilmeye başlanmıştır. Bu konfederasyonda etkin olan kavim Bulgarlar olmuş, diğerleri genellikle onların ismi altında zikredilmişlerdir. Ancak bu tarihlerde söz konusu oluşumun içinde Hun ve Burcan topluluklarının olduğu bilinmektedir. Horenli'nin Kafkas Hunları için söylediklerinin daha sonra Burcan inançları içinde de görülmesi Kafkasya'daki birlikte yaşamın hatırası olsa gerekir¹¹¹.

Hunların tarih sahnesinden çıkışı ve Sabirlerin belirmesine kadar kaynaklar kalabalık Ogur boylarından söz etmektedir. Dönemin Bizans kaynaklarında 463 yılında Karadeniz ile Hazar bozkırlarında beliren Onogur, Bitigur ve Şaraogur boylarından söz etmektedir. Bu kaynaklara göre, Ogurları merkezi Asya bozkırlarından buralara itenler Sabirler olmuşlardır. Sabirler ise Avarlar (Uar-Hun, Ju-Juan) tarafından yerlerinden oynatılmışlardır. Bizanslı müelliflerin yorumlarına Ogur/Oğuz adı, kavimler topluluğunun genel adıdır ve İşguz/İskitlerden beri varlıkları görülebilmektedir. Nitekim kaynaklarda bir dizi Ogur boyunun adı geçmektedir¹¹².

¹¹¹ Üren, Umut, 'Kafkasyalı Eski Türk Kavimlerinden: Burcanlar', **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, Yaz 2012, Sayı 34, s. 50-51.

¹¹² Mehmetov, İsmail, **Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2009, s. 148.

Ogur boylarının Kuzey bozkırlarından gelerek Güney Kafkasya'ya göçleri ve yerleşmeleri kademeli olarak sürmüştür. 467 yılında aralarında eski İskit topluluğu Ağaç-erilerin de bulunduğu bir Hun-Ogur birliği Derbend'i geçerek buradaki Sasani birliklerini yenmiş, daha sonra İber ve Ermenistan sahasına dağılmışlardır¹¹³.

Ogurların peşinden kalabalık Sabir gruplarının Kafkasya bölgesine geldikleri görülmektedir. 515 sıralarında Kafkasya-Don-Volga'nın teşkil ettiği üçgende görünürler. Daha sonra Kuban çevresine uzanırlar. Çok gelişmiş savaş kültürleri ve savaş araçları burada da dikkat çekmiştir. Bu kültürün kökleri Çin sınırı civarında, tarım havzasında gelişne medeniyete dayanmaktadır. Bizans İmparatoru Anastasios çağında Sabirler Kafkasya'yı geçerek Anadolu'ya akın etmişlerdir ve Kapadokya'ya kadar sokulmuşlardır. Sabirler zaman zaman Perslerin zaman zaman da Bizanslıların taraflarını tutarak 558 yılına kadar savaştılar ise de, zikri geçen tarihte Avrupa'ya akın eden Avarlar tarafından büyük yenilgiye uğramışlardır. Sabirlerin bir kısmı Macarlara karışırken asıl büyük kütesinin ise büyük ihtimale göre Hazar Türk toplulukları içinde yaşamaya devam etmişlerdir¹¹⁴.

Kuzey Kafkasya'nın tarihi sürecinden bahsettiğimizde Hazarları anlatmamak büyük bir eksiklik olur. Hazarlar yönetim bazında da olsa Museviliği kabul etmiş olmaları ve Kafkasya bölgesinde birçok Türk boyunu bir bayrak altında toplayarak hâkimiyet sağlamaları yönünden tarihteki Türk devletleri arasında farklılık arz etmektedirler. Hazarların yerleşim sahası Don-Volga (İtil-İdil) Kafkasya üçgenini içine almaktadır. Hazar coğrafyasını anlatırken yanındaki komşu ülkelerden de bahsetmek gerekmektedir. Bilindiği gibi birçok milletlerden ve ülkelerden oluşan Kafkasya'yı tarihi araştırmalarda başka milletleri veya devletleri dışlayarak ele almak mümkün değildir. Kafkasya geniş anlamda sadece Kafkas ötesi değil aynı zamanda bozkır, ön Kafkasya bölgesini de kapsamaktadır. Kafkasya; doğal coğrafi şartları, birçok milleti ve dinleri içinde barındırması bakımından zor bir bölgedir. Kafkasya'da herhangi bir milletin tarihini Kafkasya'nın genel tarihini dışlayarak yazmak mümkün değildir. İslam coğrafyacılarından Mesudi Kabh (Kafkas) dağının, büyük bir dağ olduğunu ve geniş bir

¹¹³ Mehmetov, İsmail, *age.*, s. 151.

¹¹⁴ Rasoyini, Laszlo, **Tarihte Türklük**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1996, s. 77-78.

alanı kapladığını söyler. Kafkasya birçok halkı ve ülkeyi barındırır. Bu dağda yetmiş iki millet yaşar ve her milletin kendi hükümdarı ve diğerlerine benzemeyen dili vardır. Bu dağlar içinde kollar ve ovalar yer almaktadır. Bab el-Ebvab (Derbent) şehri de bu kollardan biridir. Bu şehri İran şahı Anuşirvan kurmuş ve şehirle Hazar Denizi arasında bir sur yaptırmıştır. Bu sur üzerinde her üç milde ve bazen güzergâhın durumuna göre daha az veya daha çok mesafede demir kapı yaptırmıştır. Her kapının arkasına o kapıyı gözeten bir halk yerleştirmiştir. Bütün bunlar bu dağa komşu olan Hazar, Alan, Türk kabileleri, Serir (Avar) vd. saldırılarına karşı koymak için yapılmıştır. Bu devletler dışında Mesudi, komşu ülkeler olarak ayrıca Şirvan, Layzan, Laks, Hayzan, Bulgar, Burtas, Kurç (Gürcistan), Gumik ve Zirikeran (Zerihgeran) hakkında da bahsetmektedir¹¹⁵.

Bugün Kuzey Kafkasya’da yaşamakta olan Malkarlarla isim benzerliğinden dolayısıyla bir bağlantısı olup olmadığı tartışılan Bulgarların da Kuzey Kafkasya coğrafyasında buldukları ve bu çevreye etkileri olduğu hakkında da bazı yorumlar yapılmaktadır. Kronolojik bakımından Bulgar kelimesine ikinci kez 6. yy.’da rastlanılmaktadır. Suryani yazar Hatip Zakharias, 555 yılı civarında Kuzey Kafkasya’da ‘Hazar Kapısı’ civarında yaşayan *Burgar*lardan haber vermektedir. Aynı yazarın “*Kendilerine mahsus dilleri olup, şehirleri bulunan*” şeklinde bahsettiği bu halkın Bulgarlar olduğundan şüphe yoktur. Antakyalı Ioannes, Bizans İmparatoru Zenon (474-475 ve 476-491) döneminden bahsederken, 482’de Bizans’ın Bulgarlardan Gotlara karşı yardım istediğini söyler. Bu, tam şekliyle Bulgar kelimesinin ilk geçişidir. Aynı yüzyılda, Ioannes’den hemen sonra yazan Ermeni Horenli Musa (Moses Khorenats’i) çok eski zamanlardan bahseder. Horenli, Süryani Mar-Abbas-Katina’ya dayanarak, M.Ö. 2. yy’da Kafkasların kuzey eteklerinde ve Kuban nehri boylarında, silsilenin ortalarında yaşayan Bulgarları anlatır. Horenli Musa’nın verdiği diğer bilgilere güvenip Bulgarlar hakkında söylediklerine inanmamak keyfi bir tercih olur¹¹⁶. Horenli Musa’nın kaydına göre M. Ö. 2. yüzyıldan beri Kafkasların kuzeyinde, Kuban boylarında bulunan Bulgarların doğu kollarının da Güney Kazakistan bozkırlarında olduğu anlaşılmaktadır. Teofilaktos Simokatta’nın 7. yüzyıl başlarında yazılan eserinde Onogurların Soğdak

¹¹⁵ Eldarov, Murad, **İslamiyet’in Hazarlar Arasında Yayılması, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, , Kayseri, 2006, s. 3.

¹¹⁶ Demiral, Osman, **Bulgarların Menşei Tartışmalarında Orta Asya İhtimali, Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Ankara, 2006, s. 30.

ülkesinde Bakat adlı bir şehirlerinin olduğu dahi kaydedilmiştir. Bakat şehrinin, İslam kaynaklarında geçen Semerkant'ın kuzeydoğusundaki Fagkat şehri olabileceği tahmin edilmektedir¹¹⁷.

Dolayısıyla, M.Ö. bir tarihte Kafkasya'da Bulgarların varlığı göz ardı edilemeyecek bir ihtimal, belki de tarihçi için bir gerçeklik olarak durmaktadır. Böyle eski bir tarihte bu kadar batıda Türklerin olamayacağı şeklindeki acele itirazların ise bugün bir hükmü kalmamıştır. Bu gerçekleri kabul etmekte isteksiz olduğu anlaşılan Sinor bile Eskiçağ kaynaklarında geçen bazı kavim isimlerinin bizzat 'Türk' kelimesine işaret ettiğini kabul etmektedir. Ayrıca, efsanevi bilgilerle İskit ülkesinin içlerinden gelen kardeşlerden biri olarak *Bulgarios*'u zikreden Bar Hebraus dışında, maddi tarihten bahseden hiçbir kaynak Bulgarların göçünden bahsetmez. Bu ya onların yerli olduklarını, ya da milat öncesine isabet eden çok erken bir tarihte gelmiş olduklarını göstermektedir. Ermeni yazarı destekleyen bir başka haber, 'resmi' olarak kabul edilen tarihten tam 150 yıl öncesinde, 334 yılında, anonim bir Latin yazmasında geçer. Burada "*Ziezi ex quo Vulgares*" ifadesine rast gelinir¹¹⁸. Akla hemen Strabon'dan beri Kuban-Kafkas arasındaki bölge için kullanılan (kimilerince yanlışlıkla Çerkezlikle özdeşleştirilen) Zichia tabiri geliyor. Bu tabir aradan geçen zaman içinde yerleşmiş ve Yunan ve Latin zihninde genişliği ve sınırları ile yeterli öneme kavuşmuş gözüküyor ki, birçok Ortaçağ eserinde, 19. yy'a kadar bölgeden bu isimle bahsedilir. Güncellemede bu bölgeye isim veren Zik/Ziç halkı ile orada yaşayıp o günlerde kendinden sıkça bahsettiren Bulgarlar birlikte alınmıştır.¹¹⁹ Buradaki *Ziezi* açık şekilde Çeçenleri göstermektedir. *Vulgares* ise Bulgar'dan başka bir şey olamaz. Erken Ortaçağda Bulgarlar ("*Vulgares*" Bulgar ise) Kafkasların kuzeyinde oturduklarından, incelemeler bu bölge üzerine yoğunlaştırılabilir. Horenli'nin Bulgarlar için gösterdiği yurt da Kafkasların kuzey eteklerini içine alan bölgedir¹²⁰.

Yorumlardan da anlaşıldığı üzere Kuzey Kafkasya M.Ö III. yüzyıldan beri akın akın gelen iç Asyalı kavimlerin geçiş bölgesi üzerindedir. Bu Asyalı kavimler bu

¹¹⁷ Ercilasun, Ahmet Bican, **Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi**, Akçağ Yayınları, Ankara 2004, s. 196.

¹¹⁸ Demiral, Osman, **age.**, s. 30.

¹¹⁹ Karatay, Osman, 'Orta Asya'da Bulgar Aramak', **Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi**, Cilt:3, Sayı: 5, 2008, s. 49.

¹²⁰ Demiral, Osman, **age.**, s. 30.

bölgeyi zaman zaman göç yolu olarak kullanırken zaman zaman da bölgeyi ele geçirmek için akınlarda bulunmuşlardır. Bu akınlara çoğu Kafkas Dağları eteklerinde erimiş ve dağılmıştır. Bölgeye yer yer kalıcı olmak niyetiyle yerleşen Asyalı Kavimler zamanla yerli etnisite arasında çözülmüş veya küçük topluluklar hâlinde varlığını korumuştur. Bu dönemde yapılan Hun, Kuman, Peçenek, Kıpçak, Uz ve Tatar akınları sonucunda dilde, antropolojide ve sosyal yapıda farklılaşmalar meydana gelmiştir. Ural Altay dil grubundan sözcükler Kafkas dillerine girmiştir. Asya'ya has çekik gözler, siyah düz saçlar, çıkık elmacık kemikleri antropolojik kalıntılar olarak yerleşmiştir. Üretim, silah ve giyim kuşam öğeleri alınmıştır. Asya mitolojileri ve inanç sistemleri yerli halka ait değerlere karışmıştır¹²¹.

Burayı yurt edinen ya da göçmen olarak bölgeden yolu geçen Turani kavimlerden Kuzey Kafkasya'da tutunabilenler Karaçay, Balkar, Kumuk, Nogay gibi adlarla varlığını sürdürmüştür fakat bu kavimlerin etnisiteleri yerli etnisite ile iç içe girerek dil haricinde erimiştir. Bir Karaçay'ı komşusu olan Kabardeylerden ayırmak kolay değildir. Asyalı fizik özellikleri yerlilerden daha belirgin halde olmayan bu unsurlar kültür olarak da Kafkasya'nın diğer halklarından ayırt edilemez. Bununla birlikte asıl etki Kuzey Kafkasya'da siyasi birlik oluşturan Türk ve Tatar grupları eliyle gelmiştir. Museviliği kabul eden Hazar Hanlığı döneminde bölge dönemin güçlü uygarlıklarıyla ilişki kurmuş, ticaret dili Türkçe olmuş ve Türk yönetim tarzı olan toprağın kral çocukları arasında paylaşılması geleneği her prensin yönetimi altındaki topraklarda farklı idareler kurması, kabilelerin yer yer kesin çizgilerle birbirinden ayrılması sonucunu doğurmuştur. Bugün yerli halklar arasında birçok aile ismi Turani isimlerdir ve farklı kabileler arasında aynı isime rastlanılır. Hazarlar döneminde Terek kıyılarını yurt tutan Kabar adlı Hun Macar topluluğunun nereye gittiği belirsizdir ama bu gün orada Kabardey adlı bir halkın varlığı kesindir. Kumuklar'ın Borağan ailesinin Kabardeyler'de Brağun, Çeçenler'de Barağan olarak korunması, birçok yerli kabilede Akbaş, Tokmak, Karaçay, Duman, Tatar gibi Türkçe aile isimlerinin olması bu etnisitenin kalıntılarının günümüze kalmış olduğunu gösterir. Türk literatüründe Hun olarak adlandırılan Gun topluluğunun bugün bir Çeçen tayfası olarak Gunoy adıyla

¹²¹ Üstün, Hulusi, 'Kuzey Kafkas Halklarının Etnolojik Analizi', **Kafkasya Dersleri**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Göç Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi ve Kafkasya İşbirliği Platformu ile, 26 Mart 2005. http://www.kafkas.org.tr/analiz/kuzeykafkas_halklarinin_etnolojik_analizi_.html (28.03.2013)

anılışı bu topraklarda hangi soydan insanların ne şekilde kaynaştığını ve ne şekilde kültürel, dilsel alışverişlerde bulduklarını göstermektedir¹²².

Kuzey Kafkasya'da günümüzde yaşamakta olan Türk topluluklarından söz edecek olursak, bunlar arasında Karaçay-Malkarlılar ve Kumuklar, Kafkasya'da ortaya çıkmış, etnogenezlerini-etnik oluşumlarını Kafkasya'da tamamlamış, diğer Kafkasyalı unsurlarla tarih boyunca sıkı bir biçimde kaynaşmış ve karışmış Türk boyları olarak görülmektedirler¹²³. Nogaylar ise sonradan göç etme ya da ettirilme yoluyla Kafkasya'ya gelmiş olan Türk toplulukları olarak bilinmektedir. Ancak Nogaylar da tıpkı diğer Türk toplulukları gibi çevresine kayıtsız kalmayarak Kuzey Kafkasya'daki yerel özellikleri bünyelerine katmışlardır.

Kafkasya'da Elbruz Dağı'nın doğu ve batısındaki yüksek dağlık vadilerde yaşayan Karaçay-Malkar Türkleri, tarih boyunca bölgede hâkimiyet kuran Kimmer, Saka (İskit), Bulgar, Sabir-Hun ve Kıpçak Türklerinin binlerce yıl süren etnik bütünleşmesinden süzülerek ortaya çıkmış bir Türk boyu olarak görülmektedir. Elde edilen verilere göre Proto-Türk kavimleri daha M.Ö. 5000 yıllarında Kafkasya coğrafyasıyla ilişki içerisindeydiler. Yani, Kafkasya'nın kaderi daha o zamandan beri Türk dünyasıyla ilişkilidir. Araplar, VIII. yüzyılda Kafkasya'yı fethederek İtil Irmağı ötesine kadar ulaşmışlar, fakat Bizans ve Hazar direnişi karşısında geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Bu arada Ermeni ve Gürcü krallıkları genişlemiş ve İranlıların bölgedeki etkinliği artmıştır. Sonraları Oğuzlar ve dolayısıyla Selçuklu Türkleri Kafkasya'ya gelmiş, nihayet XIII. yüzyılda Moğollar Kafkasya'yı ele geçirmişlerdir. Moğollar kendilerinden nüfus olarak daha fazla olan Türklere, onların askerî üstünlüklerinden dolayı bağımlı kalmışlar ve kendilerinden sonra ortaya çıkan devletler hep Türk asıllı olmuşlardır. Kabardey-Balkar Cumhuriyetinin başkenti Nalçik şehrinde 22-26 Haziran 1959 tarihinde yapılan "Karaçay-Malkar Halkının Etnik Oluşumu" konulu sempozyumda şöyle bir sonuca varılmıştır: "Karaçay-Malkarların etnik oluşumu, Bulgar, Alan, Kıpçak ve yerli Kafkas kabilelerinin birbirleriyle karışmasından

¹²² Üstün, Hulusi, 'Kuzey Kafkas Halklarının Etnolojik Analizi', **Kafkasya Dersleri**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Göç Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi ve Kafkasya İşbirliği Platformu ile, 26 Mart 2005. http://www.kafkas.org.tr/analiz/kuzeykafkas_halklarinin_etnolojik_analizi_.html (28.03.2013)

¹²³ Tavkul, Ufuk, Kafkasya İçin Türkiyat Araştırmalarının Önemi, **I. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri**, Ankara, 25-26 Mayıs 2006, s. 190. http://turkoloji.cu.edu.tr/CAGDAS%20TURK%20LEHCELERI/ufuk_tavkul_kafkasya_icin_turkoloji_onemi.pdf (29.01.2013)

meydana gelmiştir”. Kafkasya tarihi ve kültürü üzerine yaptığı çalışmalarıyla meşhur E. P. Alekseyeva, bu etnik oluşumun, Karaçay-Malkarların bugün yaşadığı topraklarda XIII-XIV. yüzyıllarda tamamlandığını söylemekte; yukarıdaki Bulgar, Alan, Kıpçak ve yerli Kafkas kabileleri dizisine bir de “Koban Kültürü”nü yaratan kavimleri eklemektedir¹²⁴.

Kıpçak lehçeleri için önemli bir kaynak olan Codex Cumanicus adlı sözlüğün dil sahasına giren bölgeler arasında Volga (İdil) ırmağı boyları ile Karadeniz’in ve Kafkasların kuzeyinde yaşamakta olan Türk boyları yer alırken, Codex Cumanicus’un dili olan Kıpçak Türkçesinin yalnızca çeşitli Türk boylarının anladığı ortak bir değil, Karadeniz’in kuzeyinde, Kırım’da ve Kafkasların kuzeyinde yaşamakta olan çeşitli kavim ve milletlerin de ortak anlaşma dili olduğu anlaşılmaktadır. 1404 yılında Kafkasya’da bulunan Avrupalı misyoner Johannes de Galonifontibus Kafkasya’da ve Karadeniz’in doğu kıyılarında yaşayan Yunan, Ermeni, Çerkez, Got, Tat, Rus, Lezgi, Avar, Kazikumuk, Alan kabilelerinin hepsinin Türk-Tatar dilinde konuştuklarını yazmaktadır. 17. yüzyılda Kafkasya’da bulunan Evliya Çelebi, seyahatnamesinin “Çerkez Vilayetleri” bölümünde, Çerkezlerin Türk-Tatar dilinde konuştuklarını belirtmektedir. Konuşmalara verilen örneklerden Çerkezlerin Kıpçak Türkçesini bildikleri anlaşılmaktadır. Değişik dillerde konuşan Kafkasya halkları arasında Kıpçak Türkçesinin ortak anlaşma dili olarak yaygın biçimde konuşulduğunun en mühim delili ise, 11 Mayıs 1918’de kurulan Birleşik Kafkasya Cumhuriyeti’nin resmî dilinin Kumuk Türkçesi olarak kabul edilmesidir¹²⁵.

Bizim bu bölümde ulaşmaya çalıştığımız sonuç çeşitli kaynaklardan yararlanarak Kuzey Kafkasya ve çevresindeki eski çağlardan beri süregelen Türk tarihinin önemli bir noktada olduğunu göstermektir. Çoğu araştırmacı Kuzey Kafkasya halklarını tanıtırken kasıtlı veya kasıtsız şekilde Kuzey Kafkasya yerli halkları gibi bir sınıf oluşturup Kuzey Kafkasya’da yaşayan Türk halklarını ise sonradan bölgeye gelmiş gibi göstermektedirler. Birçok kaynaktan yaptığımız alıntıları derleyerek, bu bölgede çok eski zamanlardan beri bir Türk etkisinin olduğunu ve pek doğal olarak bu bölgede

¹²⁴ Adiloğlu, Adilhan, ‘Karaçay-Malkar Türklerinin Etnik Oluşumunda Bulgar ve Sabir Hunlarının Rolü’, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, Sayı 24, s. 8.

¹²⁵ Tavkul, Ufuk, ‘Codex Cumanicus ve Karaçay-Malkar Türkçesi’, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, Sayı 15, Bahar 2003, s. 47.

oluşumunu tamamlamış olan Kafkas halklarına da bu etkinin yansıtacağını görmüş olduk. Ayrıca bu kısımda tarihteki Türk Avarlarından da bahsederek konumuzu teşkil eden Dağıstan Avarlarının kökenleri konusunda yapılan tartışmalara ışık tutmak istedik. Türk Avarlarının bölgede bulunma ve geçiş süreçlerini irdelemek tezimizde vurgulanan konu için faydalı olacaktır.

Sonuç olarak baktığımızda Kafkasya ve Kuzey Kafkasya'nın Türklerin kadim yurtlarından oldukları inkar edilemez bir gerçektir. Biz bu kısımda tarihi çalışmalar doğrultusunda Kafkasya ve Kuzey Kafkasya'nın Türklere zaman zaman bir göç yolu geçiş noktası zaman zaman da devlet kurdukları kalıcı bir vatan olduğunu göstermeye çalıştık. Tarih araştırmalarından yaptığımız alıntılar ile de bunu desteklemek istedik. Görüldüğü gibi çeşitli araştırmacılar Türklerin birçok boyu, halkı ve topluluğunun bu bölgedeki varlığından söz etmekte ve bu konu üzerinde çalışmalar yapmaktadırlar. Bu çalışmalarda özellikle Kuzey Kafkasya ile ilgili olan kısımların üzerinde durarak bu aydınlatıcı bilgiler ışığında tezimizin bu kısmını oluşturduk.

Bu kısım içinde bir diğer başlık açmamız gereken konu olarak ise tarihte yaşamış olan Türk Avarlarıdır. Bizim konumuzu oluşturan Dağıstan Avarları ya da Kafkasya Avarları adı altında yaşayan halkın tarihte yaşamış olan Türk Avarları ile aynı ad altında yaşamaları ve bu halkın kökenlerinde Türk Avarları izi olup olmadığı tartışmaları halen sürmektedir. Biz de yine bu konu üzerinden yola çıkarak Türk Avarlarının kim olduklarını ve nereden gelip nereye gittiklerini, Kuzey Kafkasya yahut da Kafkasya ile ne gibi ilişkileri olduğunu bir başlık altında ele alacağız.

3.2. Tarihte Türk Avarlar ve Kafkasya ile İlişkileri

Türk tarihinde Avarlar konusu geçmişten günümüze tartışmalarla birlikte gelmiş olan ve hala tam olarak çözüme kavuşamamış bir problem olarak görülmektedir. Avarların menşei ve ana yurtları konusunda hala kesin bir çözümlenme yapılmamakla birlikte Avar adının da nereden geldiği farklı yorumlarla açıklanmaya çalışılmıştır. Tam olarak çıkış noktaları bilinmemekle birlikte Orta Asya'da oluşumunu tamamlamış bir halk olarak görülen Avarların Karadenizin Kuzeyinden bugünkü doğu Avrupa'ya geçtikleri bilinmektedir. Ancak Orta Asya'da yaşamış olan Juan-Juan (Rouran ya da Cücen) isimli halk ile bu Avrupa'da görülen Avarların aynı kökten gelip gelmedikleri bir çıkmaz olarak Türk tarihinde tartışmalar meydana getiren bir problem olmuştur. Avarların Avrupa'ya geçtiklerinde bir etnik kökeni değil, çeşitli boyları bir isim altında toplayan bir birleştirici isim olduğu görülmektedir.

Orta Asya'dan Avrupa'ya doğru hareket eden Avarların göç yolları üzerinde Kuzey Kafkasya'nın da olduğu muhakkaktır. Avarların bu bölgeyi sadece geçici bir göç noktası olarak değil kalıcı bir yurt olarak gördükleri de anlaşılmaktadır. Kuzey Kafkasya'da Avar izlerini bugün yaşamakta olan Türk topluluklarının bünyesinde erimiş ve onların gelişimine katkı sağlamış olarak görebiliriz. Ancak yine tartışmalı bir durum olan Kafkasya'da günümüzde yaşıyor olan Avarların kökeninin tarihteki Türk Avarları ile bir alakası olup olmadığıdır. Burada merak edilen soru şudur; Avarlar bu Kuzey Kafkas kökenli topluluğa isimlerini mi bırakmışlardır yoksa bu topluluk Avarların Kuzey Kafkasya'da bıraktığı ve aynen doğu Avrupa'da Slavlar içinde olduğu gibi Kuzey Kafkas halkları içinde asimile olan bir topluluk mudur?

Bu güne kadar bu durum hakkında net bir sonuca varılamadığı hala görülmektedir. Kuzey Kafkasya'daki Avarlar kimin torunlarıdır ya da etnik kökenleri kesin olarak ne şekildedir bilemesek bile burada tarihçilerin Avarları ve onların isimlerini, ortaya çıkışlarını ve göç yolları ile Kuzey Kafkasya ilişkilerini belirten bazı yorumlarını ele almanın yararlı olacağı aşikardır. Bu konu üzerinde birçok yorum bulunsa da biz tespit ettiğimiz bazı görüşleri derleme biçiminde sunmayı tercih

ediyoruz. Bu görüşlerin ışığında bir sonuç elde edip yorum yapmanın daha mantıklı olacağı kanaatindeyiz. Öncelikle Avar adı hakkında yapılan bazı yorumları ele alacağız:

Ünlü Rus Türkoloğu Nikolay Baskakov Avar halkı adının menşei ve etimolojisi hakkında şunları yazmıştır:

Avar-Abar-Avaz-Abaz adının şimdiye dek olan olan açıklaması içerisinde daha inandırıcı görünenler:

1- Ava “karşı çıkmak, isyan etmek, mukavemet göstermek” +ar “sıfat fiil” eki ile yapılan ad.

2- Av “mahv etmek” +ar/er, yani “talancı, çapkın”¹²⁶.

Yine Baskakov’un görüşlerine göre; Avar adı başka Türk toplulukları gibi, örneğin kendi etrafında halkları toplayıp birleştiren han veya soy reis adı ile ortaya çıkan Nogay, Özbek adları gibi şahıs adı da olabilir. Ya da Avar adı Hun birliklerine ve bundan sonra da Bulgar, Hazar, Peçenek birliklerine dahil olan bir Hun topluluğunun ismidir¹²⁷.

Hans W. Haussig ise Avar ve Hun adları üzerine bir yorum getirdiği çalışmasında Türk Kağanının Bizans İmparatoru Maurikios gönderdiği ve Bizans tarihçisi Theophylaktos Simokatta tarafından 630 yılında kaydedilip yorumlanan bir mektubu esas alarak şu ifadelerle yer vermiştir: “Avar adlı kabilelerle birleşen Onogurlar ve Sabirler, kendilerini hakikî Avar olarak tanımlamışlardır (Priskos’un eserinde İstanbul’daki çeşitli kavimlerin elçilik heyetleri münasebetiyle zikrettiği gibi Avarlar, Sabirlerle Onogurlardan özellikle ürkmüşlerdir). Her iki kavmin VI. yüzyıl boyunca Kafkaslarda bulunduğu kanıtlanabilir bir keyfiyettir. Sabirler Abhazya’nın kuzeyinde oturmaktaydılar. Daha önce burada Onogurlar oturmuşlardı ve burada onların adlandırdığı bir kale hâlâ onları hatırlatmaktadır. Söz konusu Avrupa Avarları, Avrupa’ya Kafkaslar ve kuzeyinde bulunan Kerç bölgesinden ve Don üzerinden gelmişlerdir. Buna göre Avarlar, Theophylakt’ın ilk olarak belirttiği gibi Hazar Denizi’nin kuzey veya kuzeydoğusunda yaşayan Ogurların ülkesinden değil, Hazar

¹²⁶ Baskakov, Nikolay, **İgor Alayı Destanı**, (Alıntı Kısım Çev. Minehanım Nuriyeva Tekleli), Nauka yayınları, Moskova, 1985, s. 33.

¹²⁷ Baskakov, Nikolay, **İgor Alayı Destanı**, (Alıntı Kısım Çev. Minehanım Nuriyeva Tekleli), Nauka yayınları, Moskova, 1985, s. 126-127.

Denizi'nin güney veya doğu bölgesinden gelmiş olmalıdırlar. Buradan zikredilen Ogurlar'ın Türkçe'de Oyuz olarak, belirli bir kavme işaret etmediği, bilakis sadece Volga kıyıları üzerinde değil, Orta ve Kuzeydoğu Asya'da oturan Türk kavimlerini ifade ettiği sonucu çıkar¹²⁸.

Yine bu mektuba göre yapılan bir yorumdan ise Avar adının Hunlar arasından çıkmış olabileceği ve Avarların Hunların yönetimi altında yaşamış bir kavim olduğu ihtimalini görmekteyiz.

“Theophylakt'ın zikrettiği bu mektup, Tardu'nun kardeşi Türk-Şad'ın beyanatları üzerine Bizans elçileri tarafından zapta geçirilmiştir. Türk-Şad, Avarları Warchonitler olarak tanımlamakta ve aynı zamanda onların önceden kendisine tâbi olduklarını ve sonra hâkimiyetinden uzaklaşıp, Avrupa'ya kaçtıklarını belirtmektedir. O, bu durumda Hun adının başka bir şekli olan Han adını kullanmakta, Tardu ise mektubunda Kunni (Chunni) şeklini tercih etmektedir. Avrupa Avarlar'ından bahseden her iki rapor bu durumda Tardu'nun mektubunda zikrettiği Hon veya Latince şekliyle Chionitaelerin bu kavmin eski efendileri olduğunu göstermektedir¹²⁹.”

Oluşum bakımından Avar ismi ile benzerlik gösteren Tatar isminin bir etimolojik açıklanma örneğini¹³⁰ esas alarak Avar isminin bir anlamını da şu şekilde açıklayabiliriz. Avar etnonimi Türkçe kökenli bir sözcük olup av “avlanacak hayvan” ve ar/ir ‘insan-adam’ ve bütün olarak da “avcı insanlar” demektir.

5-6-7. yüzyıl Ermeni kroniklerinde ‘Apar’ adı geçmektedir. Eftalitler bu tarihi yazılarda Khuşanklar olarak anılmakta ve onların Sasanilerle savaştıkları, savaşın Apar ülkesinde olduğu yazmaktadır. Kuzey Doğu İran’dan “Apar ülkesi” olarak bahsedilmektedir. Bu bahsedilen yer bugünkü Horasan’dır. Başka bir ortaçağ Ermeni

¹²⁸ Haussig, Hans-Wilhelm, ‘Hun ve Avar Adlarının Anlamı Hakkında’, Çev. Ergin Ayan, **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, S. 13, İstanbul 2005, s. 228.

¹²⁹ Haussig, Hans-Wilhelm, **agm.**, s. 230-231.

¹³⁰ Zekiye, Mirfatih M., ‘Bolgar Tatarlarının Etnogenezi ve Genel Gelişme Aşamaları’, **Türkler Ansiklopedisi**, C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 753.

tarikh kitabında yine aynı bölge Kuşankların Apar ülkesi olarak geçmektedir. Mehmet Tezcan'a göre Orhon Yazıtları'nda ki Apar ismi coğrafi değildir, politik bir yapıdır¹³¹.

Avrupa Avarlarının Theophylakt'ın kayıtlarına uyarak psödo-Avarlar olduğunu kaydedilmiştir. Buradaki yazılanın aslı "Awar" değil; "War" idi. Bu sebeple bunlara "Auiar-Hunni" değil; "War-Hunni" dememiz icap ettiği ileri sürülmüştür. Bunun için de Çin kaynaklarında Eftalit devletinin nüvesi olan "Hua" kabilesinin adını ele alınır. İddiaya göre Çin kaynaklarında geçen bu kabilenin adı olan "Hua", aslında "War" idi. Bu sebeple Avrupa Avarlarının daha doğrusu Warlarının ataları Eftalit kabilesi Hua idi. Bizans kaynaklarında birden çok defa geçen 'oûxp' kelimesini de "War" şeklinde bir kökenle icra etmek çok güçtür. Üzerinde pek çok çalışma ve neşriyat yapılmış olan bir kavmin menşei hakkında bir kalemde böyle bir nazariyenin ileri sürülmesinin doğru olamayacağı görüşü vardır¹³².

Diğer bir görüşe göre ise Juan-juan devletinin yıkılışından daha bir asır önce Kafkasların kuzeyinde, Avarlar mevcut idiler. De Guignes gibi bazı müellifler aradaki bu bir asırlık zaman farkını dikkate almamıştır. Müellif M.S.470 senelerine ait Priscos'un kayıtları ile M. S. 550 tarihlerine ait Zaharias Rhetor'un kayıtlarını aynen iktibas ederek bu sıralarda Kafkasların kuzeyinde yaşayan "Azvar", kavminin mevcudiyetini göstermek istemektedir. İşin aslına bakılırsa Juan-juan devletinin yıkılışından evvel ve hatta Yunan kaynaklarında bile Avar veya Abar adına benzer yer, kavim ve şahıs adlarının bulunduğu malumdur. Avar kelimesi Orta Avrupada devlet kurmuş olan Avarları ifade ettiği gibi Hun ve Slavlar içinde kullanılmıştır. Bizans kaynaklarında ise Avar kelimesi Hazar denizinin kuzeyi ile ilgili yer ve kavim isimleri ile olduğu kadar Asya'nın Doğusundaki Juan-Juan'larla da ilgilidir¹³³.

Avarlar (eski Rus kaynaklarında Avarı, Obrı) Hunlara akraba olan ve esasen Türk göçmeni topluluktur. Rus yıllıklarında 'Obrı' ismiyle geçmektedirler. Asıl etnik kökenleri Asya'dan Batı'ya göç eden ve kendi birliğinde Batı Sibir, Ural etrafı ve Volga

¹³¹ <http://avarvas.wordpress.com/2011/06/12/orhon-yazitlarinda-avarlar/>

¹³² Ögel, Bahaeddin, 'Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Bazı Araştırmaların Tenkidi', **Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C. 17, S. 1.2, Ankara, 1959.

¹³³ Ögel, Bahaeddin, 'Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Bazı Araştırmaların Tenkidi', **Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C 17, S 1.2, Ankara, 1959.

boyundaki halkları birleştiren ‘Jujanlar’ olarak bilinir. 550-562 yıllarında Kuzey Kafkasya’ya gelmişlerdir. O zamanlar Avarların sayısı 50 bine yaklaşmıştı ve bunun 10 bini savaşçı idi. Avar savaşçıların karakteristik özelliği onların örüklü uzun saçlı olmalarıydı. 565’de Avarlar Tuna nehri boyunda Kutrigurları yenip kendine tabi ettikten sonra Bizans sınırlarına yaklaştılar. Avarlar; Slavlara, Franklara, Langobardlara, Gürcülere hem de Bizans’a hücum ediyordu. 626’da Avarlar uzun süren Bizans-İran savaşına katıldılar ve hâkimiyeti altında olan Slavlarla birlikte Konstantinopol’u kuşattılar. Ancak Bizanslılar Avarları mağlubiyete uğrattılar. Avarlar için 680’de kendi hanlığını kuran Bolgarlara ve Knez Samon’un 623’de kurduğu Frank ve Slav topluluklarına mağlup olması çok ağır geldi. Tuna nehri boyunca olan otoriteleri zayıfladı. Avar Hakanlığı asıl mağlubiyete 8. yüzyılın sonlarına uğradı. 10. yüzyılın başlarında Avarların yaşadığı topraklar Macarlar tarafında işgal edildi ve Avar adı tarihten çıktı¹³⁴.

Avarların kökeninin arandığı topluluklardan biri olan Ak Hunlar Çin kaynaklarına göre ilk olarak Kansu çevresinde ve Altay bölgesinde rastlanıldığı görülmektedir. Bu göçebe toplulukların daha sonra Sogdiana bölgesine geldikleri bazı kaynaklar tarafından doğrulanmaktadır, ancak Çin kaynaklarında bu durum hususi olarak belirtilmemektedir. Sogdiana’daki Hunlar ilk olarak Ammianus Marcellinusta “Chionitae” ismi ile batı kaynaklarında geçtiği görülür. Bunların Sasanilerle de temasları olmuştur. Sogdiana’daki “Chioniteler” yani Hun boylar birliği kısa zaman içinde Sasanilere karşı koyan bir kabile haline gelmişlerdir. Grek ve Roma yazarlarının bahsettiği bu “Chioniteler” çağdaş araştırmacılar tarafından Ak Hunlar olarak tanımlanmaktadır. Gürcü ve Ermeni kaynakları da Ak Hunları bu olaylarla tanımışlardır. Bunların Kafkasya’da önemli rol oynadıkları görünmektedir. Z.V.Togan V. ve VI. yüzyılda Güney Kafkasya’da ve Azerbaycan’da “Haylandurk” diye bilinen Ak Hunların Mugan’da Balasagun, Aras ırmağına yakın bir yerde Varasan gibi şehirleri olduğunu ileri sürmüştür.¹³⁵.

¹³⁴ **Bizans Sözlüğü (Vizantiyskiy Slovar)**, Editör: K.A. Filatov, II Cilt, Amfora Yayınevi, Saint-Petersburg, 2011, C. 1, s. 38.

¹³⁵ Çelikleş, Müslüme Melis, **Ak Hunlar Tarihi Üzerine Türkiye ve Dünya’da Yapılan Çalışmaların Değerlendirilmesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara, 2011, s. 58.

Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda göç eden Hun bakayaları (Kutrigurlar ve bazı diğer kavimler) Balkanları sürekli rahatsız etmişlerdir. Tam bu sırada "Kavimler Kapısı"ndan (Hazar Denizi ile Ural Dağları arasından) yeni bir kavim, Avarlar (yahut Sahte Avarlar) gözüktür. İdil'in doğusunda birçok mesafe kat etmiş olan bu kavim, Kafkaslara doğru ilerlemiş ve Alanlarla temasa geçmiştir¹³⁶.

Avar ile bağdaştırılan Apar ismi Orhun Yazıtlarında sadece bir yerde geçmektedir. 572 yılında Mukan Kağan öldüğünde cenazesine katılan kavimler arasında isimleri zikredilir. Bunların Juan-Juanlardan farklı bir kavim oldukları ve Avrupa'da yaklaşık üç yıl varlığını sürdüren Avar Devletini oluşturan boylar olduğu tahmin edilmektedir. Bu boy aslında War ve Gun adlı iki kabileden oluşur. Uar-Hunları Çinliler, Hua (Uar) diye adlandırmışlardır. Kurdukları devlet Akhun, Eftalit (Eftalit) gibi isimler taşır. Cürcan'daki Çol (Çöl) boyu ve Batı Kök-Türkleri zamanındaki Askiller, Akhun Devleti boylarındandır. Bir başka Akhun grubu Kızıl Hun (Karmir Hyon, Kermichion, Hermichion) adıyla anılmıştır. Onların Zavul adlı bir boyu orta ve güney Afganistan'da ayrı bir yerde beylik kurmuştur. Bu boy ya da boylar grubu daha sonra, Kuzey Hindistan'ın ele geçirilmesinde önemli rol oynamıştır. Hint kaynakları onları Huna diye tanımıştır. Akhun Devleti, ağırlık merkezi Soğdiya, Baktriya ve Toharistan olmak üzere 558 yılına kadar varlığını sürdürmüştür. Bu yılda I. Kök-Türk Devleti'nin batı kanadının yöneticisi İstemi Yabgu ile Sasani hükümdarı Anuşirvan'ın ortak hareketi sonucunda yıkılmıştır. Uar-Hunlardan (War-Gun) bir kol ayrılıp, önce Kafkaslara sonra Karadeniz'in kuzeyinden Orta Avrupa'ya girmiştir¹³⁷.

550'lerde Köktürklerden kaçan Avarlar Karadeniz kuzeyine gelmişlerdir. 560-562 arasında burada bulunan boylardan Onogurlar, Kutrigurlar ve Utrigurları hâkimiyetleri altına alırlar. Don'un doğusunda kalan Bulgarlar 570'lerle 590'lar arasında Köktürk hâkimiyetine girerler. 602'de Avarlar tekrar Bulgarları hâkimiyetleri altına alır¹³⁸.

¹³⁶ Kurat, Akdes Nimet, 'Avarlar' (Yayına Hazırlayan: Serkan Acar), **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Cilt XXVI, Sayı 1, Temmuz 2011, s. 81-110.

¹³⁷ Şencan, Yusuf Cem, **İslamiyet Öncesi Türk Devlet Geleneği, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Malatya, 2007, s. 62.

¹³⁸ Ercilasun, Ahmet Bican, **age.**, s. 197-198.

558 yılında Sabar hâkimiyetini yıkıp Kafkaslar'a doğru ilerleyen Avarlar İranlı Alanları ve Ogur boylarını tâbiyete aldıktan sonra Bizans'a elçi göndererek yıllık vergi ve kendilerinin yerleşebilecekleri arazi istemişlerdir. O sıralarda bir yandan Balkanlar'da, Dalmaçya'da geniş çapta fetihler ile, bir yandan da Trakya'yı ansızın istilâyâ girişen Ogurlara karşı mücadelelerle meşgul olan İmparator Justinianos, vergiyi red etmemekle beraber, ülkesine olası bir Avar akınını durdurmak maksadıyla aşağı Tuna havzasında, başta Ant'lar olmak üzere kalabalık İslav kütlelerinden bir set kurmaya çalıştı. Fakat 562'de bu engeli kolayca parçalayan Avarlar aşağı Tuna'yı işgal ederek Bizans ile sınırdaş oldular ve Avrupa içlerine kadar akınlara başladılar. İmparator Justinos (565-578)'un vergiyi ödemede tereddüt göstermesi dolayısıyla da, 565'lerden itibaren Hakan Bayan'ın idaresinde Bizans'ı baskı altına alarak, orta Karpatlar'a girdiler; Tuna'nın batısındaki Germen kavimlerinden Longobard'larla anlaşarak Doğu Macaristan'daki Gepid'leri hâkimiyetlerine aldılar ve 568'de Longobardların Kuzey İtalya'ya göçmeleri üzerine de bugünkü Macaristan'ı tamamıyla işgal ettiler. Böylece Avarlar Orta Avrupa'da büyük bir devlet kurmuş oluyorlardı. Bundan sonra batıda Frank kralı Siegebart'ı mağlûp ederlerken, 582'lerde güneyde Singidunum (Belgrad) ve Sirmium (Eszek) gibi mühim Bizans sınır şehir kalelerini ele geçirmişlerdi. Yukarıdaki fetihleri yapan büyük teşkilâtçı Bayan Hakan'ın 592 yılında İstanbul'a yürümek maksadı ile Çorlu'ya kadar gelerek Bizans başkentinde korku uyandırdığı tarihte Don nehrinden Galya'ya, Kuzey İslav bölgelerinden İtalya'ya kadar her taraf Avar askeri faaliyet sahası haline gelmişti¹³⁹.

Türkçe konuşan Avar ve Sabarların ismi Batı kaynaklarında ilk defa 461 ve 465 senelerinde gözüktürler. Dolayısıyla Juan-Juanların ortadan kalkmasından çok daha önce Apar-Ak Hunlar mevcuttur. Eğer Bizans kaynaklarında üzerine basa basa Avar ismi söyleniyor ve başka bir adlarına temas edilmiyorsa, o vakit Juan-juanlarla Avarların bir olduğu sonucuna varılması yanlış görülmektedir. Bundan yaklaşık yüz yıl sonra 558'lerde, birdenbire Doğu Avrupa'da izlerine rastladığımız bu Türk boyuna bir yanlış anlaşılmadan ötürü "Sahte Avarlar" dendiğini de bilinmektedir. Bunun da sebebi 6. asrın ikinci yarısında (557'ler), Doğuda Kök Türk Devleti ortaya çıkınca Apar-Ak Hunların yaşama alanları daralmıştı. İran ve Kök Türkler arasında sıkışan bu Türk kabilesinin bir kısmı batıya geldiler. Ama bu ana kitle değildi, ondan ayrılan küçük bir

¹³⁹ Kafesoğlu, İbrahim, **Türk Milli Kültürü**, Ötüken Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 1977, s. 163.

parçaydı. Dolayısıyla Romalı yazarlar, onların halkın esasını temsil etmemeleri yüzünden sahte demişlerdir. Bize göre Theophylactus Simocatta işte bu yüzden yanlış, Avarlar ile Juan-juanları karıştırmıştır. O, bundan başka Avrupa'ya hem bütün Avarların, hem de küçük bir grubun geldiğini ve Eftalitleri fetheden Türk hakanının Avarlara da hâkim olduğunu söyler ki, bir siyasi adlandırma olan Hun ile kabile ismi durumundaki Avar'ı da ayıramamıştır¹⁴⁰.

Ak Hunları oluşturan ve Orta Asya kökenli Avarlar ile ortak kökenden geldikleri tahmin edilen Eftalitler 6. yüzyılın sonunda Kafkasya bölgesindeki Dağıstan'a girmişlerdir. Buradaki Kafkasya Avarları ile ittifak kurarak Serir krallığı'nı kurarlar. War ve Hun (War-Khun) kabileleri hem Rouran (Juan-juan) Avarlar'da, hem Eftalit Avarlarda görülmektedir. Çin kaynaklarına göre Eftalitler, Rouranların (Juan-Juan) soyundan gelen Hua kabilesindendir. Bu kabilenin 400'lü yıllarda Tokaristan taraflarına geldiği ve bugünkü Horasan'ın doğusuna yerleştiği tahmin edilmektedir ve aynı tarihlerde Avarlar bu bölgede tarih sahnesinde görülürler. Bu tarihlerde bu bölgeden Avarlar'ın kovduğu kavimler, Bizans'a Asya'da kendilerini yerlerinden oynatan işgalci Avarlar hakkında bilgi vermişlerdir. Yani bu Avarlar = Eftalitler olarak görülür. Eftalitler 'Aparşahr' için bu vakitten sonra Sasaniler'le çatışmaya başladılar. Eftalitlerin bulunduğu Horasan civarı "Avarların ülkesi" demek olan Apar-Şahr diye anılıyordu. Bu yüzden Hua – Uar – Awar olarak anılan isimler aynı kavmi anlatıyordu. Arap kaynaklarına göre Sasaniler burayı fethedince daha sonra bu Apar-şahr denilen şehri Horasan olarak adlandırdılar. Sasani hükümdarı kendine Aparve:z ünvanını verdi. Bu ünvan Awar ülkesinin sahibi demektir veya yukarı ülkenin, dağlık ülkenin sahibi anlamına gelir¹⁴¹.

Avarların kökenine dair sorun yaşanmasına neden olan bir diğer nokta ise dil hazinelerinden geriye pek bir şey kalmamış olmasıdır. Avarların tarihte son olarak görüldükleri doğu Avrupa'da Slavlar içinde asimile olarak tarihten kaybolmaları dillerini de kaybetmelerine yol açmıştır. Ancak yapılan araştırmalar sonucu 'Janoshid İğneliği' adı verilen Avar dönemine ait bir eser üstünde bulunan runik yazıların

¹⁴⁰ Gömeç, Saadettin, 'Türk Tarihinde Avarlar ve Avar Meselesi', **Uluslararası IV. Türkoloji Kongresi, Türkistan, 2011**, s. 4.

¹⁴¹ <http://avarvas.wordpress.com/2011/06/12/orhon-yazitlarinda-avarlar/>

okunuşu sonucu Avarların dillerinin Türkçe olduğu, bu esere göre dil hazineleri ve dil yapı unsurlarının şu şekilde olduğu ortaya çıkmıştır¹⁴²:

Qızın kügi yedi: 'kızın ünü dikiştir' (dikiş kızın şânıdır)

Qıblıg bol içe: 'mutlu ol abla'

Teñriñ iduğı qıl inç eb bötäq aña: 'Tanrı meleği, huzurlu mekan ve marifet kıl ona'

bol- 'olmak': bol 'ol!'

bögtag 'ahiret mutluluğu, mâfiret'

eb 'ev, mekân, ikâmet yeri'

içe 'yaşça büyük kız kardeş'

iduq 'kutsal, melek': iduqi 'meleği'

inç 'huzur, sükûnet; huzurlu'

küg 'şöhret, şan': kügi 'şöhreti'

ol 'o': ana 'ona'

qıl- 'yapmak, kılmak, sağlamak': qıl 'kıl!'

qıb 'talih, mutluluk': qıbliy 'talihli, mutlu'

qız 'kız': gızın 'kızın'

[t]anri 'gök, tanrı': [t] anrin 'tanrının'

yed- 'dikmek': yedi 'dikiş'

isim çekimi:

Yalın: yedi 'dikiş' (isim yüklem), içe 'abla'

¹⁴² Harmatta, Janos, **Avarların Dili Sorununa Dair**, Çev: Hicran Akın, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 1999, s. 22-23.

Belirsiz Tanım: inç 'huzur', bögtâg, 'mâfîret' (her ikisi 'ismin -i hali' fonksiyonundadır)

-in hali: qızın (qız 'kız'), [t]anrın ([t]anrı 'gök, tanrı')

yönelme: ana (ol 'o')

yalın iyelik ekiyle: iduqi 'meleği', kügi 'şanı'

isim son eki:

-i: yed-i 'dikiş' (yed-'dikmek')

-liy: qib-liy 'mutlu, talihli' (qib 'talih, mutluluk')

isim yapıları:

iyelik teşkili: qızın kügi 'kızın şanı', [t]anrın iduqi 'göğün meleği'

yüklemli söz dizimi: inç eb 'huzur yeri'

fiil yapıları:

qil ine eb bögtag ana "huzur yeri (ve) mâfîret kıl ona!"

cümle yapıları:

ad cümlesi anlatımı: qızın kügi yedi "kızın şânı dikiştir"

emir cümlesi: qibliy bol "talihli ol!", qil inc eb bögtâg ana "huzur yeri ve mâfîret kıl ona!"

Bu az ama yine de çok yönlü aydınlatmaya yarayan dil malzemesi şüphesiz, ses durumu ve yapısı Uygurcaya ve Orhon-Yenisey kitabelerinin diline yakın olan eski bir Türk dilinin hatırasıdır. Tamlayan durumundaki -in eki (Uygur el yazmalarının -nin ekine karşılık olarak), Janoshid iğneliğinin kitabelerini daha ziyade Orhon-Yenisey oyma yazılı kitabelerin diline bağlamaktadır. Buna dayanarak, geç Avar halkının Altay bölgesinden gelen z'li bir Türk dili konuştuğu sonucu çıkmaktadır¹⁴³.

Avarca'nın Asya'nın hangi dil kolundan olduğu da kesin olarak bilinmez. Kimi bilginler Türk olduklarını ileri sürer. Avarlar'dan da çevre ulusların yazılı kaynaklarında geçen birkaç yer, kişi, rütbe adı dışında bir belge bulunmaz. Kültürleri üzerine de elde sağlam veriler yoktur. Ama onlar da bozkır göçebelidir. Hunlar'da olduğu gibi iyi bir uygarlık yaratmışlardır. Köklü bir askerlik gelenekleri vardır. Altın işlemede ilerlemişlerdir. Avarca'dan kimi özel adlar ve sanlar Çin kaynaklarında geçer. Ama Çin yazısı ile saptanmış bir sözcük bulmacayı andırır. Sözcüğün özgün biçimini bulmak hemen hemen olanaksızdır. Avarlar'dan kalan kimi adlar Türkçe sözcükleri andırır¹⁴⁴:

Avar, Apsyq, bagan, Bayan,Bo-qolabatur, Çulluq, Çunu, qagan, qapgan, Qan-savçi, Kök, Mergen, Solaq, Talan, Tohan, tarqhan, Tolu, tudun, yugriş.

Sözelimi Avar adının eski biçiminin 'Abar' olduğu söylenir. Bu sava göre sözcük Türkçedir. Bu adın anlamı 'karşı koyan, direnen' anlamlarına gelmektedir.

Türkçe açıklanabilecek en eski ad ise Abaris'tir. Bu ad eski Yunan kaynaklarında geçer. Söylenceye göre Apollo'nun rahibidir. İ.Ö. yedinci yüzyıl başlarında Altay Dağları'nın kuzeyine düşen bozkırlardan kalmıştır. Apollo'nun kutsal kuşları, şarkı söyleyen kuğuların ülkesinden uçan bir oka binerek Yunanistan'a gelmiştir. 'Şarkı söyleyen kuğular' ve 'ok üstüne binerek uçmak' motifleri Türk Şamanlığında geçer¹⁴⁵.

¹⁴³ Harmatta, Janos, **Avarların Dili Sorununa Dair**, Çev: Hicran Akın, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 1999, s. 24.

¹⁴⁴ Bozkurt, Fuat, **Türklerin Dili**, Kapı Yayınları, İstanbul, 2005, s. 35.

¹⁴⁵ Bozkurt, Fuat, **Türklerin Dili**, Kapı Yayınları, İstanbul, 2005, s. 35.

Yakın dönemde Janos Harmatta, Avarlar'ın Dili Sorununa Dair adlı incelemesinde yeni belgeler incelemiştir. Araştırmacı Németh'in on yıllık araştırmasının sonucunu özetler. Avarlar'ın dili üzerine kaynak gereçlerin topu topu birkaç sandan ve addan oluştuğunu vurgular. Bunlar şu san ve adlardır:

Qagan, Qatun, Tarqan, Tudun, Yuguruş, Bayan, Qamsavçı, Kök, Solaq.

Böylece Avar unvan adlarının ve şahıs adlarının karşılıkları Türk Dillerinde gösterilebilmesine rağmen başlıca güçlük, bu mütevâzi dil kaynak malzemesiyle ilgili olarak unvanlarda ve adlarda alıntı imkânını ortadan kaldırmanın çoğu defâ zor oluşu ve bundan dolayı da bunlardan kesin neticelerin çıkarılmasının mümkün olmayışdır¹⁴⁶.

Tüm bu sınırlı gereçler, Avarlar'ın dili konusunda kesin yargıda bulunmamıza yetmez. Gerçi bu kişi adları ve sanlar Türkçe ile açıklanabilir. Ancak, bu tür sözcükler kültürler arasında gezebilen sözcüklerdir¹⁴⁷.

¹⁴⁶ Harmatta, Janos, *age.*, s. 2.

¹⁴⁷ Bozkurt, Fuat, **Türklerin Dili**, Kapı Yayınları, İstanbul, 2005, s. 35.

4. DAĞISTAN AVARLARI

Araştırmamızda en büyük zorluk çektiğimiz yönlerden biri Dağıstan Avarları hakkında bilgi toplamak ve bu bilgiyi derleyip tezimize yansıtmak oldu. Dağıstan Avarları hakkında Türkiye’de ilmi olarak çalışılmış kaynakların yok denecek kadar az olması bu topluluk hakkında bilgi toplarken sınırlı kaynakların dışına çıkamamıza neden oldu. Daha çok yabancı kaynaklar ve internet ortamından derlenmiş olan Avarlara ait bilgiler ile bu topluluğu daha yakından tanımaya ve tanıtmaya çalıştık. Burada internette Avar kültürünü koruyup yaşatmaya çalışan adreslere başvurulmuştur.

Dağıstan Avarlarını ele alan ve tanıtan çalışmalara bakıldığında Avarların kendilerine ait müstakil bir tarih ve kültüre değil Dağıstan coğrafyası ile ortak bir tarih ve kültüre sahip oldukları söylenebilir. Avarlar birçok yazılı kaynakta yaşadığı coğrafya içindeki halklar ve topluluklar ile bir bütün hâlinde ele alınıp incelenmiştir. Yani Dağıstan bölgesi içinde birçok farklı kültürü barındırmış, bu toplulukların tarihi ve kültürel kaderleri her zaman bir birliktelik içinde anlatılagelmiştir.

4.1. Coğrafya

Avarlar, Koysu Irmağı'nın Andi, Avar, Karah gibi kollarının kaynaklarından kuzeyde Kumuk ovalarına kadar olan yerlerde ve güney Dağıstan'ın Zakatala ve Lakaduh bölgelerinde yaşamaktadırlar. Tarihi veriler Avarların bir zamanlar kuzeydeki Kumuk ovalarında göçebe olarak yaşadıklarını, kuzeyden gelen daha güçlü kabileler tarafından güneydeki dağlık bölgelere sürüldüklerini göstermektedir¹⁴⁸.

Resmi kaynaklar Dağıstan'da 25 ayrı etnik grubun varlığından söz etmektedir. Bu sayı gayri resmi kaynaklara göre ise 32'yi aşkındır. Dağıstan nüfus ve toprak bakımından, Kuzey Kafkasya'daki en büyük cumhuriyettir. Dağıstan'da "hâkim millet" yani çoğunluğu teşkil eden herhangi bir etnik grup bulunmuyor. "Dağıstan dağlıları" olarak adlandırılan "yerli halka", ülke nüfusunun % 28 ile en kalabalık halkı Avarlar, % 16,2 oranında Darginler, % 0,8 oranında Rutullar, % 13 oranında Kumuklar, % 12,5 oranında Lezgiler, % 5 oranında Laklar, % 4,7 oranında Tabasaranlar, % 0,8 oranında Agullar ve % 00,3 oranında Çahurlar girmektedir. Bunun dışında Dağıstan'da %1,6 oranında Nogaylar, % 0,4 oranında Tatlar, % 7,1 oranında Ruslar, % 4,3 oranında Azeriler ve % 4,5 oranında da Çeçenler yaşamaktadır¹⁴⁹.

Alt etnik gruplara inildiğinde, dünyada çok sayıda farklı etnik kökene sahip insanın bu yüzölçümü pek büyük olmayan bölgede yaşadığı görülmektedir. Bölgedeki bu durum bir bakıma Kafkasların özeti durumundadır. 1959'da tespit edilebilen en kalabalık Kafkas kökenli gruplar olarak Avarlar (270.394), Lezgiler (223.129), Dargiler (158.149), Laklar (63.529), Tabassaranlar (34.700), Agullar (6.700), Tshurlar (7.321) karşımıza çıkmaktadır.. En kalabalık Türk grupları Kumuklar (134.967) ve Nogaylardır (38.582). İranlı gruplar arasında en fazla Tatlar bulunmaktadır. Ruslar da daha çok şehirlerde yaşamaktadırlar. Bunlardan başka Azerbaycanlılar, Ermeniler, Yahudiler ve

¹⁴⁸ Tavkul, Ufuk, **Kafkasya Gerçeği**, Selenge Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2009, s. 182.

¹⁴⁹ Tombuloğlu, Tuba, **Kafkasya'nın Etnik ve Kültürel Yapısının Oluşumunda Türklerin Rolü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü Anabilim Dalı, Ankara, 2003, s. 27.

Ukraynalılar da vardır. Sonuç olarak Dağıstan'da 81 ayrı millete mensup insanın yaşadığı tespit edilmiştir¹⁵⁰.

Dağıstan Özerk Cumhuriyeti'ne adını veren ve cumhuriyetin en kalabalık etnik grubunu oluşturan Dağıstanlılar, doğu Kafkas halkları olan Avarlar, Dargiler ve Lezgiler gibi halkların genel adıdır. Dağıstan dilleri Çeçenlerinki gibi eski Kafkas dili olan Nah grubuna girmektedir. Bununla beraber, Dağıstanlıların aslında Mahan'dan gelme Moğol Türkleri olduğu, dillerinin de Moğolcaya yakın olduğu gibi bir görüş de mevcuttur¹⁵¹. Dağıstan kimliğinin buradaki halklar arasında bir üst kimlik olduğu ve halkları birleştiren ortak payda olduğu anlaşılmaktadır.

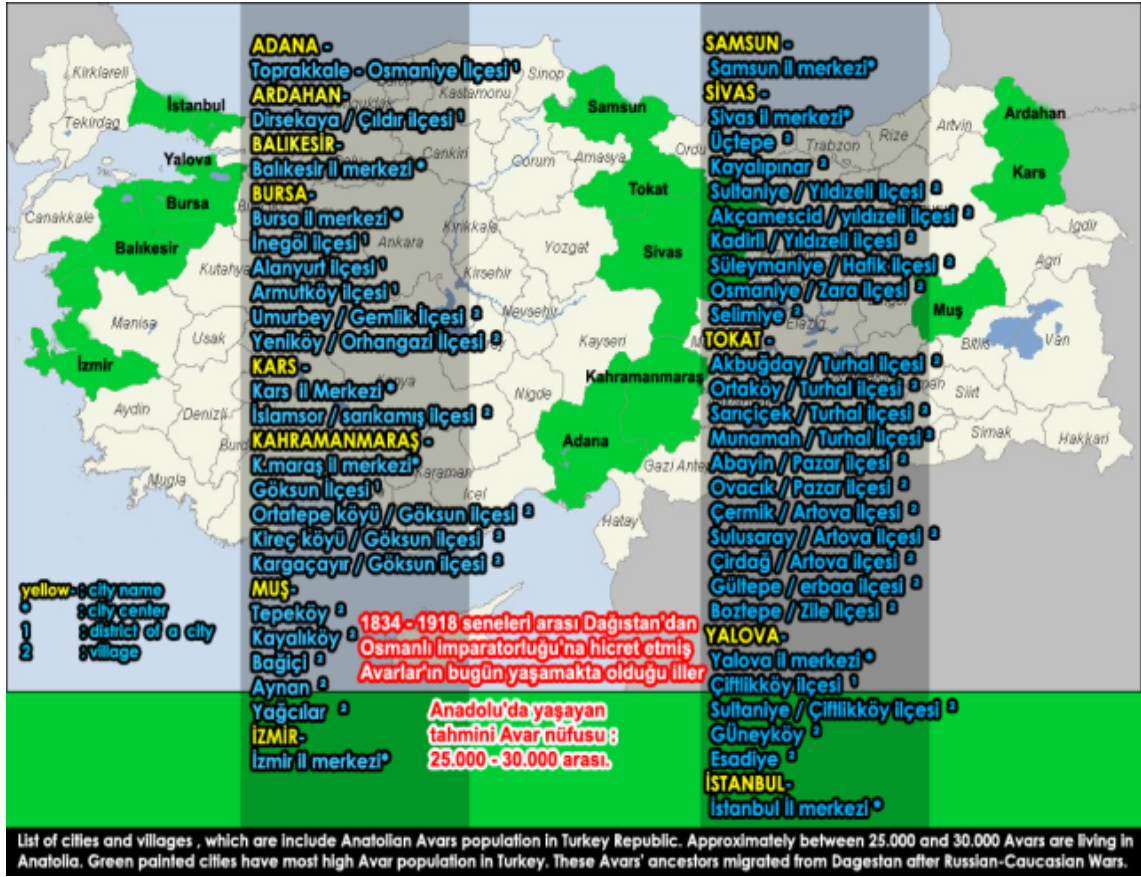
Avarların yaşam alanları kuzeyden güneye tüm Dağıstan dağları arasından, kuzey eteklerinde Sulak kıyısındaki Çir-Yurk'tan 160 kilometre daha güneyde Gürcistan sınırına kadar uzanır. Efsanelerin anlattığına göre Avarlar da bir zamanlar bazı Kafkas Halkları gibi kuzeydeki ovalarda göçebe yaşamı sürüyorlardı. Tüm Avarlar arasında en etkili kabile Hunzallardı. Bu kabile Dağıstan'ın ortasındaki stratejik yerleriyle ve savaşta maharetleriyle Avarlar arasında dikkati çekmiştir¹⁵². Söz konusu kabilenin ismine ve Avarların başkenti kabul edilen Khunzakh kenti ismine bakıldığında Avarlar arasında Hun isminin hala yaşadığı ve muhtemel bir bağlantının olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bu kabilenin Avar halkı arasında birçok yönüyle ön planda olduğu da görülür. Günümüzde birçok diyalekti bulunan Avarcanın ortak dilini (lingua franca) Khunzakh diyalekti oluşturmaktadır.

Esasen Avarların coğrafyasını Dağıstan ile sınırlandırmak yanlıştır çünkü günümüzde bu halkın büyük bir kısmı da Azerbaycan'da yaşamaktadır. Bunun dışında ana yurtlarından göç eden ya da ettirilen Avarların bir kısmı da Türkiye'nin değişik bölgelerinde yaşamaktadırlar.

¹⁵⁰ Yalçınkaya, Aleaddin, 'Kafkaslar'da "Türki" Kavımler: Çerkezler, Abhazlar, Kabartaylar, Adigeler, Çeçenler, İnguşlar, Dağıstanlılar Ve Diğerleri', **Akademik Bakış**, S 9, Mayıs, 2006, s. 14.

¹⁵¹ Yalçınkaya, Aleaddin, **agm.**, s. 14.

¹⁵² Grigoriantz, Alexandre, **Kafkasya Halkları Tarihi ve Etnografik Bir Sentez**, Çev. Doğan Yurdakul, Yeni Binyıl Yayınları, İstanbul, 1999.

Resim 3 'Türkiye'ye Göç Eden Avarların Yerleştikleri Yerler¹⁵³,

Günümüzde Azerbaycan'daki Avarlar Şaki-Zakatala bölgesinde yaşamaktadırlar. Azerbaycan'da meskun azınlık halklar içerisinde sayı itibariyle nispeten büyük olan etnik topluluklardan biri Avarlardır. Nadir etnografik hazinelerden sayılan Şaki-Zakatala arazisinde ahalinin büyük çoğunluğunu teşkil eden Azerbaycan Türkleri'nin yanı sıra Avarlar ve Sahur, Rutul, Udi, İngiloy gibi etnik gruplar da bu bölgede meskundurlar. Avarlar esasen Zaqatala, Balakan rayonlarının Tala, Abalı, Yuxarı Çardaqlar, Aşağı Çardaqlar, Nuxbada, Qırqılı Oba, Yolayric, Solban, Meşe Şambul, Cincartala, Oytala, Paşanoba, Beretbine, Çiçibine, Mezimçay, Qoçahmed, Çadarovtala, Kiliseburun, Kebelolba, Axaxdere, Zilbal, Mazıx, Qobızdere, Maqov, Uzuntala, Danaçı, Hotavar, Abaçı, Katex, Qabakçöl, Mahamalar, Bine, Sarıbulaq, Car, Yuxarı Tala, Dardoqqaz, Göyemtala gibi kentlerde yaşamaktadırlar. Bu bölgelerde

¹⁵³ <http://pavarvas.wordpress.com/2011/04/06/anadolu-avarlarinin-turkiyede-yasadigi-yerler> (18.03.2013)

yaşayan Avarlar, Kafkas dillerinin Dağıstan grubuna dahil olan Avar dilinin Zaqatala şivesini kullanmaktadırlar. Avarların bir kısmı da Dağıstan'ın güneyinde, esasen Axxax, Botlix, Qerqebil, Qunib, Qumbetov, Kazbek, Sumadit, Suntin, Xunzax, Suxul, Çarodi, Tilrayat gibi yerleşim birimlerinde yaşarlar¹⁵⁴.

¹⁵⁴ Paşayeva, Mehebbet, 'Avar Halkının Etnik Tarihinden', **Milli Folklor Dergisi**, S 80, 2008/Kış, s. 65.

4.2. Tarih

Yukarıda bahsettiğimiz gibi Avar tarihini müstakil bir biçimde ele almak ve elimizde bulunan kaynaklar ile Avar tarihini ayrıntılı bir biçimde anlatmak çoğu kere mümkün olmamaktadır. Genel olarak Avar tarihi; Dağıstan bölgesinin tarihi içinde anlatılmakta ve bu bölgenin tarihi unsurları ile paralellik arz etmektedir. Avarlar üzerine yapılan tartışmalarda onların ecdadı olan kadim bir topluluk kesin olarak belirtilememiş ve Avar isminin bu topluluğa ne şekilde geçtiği ya da tarihteki Türk Avar topluluğu ile kesin bir bağı olup olmadığı da hala ispatlanamamıştır.

Birçok araştırmacı Kafkasya’da yaşayan Avarların tarihteki Türk Avarlarının varisleri olduğunu ve Kafkasyaya sık sık akın ettiklerinden onların bir kısmının Dağıstan bölgesinde Lezgiler arasında kalarak zaman geçtikçe kendi dillerini ve etnik mensubiyetlerini yitirebileceğine ihtimal vermektedir. Örneğin, 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan etnograflarından Baharlı, Kafkasya’ya sık sık akınlar yapan Avarların bir kısmının bu bölgeye Kafkas dili konuşan etnik topluluklar arasına tamamiyle yerleştiğini ve buna bağlı olarak (Dağıstan Avarları’nın) öz dillerini yitiren Türk tayfası olduğunu yazmaktadır. Tarihçi Profesör Yakup Mahmudov da çağdaş Avarların kadim Avar Türkleri’nin varisleri olması ile ilgili olarak; “Kafkas Avarları’nı Türk Avarlar’dan, Sahurlar’ı Saklar’dan, Balkarlar’ı Bulgarlar’dan ayırmaya, bunların birbirinden tamamiyle farklı etnik topluluklar olduğunu doğrulamaya çalışmamalıyız.” demektedir. Bu kavramlar Avarlar’ın etnik tarihinin daha derinden ve farklı yönlerde çalışılması gerekliliğini ortaya çıkarmaktadır. Bu bakış, aynı zamanda Azerbaycan’ın Sahurlar, Udiler, İngiloylar gibi diğer etnik gruplarının da tarihçelerinin daha farklı istikamette incelenmesine yol açmaktadır¹⁵⁵.

Kafkasya Avarları’nın dilindeki “silahlı halk” anlamına gelen ‘bo’ isminin okunmasında dialekt ihtilafları vardır , ‘b’ harfinin aslında ‘ğw’ harfi olduğu , kelimenin orjinalinin ‘ğwo’ olduğu düşünülür. Klasik iddiaya göre Avar ismi, silahlı halk anlamına gelen ‘ğwo’, ve nehir anlamına gelen ‘or’ kelimelerinin birleşmesinden türemiştir. Bunun demiri işleyebilen ve atları evcilleştiren demek olduğu , süvari halk

¹⁵⁵ Paşayeva, Mehebbet, *agm.*, s. 66.

demek olduğu düşünülebilir. Ama Apar-şar'ın, yukarı ülkeler demek olduğunu da göz önüne alırsak, Kafkasya Avarları'nın dilinde 'war', 'wor', 'bor' gibi kök kelimeler yükseklik, yücelik demektir. Avar dilinde kutsal bir isim olan Awarag, lider ve peygamber anlamlarına gelmektedir. Bu yorumlara göre Avar isminin gerçek anlamı lider olmak, yükseklik, yücelik gibi soyut bir anlama gelmektedir¹⁵⁶.

Genel olarak Dağıstan isminin oluşumu Türkçe 'dağ' kelimesi ile Farsça '-istan' ekinin bir araya gelmesiyle açıklanır. Ancak farklı bir yorum olarak; Asya'dan gelen Avarların (Eftalitlerin) desteği ile 6. yüzyılın sonunda Kafkasya Avarları'nın ve Dağıstanlıların birlikte kurduğu krallığın adı Arap kaynaklarında 'serir = taht' krallığı olarak geçmektedir. Takh-As kelimesi Avar dilinde 'tahtın sahibi', 'tahtın maliki' anlamındadır, Dağıstan ismi bu haliyle Pers kökenlidir. 'Takh-As' isminin Dağıstan'ın, yani taht ülkesinin eski adı olduğu düşünülebilir. Yani Dağıstan ismini Dağıstanlı halkların dillerinde sorguladığımızda anlamı 'taht, çatı, doruk...' gibi üstünlük bildiren anlamlara gelir. Persler sadece bir kelime benzeşmesine ve Elbruz ile ilgili efsanelerine dayanarak 'Takh-As' ismine veya diğer Dağıstanlıların dillerindeki varyasyon isimlerine, '-stan' ekini de ekleyerek bu bölgeye Dağıstan ismi verdiler. Ruslar, İranlılardan öğrenerek buraya 'Strana Gor' 'dağların ülkesi' dediler. Oysa Dağıstan ismi, Dağılıların ortak konfederasyonu olan 6. yüzyılda ki 'Serir / taht krallığı / Takh-as' zamanından kalmadır. Elbette Dağıstan ile ilgili olan "tanrıların tahtı" efsanesi, Dağıstanlı halkların ataları kadar eskidir. Takh-As'ın ve varyasyonlarının bu kadim efsaneye dayandığı açıktır. Herkesin kabul ettiği gibi Dağıstan, Kafkasya'nın tahtı, başkentidir. Dağıstan Kafkasların etno-kültürel açık hava müzesidir, diller dağı ve kavimler kapısıdır. Bu yorumlara göre kısaca Dağıstan, Taht Ülkesi anlamına gelmektedir¹⁵⁷.

¹⁵⁶ <http://avarvas.wordpress.com/2011/06/12/orhon-yazitlarinda-avarlar/> (17.04.2013)

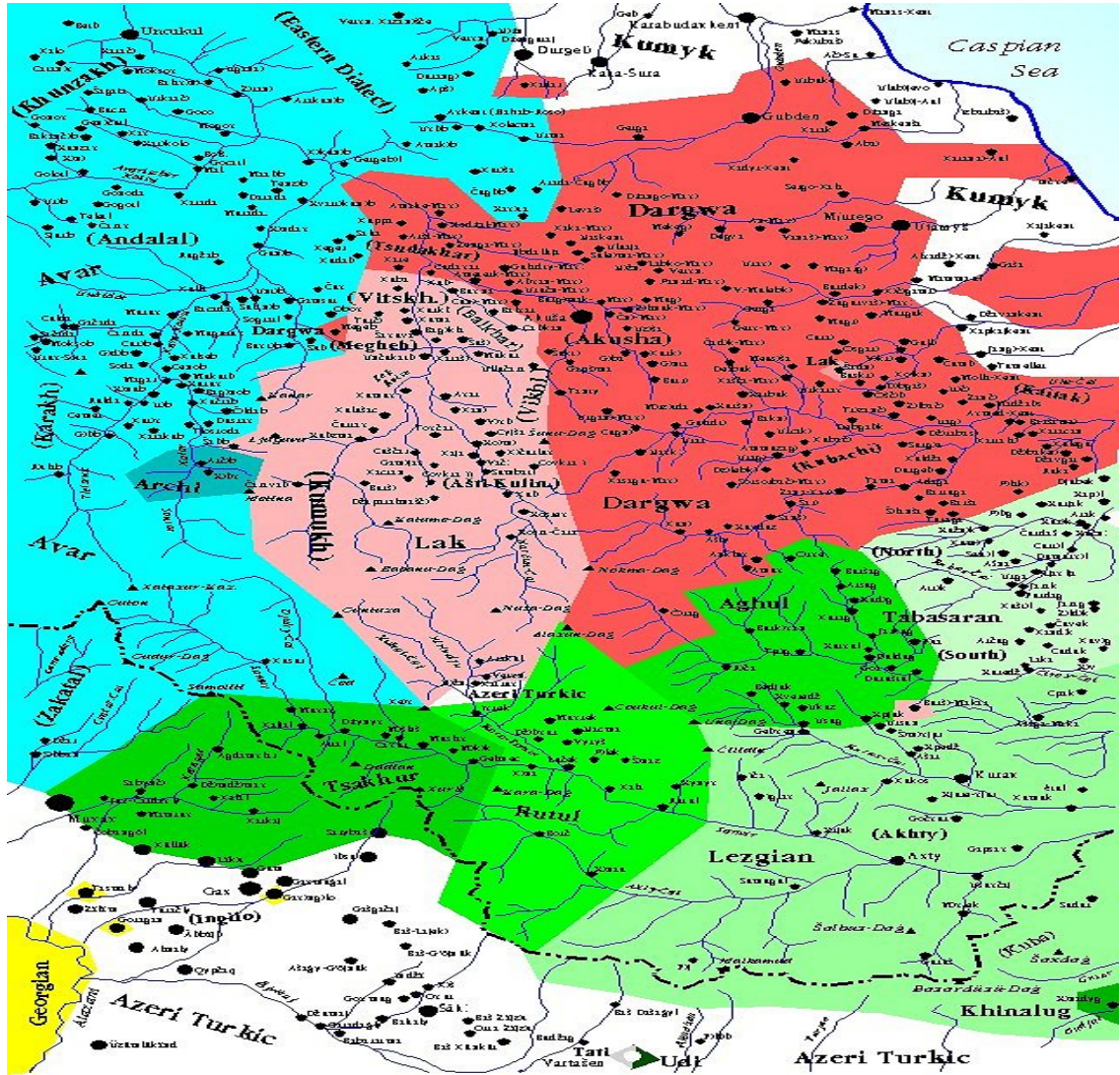
¹⁵⁷ <http://avarvas.wordpress.com/2011/06/12/orhon-yazitlarinda-avarlar/> (17.04.2013)

4.3. Dil

Bu kısımda sadece Avar dilini değil genel olarak Dağıstan dillerini tanımakla başlamak daha doğru olacaktır. Çünkü birçok etnik kültürü içinde barındıran Dağıstan'ın dil olarak da bir bütünlük sağlayamadığı ve yine birçok dil ailesinden farklı farklı dillere ev sahipliği yaptığı görülmektedir.

Dağıstan dilleri denildiğinde, 32 ayrı dil kastedilmektedir. Bugün ise Dağıstan sınırları içinde, halen 28 ayrı dil konuşulmaktadır. Yine Dağıstan dillerinden olan ve dört ayrı dil konuşan halklar, Azerbaycan sınırları içinde kalmaktadır. Ayrıca Dağıstan halklarından Azerbaycan'da yaşayan yaklaşık 200.000 Lezgi ve 70.000 Avar bulunmaktadır. Buradaki Lezgiler, Dağıstan sınırından Bakû'ye kadar uzanan yörelerde, Avarlar ise Dağıstan sınırına yakın olan Zakatala ile Beylokan şehirlerinde ve 30 köyde yaşamlarını sürdürmektedirler ve Dağıstan dillerini sınırları dışında temsil etmektedirler¹⁵⁸.

¹⁵⁸ <http://www.dagistan.org/news.php?readmore=10> (29.01.2013)

Resim 4 'Dağıstan'da Konuşulan Diller ve Yayılma Alanları'¹⁵⁹,

Dağıstan'da konuşulan Diller altı gruba ayrılır¹⁶⁰:

- 1-Avar-Andi ve Tsez (Tsuntal) Grubu
- 2-Lezgi Grubu
- 3-Lak-Dargin Grubu
- 4-Nakh Grubu

¹⁵⁹ <http://titus.uni-frankfurt.de/didact/karten/kauk/lakdarm.htm>

¹⁶⁰ <http://www.dagistan.org/news.php?readmore=10> (29.01.2013)

5-Turan-Türk Grubu

6-Hint-Avrupa Grubu

Bu dillerin ilk dört grubu en eski Dağıstan dilleri olarak bilinir. 5. ve 6. gruplar ise daha sonra Dağıstan'a yerleşen halkların dilleri olarak bilinir.

Dağıstan dilleri gruplarında yer alan dillerden 1. grup, kendi içinde iki alt gruba ayrılır:

I a- Avar Andi Grubu:

1-Avar, 2-Andi, 3-Ahkvakh, 4-Bağvali, 5-Botlih, 6-Kkarata, 7-Ççamala, 8-Ğodoberi, 9-Tindi.

I b- Avar Tsez (Tsuntal) Grubu:

10-Hunzib, 11-Bejta, 12-Tsez (Dido), 13-Hinuk, 14-Koarşi.

II -Lezgi Grubu:

1- Lezgi, 2- Tabasaran, 3- Arçib, 4- Tsakhur, 5- Rutul, 6- Agul, 7- Budugh, 8-Hkinalıg, 9-Kırız, 10-Udin. (Son 4 dil '7-8-9-10' Azerbaycan sınırları içinde kalmaktadır).

III -Lak-Dargin Grubu:

1-Lak, 2-Dargin.

IV –Nakh Dilleri: Çeçen, İnguş, Batsbi:

1-Çeçence.

(Nakh dilleri, Dağıstan dilleri ile birlikte bir kök teşkil ederler. Bu dillerden Dağıstan'da sadece Çeçence konuşulmaktadır).

V –Turan-Türk Grubu: 1-Kumuk, 2-Nogay, 3-Azerbaycan-Terekeme.

VI –Hint-Avrupa Grubu: 1-Tat, 2-Rus.

Dağıstan Avarları hakkındaki bilgiler umumiyetle bunların bir Kafkas kavmi olduğu ve tarihteki Avarlarla hiçbir alakalarının olmadığı yolundadır. Dağıstan'da Hun,

Avar, Bulgar, Hazar ve Oğuz Türklerinin adlarını muhafaza eden yer ve mahal isimleri hala bulunmaktadır. Dağıstan dilleri Türk dilinin muhtelif lehçe ve şivelerinden, Arapça ve Farsça'dan da birçok kelime almıştır. Dikkatli araştırmalar neticesinde Dağıstan dillerinin Türk dili etrafında birleşmeye doğru bir tekamül içinde olduğunu görülmektedir¹⁶¹.

Dil gurubu olarak Avarcayı; Dağıstan Dilleri içinde ya da Çeçen-Lezgi Dilleri adı altında inceleyebiliriz.

“Kuzeyli Avarlar güneyde yaşayan Avarlar için Bagualal (Bagval) adını kullanırlar. ‘Fakir ve kaba insanlar’ anlamına gelen bu kelimenin bu insanlar için kullanılması, Avarlar arasında iki farklı lehçenin ve kabilenin de varlığının bir işaretidir”¹⁶².

“Avarlar dil yönünden Avar, Andi ve Dido adlarını taşıyan üç gruba ayrılırlar”¹⁶³.

Bu 3 ana lehçe içinde Avarca çeşitli yörelerde 14 ayrı diyalektle temsil olunur:

- 1) Avar,
- 2) Andi,
- 3) Ahkvakh,
- 4) Bagual,
- 5) Botlikh,
- 6) Kharata,
- 7) Çhamalal,
- 8) Ğodoberi,
- 9) Tindi,
- 10) Khunzib (Kapuçi),
- 11) Bezhta,
- 12) Dido,
- 13) Hinuk,

¹⁶¹ Doğan, İsmail, ‘Dağıstan Avarcasında Türkçe Alıntı Kelimeler ve Avarların Türklüğü Meselesi’, **Birleşik Kafkasya Dergisi, Sürgün Özel Sayısı**, S 1, Aralık-Ocak-Şubat, 1994-1995.

¹⁶² Tavkul, Ufuk, **age.**, s. 182.

¹⁶³ Tavkul, Ufuk, **age.**, s. 182.

14) Khvarşi.

Bu lehçe/diyalektlerden ilki resmi ve yaygın çoğunluk lehçesi iken, son 5 diyalekt Dido, geri kalanları da Andi grubu kapsamındadır¹⁶⁴.

Avar-Andi-Dido alt grubu incelendiğinde bu üçlünün Dağıstan'ın en büyük grubunu oluşturduğu görülür. Avar-Andi-Dido alt grubu Dağıstan'ın yüksek bölgelerinde konuşulan şu alt dilleri daha doğru bir ifadeyle lehçeleri oluşturur. Bunlar: Akhvakh, Andi, Avar, Bagulal, Bezhta, Botlikh, Chamalal, Dido, Godoberi, Hinukh, Hunzib, Karata, Khvarshi ve Tindi'dir. Bu lehçelerin sadece; Dağıstan'da kullanıldığını söyleyebiliriz. Dağıstan'ın orta kesimlerinin batısında ve güneybatıdaki yüksek alanlarda konuşulur. Dağıstan içerisinde bu dillerin toplamının %29,4'ü oluşturduğu söylenebilir. 1920 yılında Latin alfabesine, 1938 yılında ise Kiril alfabesine geçilmiştir. 556.000 kişi Dağıstan'da ve 44,000 kişi Azerbaycan'da (1989) bu dili konuşmaktadır. 2002 sayımlarına göre ise Avarların nüfusu Rusya içindeki bütün bölgelerde 814.473'e ulaşmıştır. 2009 yılı itibariyle Rusya ve Azerbaycan'daki Avarlar ve onlara tabi halklarla birlikte bir milyon kişiyi geçmiş olduğu düşünülmektedir. Avarcının Azerbaycan'ın Kuzey bölgelerinde de konuşulduğunu biliyoruz. Kuzey bölgelerinde Avarca'nın en azından 14 lehçe ve diyalekt üzerinde ortak dil olarak kabul görmesi, Gazavat dönemi boyunca olduğu gibi, Sovyet döneminde de devam etmiştir. Güney bölgelerinde ise, Lezgice diğer lehçe ve diyalektleri üzerinde aynı etkiyi göstermiştir¹⁶⁵.

Dağıstan'ın en kalabalık kabilesi olan Avarlar dil yönünden üç gruba ayrılırlar; bunlar Avar, Andi ve Dido (Tsez) adları altında toplanırlar. Bu gruplar içinde en kalabalık olanını yani Avar grubunu esas Avarlar oluştururlar. Bunlar kuzeyde Sulak Irmağı'ndan (ırmağın orta kesimleri) güneye doğru Zakatali yöresine kadar uzanırlar. Andiler ise Bottlih, Godoberi, Karatin, Bagvalal, Çamalal, Tindi ve Açıvaçış gibi alt gruplara ayrılırlar. Dido grubuna ise Hinuk, Çvarşin ve Kapuçinler de dahildirler. Avarca'nın şiveleri şunlardır: Salatav, Khunzakh (Xunzax, Kuzey Avar), Keleb, Bacadin, Untib, Shulanin, Kaxib, Hid, Andalal-Gxdatl, Karax (Karakh), Batlux, Ancux (Antsukh), Zakataly (Char). Fakat Khunzakh (bolmats) 300 yıldır savaşçıların ortak dili (koine) olmuştur. Dağıstan'ın iç bölgelerinde 13 diyalekti de ifade eden bir dil olarak Avarca kabul görmüştür. Bolmats (Avarca: “bo” ordu, “mats” lisan-dil, “bolmats” =

¹⁶⁴ http://tr.wikipedia.org/wiki/Kafkasya_Avarlari (08.01.2013)

¹⁶⁵ <http://ahhulgoh.blogcu.com/dagistan-halklari-ve-dilleri/8796174> (26.02.2013)

ordu dili) adı verilen ve ortak dili işaret eden bu diyalekt, günümüzde Avar bölgesindeki insanların etnik olarak kendilerini tanımlamalarında büyük bir öneme sahiptir ve yazılı Avarca "bolmats" temelli olarak şekillenmiştir¹⁶⁶.

Avar – Andi – Dido (Çez) dillerinden Avarca ağırlıklı olarak Dağıstan'da yani Kuzey Kafkasya'da konuşulurken Azerbaycan'ın, başta Zakatala ve Balakan Bölgeleri olmak üzere, Dağıstan'a komşu kuzey bölgelerinde ve Gürcistan'ın Kwareli Bölgesi'nde konuşulmaktadır. Andi Dillerinin kolları olan asıl Andice, Botlikçe, Godoberice, Karatayca, Bagulalca, Tindice, Çamalalca ve Ahvahçanın tamamı Dağıstan'da yani Kuzey Kafkasya'da konuşulmaktadır. Avar – Andi –Dido (Çez) Grubu'ndan Dido (Çez) Dillerinin alt kolları olan asıl Didoca (Sezce), Bezhetçe (Kapuçince), Ginukça, Hvarşiçe ve Hunzalca (Gunzipçe)'nin tamamı da Dağıstan'da yani Kuzey Kafkasya'da konuşulmaktadır. Yine Avar – Andi – Dido Grubu'ndan Arçice de Dağıstan'da konuşulmaktadır¹⁶⁷.

Avar, Andi, Dido, Lak, Dargin ve Lezgi dilleriyle, Vaynakh grubundan olan Çeçence ünsüz harflerin çokluğuyla meşhurdur. Dağıstan'daki Çeçenler tarafından konuşulan Çeçence de lehçesi olan İnguş ile birlikte Kuzeydoğu Kafkas dil grubundandır denilebilir. Örnek olarak, Avarca üzerinden gidecek olursak, 46 sessiz (consonant) harfe karşı, sadece 6 sesli harf vardır. Sayılan dillerin birbirleriyle akrabalıkları artık tartışma götürmemektedir¹⁶⁸.

Avar dilini incelerken bu dilin alfabesindeki harf sayısından diyalekt sayılarına kadar farklı yorumlar olduğu görülmektedir. Sadece Avar dili değil tüm Kafkas dillerinin açıklamalarında her araştırmacı farklı bir yorumla ortaya çıkmış ve tam anlamı ile bir bütünlük sağlanamamıştır. Biz çalışmamızda her kesimden görüşe yer vererek bir yorum bütünlüğü içinde konuyu ele almayı tercih ettik. Özellikle Türkçe kaynakların azlığı ve Avarlar üzerinde tarihsel ve dilsel açıdan görüş birliği sağlanamaması konuyu daha karmaşık bir hale getirmektedir. Avar dilinin Kafkas Dil Ailesi içinde Dağıstan Dil Grubu'nda yer aldığı ortak bir görüştür. Ancak bundan sonra yapılan tüm yorumlar birbirinden farklı bir mahiyete bürünmektedir.

¹⁶⁶ <http://ahhulgoh.blogcu.com/dagistan-halklari-ve-dilleri/8796174> (26.02.2013)

¹⁶⁷ Yükselen, Gökçe; Abdurrazak Peler, 'Kafkasya'da Türk Lehçelerinin Fonksiyonları', **Karadeniz Araştırmaları**, S. 36, Kış 2013, s. 165.

¹⁶⁸ <http://ahhulgoh.blogcu.com/dagistan-halklari-ve-dilleri/8796174> (28.02.2013)

Avarcanın dil ailesi ve oluşturduğu dil grubu hakkındaki yabancı kaynaklı görüşler ise şöyledir:

Merritt Ruhlen'e göre Avarca; Kafkas Dil Ailesi'nin Kuzey Kafkasya kolunda Kuzeydoğu grubu içinde yer alır. Kuzeydoğu grubunu da Dağıstan ve Nah grupları olarak ikiye ayıran Ruhlen Avar dilini Dağıstan grubu içinde Avar-Andi-Dido alt kümesi şeklinde göstermiştir. Ruhlen Andi grubu içinde Bagulal, Chamalal, Botlix, Andi, Godoberi diyalektlerini göstermiştir. Avar grubuna tek diyalekt olarak Avarca'yı gösteren Ruhlen, Dido grubunu da Xvarshi, Bezhta-Hunzib, Dido-Hunix alt gruplarına ayırarak Bezhta-Hunzib kolu içinde Hunzib, Bezhta diyalektlerini verirken Dido-Hinux kolu içinde de Hinux, Dido diyalektlerini göstermiştir¹⁶⁹.

Matthew Dryer'a göre ise Avarca; Kuzey Kafkas Dil Ailesi'nin Nah-Dağıstan kolunda, Dağıstan grubu içinde yer alır. Dağıstan grubunu Lezgiç, Lak-Dargwa ve Avarcanın da içinde bulunduğu 13 diyalekt ile 3 kola ayıran Dryer, Avarca'yı kapsayan bu 13 diyalekti Akvakh, Andi, Avar, Bagvalal, Bezhta, Chamalal, Godoberi, Hinukh, Hunzib, Karata, Khvarshi, Tindi, Tsez şeklinde sıralamıştır. Lak-Dargwa alt grubunu yine Dargwa ve Lak şeklinde ikiye ayıran Dryer Lezgiç grubu içinde ise Aghul, Archi, Budukh, Khinalug, Kryz, Lezgian, Rutul, Tabassaran, Tsakhur ve Udi diyalektlerini göstermiştir¹⁷⁰.

Bir diğer araştırmacı Raymond Gordon ise Avarca'yı; Kuzey Kafkas Dil Ailesi içinde Doğu Kafkas grubunda Avar-Andic alt kolu olarak göstermiştir. Doğu Kafkas grubunu Lak, Dargi, Tsezic, Khinalugh, Nakh, Avar-Andic ve Lezgiç olarak yedi alt kola bölen Gordon, Avar-Andic grubunu ise Avar ve Andic şeklinde ikiye bölerek bu gruplar içinde muhtelif diyalektleri göstermiştir. Avar grubu için Bacadin, Ancux, Kunzakh, Batlux, Keleb, Kaxib, Salatav, Andalal-Gxdatl, Untib, Karax, Zaqatala, Shulanin, Hid, Zakataly şeklinde 14 diyalekten bahseden Gordon; Andi grubunu da Tindi, Karata, Botlikh, Akhvakh, Bagvalal, Chamalal, Andi, Ghodoberi adları altında sekiz alt grupta göstermiştir. Bu alt gruplardan ortaya çıkan 16 diyalekt ise şu şekilde sıralanabilir: Karata; Anchix ve Tokita, Botlikh; Zibirkhalin ve Bothlik, Akhvakh;

¹⁶⁹ <http://multitree.org/trees/Caucasian:%20Ruhlen%201991@421722> (16.11.2012)

¹⁷⁰ <http://multitree.org/trees/Nakh-Daghestanian:%20Dryer%202005@160564> (16.11.2012)

Kahib, Northern Akhvakh ve Southern Akhvakh, Bagvalal; Tlisi, Chamalal; Gakvari, Gadyri ve Gigatl, Andi; Rikvani, Munin, Kvanxidatl, Zilo, Gagatl¹⁷¹.

Son yılların en büyük araştırmalarından olan ve birçok ünlü bilim adamının bir araya gelip oluşturduğu 'www.linguistlist.org' isimli internet sitesinin 2010 yılı raporuna göre Avarca Kuzey Kafkas Dil Ailesi'nin Nah-Dağıstan (Kuzeydoğu Kafkasya) grubundadır. Kuzeydoğu Kafkasya kolunu Nah ve Dağıstan olarak iki şekilde ayıran bu araştırmanın verdiği rapora göre Avar dili Dağıstan grubundadır ve Avar-Andi-Tsezic, Lak-Dargwa, Lezgian olarak üçe ayrılmış olan bu grupta Avar-Andi-Tsezic kısmının Avar-Andi alt grubunu oluşturmaktadır. Avar dilini Andi dili ile ayıran bu incelemede Avar dili Old Avar (Eski Avarca) ve Avar adı altında 14 diyalekte ayrılmaktadır. Bu çalışmada Avar dilini oluşturan diyalektler şu şekildedir: Kunzakh, Andalal-Gxdat, Shulanin, Karax, Kaxib, Bacadin, Batlux, Keleb, Untib, Salatav, Ancux, Hid, Zakataly, Zaqatala.

Başka bir kaynakta ise Avar dili Doğu Kafkas Dilleri içinde verilmektedir ve Dağıstan Dilleri (Lezgi Dili) adı altında Avar kolu olarak verilmiştir. Buradaki tanıma göre: Dağıstan dili beş kola ayrılmaktadır (Avar, Andi, Tses, Lak-Dargin, Lezgi). Bu kollar arasındaki farklılıklar bunların ayrı diller sayılmasına kadar varmaktadır. Aslında tek dil birbirinden çok farklılaşmış beş kola ayrılmıştır¹⁷².

Türkiye'de Kafkasya hakkında yapılmış çalışmalardan birinde Avar dili hakkında şu yorumlar mevcuttur: "Avar dilinin yerli adı "Mauarul Mats" olarak geçmektedir. Bu kolu 1970'de 396.000 kişi konuşmakta idi. Avar kolu batıdan Nah ve Gürcü dilleri, güneyden Azerice ve diğer yönlerden de diğer kollar ve Kumukça ile çevrilidir. Sulak ırmağının Avar Koysu ve Andi Koysu kolları çevresinde yayılmıştır. Kendi alanı dışında Dağıstan'ın çeşitli mntıkalarında da temsil edildiği gibi, Azerbaycan ve Gürcistan'da da konuşulmaktadır. Avar kolu ayrıca Güney Avar (Diyalektleri: Zakatal, Antsuh, Karah, Hidi, Andelal, Kahib) ve Kuzey Avar (Diyalektleri: Doğu Avar, Hunzah, Batı Avar veya Salatav) diyalekt gruplarına ayrılır. Ayrıca Andi ve Tses (Dido) kolları da edebi dil olarak Avarcayı kullanmaktadırlar¹⁷³".

¹⁷¹ <http://multitree.org/trees/North%20Caucasian:%20Ethnologue%202005@421813> (16.11.2012)

¹⁷² Aşemez, H. , 'Kafkas Dilleri', **Kafkasya Kültürel Dergi (İstanbul)**, C 10, S 38, s. 8.

¹⁷³ Aşemez, H. , **agm.**, s. 9.

Peter Golden ise Kuzey Kafkas Dillerinin tanımını yaparken Avarcayı Kuzeydoğu Kafkas grubu içinde verir ve bulunduğu grubu Avar-Andi-Dido (Cez) alt grubu olarak belirtir. Bu grup içinde belirttiği diyalektler ise; Avar, Andi (Andi, Botlix, Godoberi, Axwax, Karata, Bagulal, Tindi, Çamalal, alt gruplarına ayrılır), Dido (Dido, Bejeta, Ginug, Xwarşi, Xunzal/Gunzib'ten oluşur) ve Arçil'dir. Bu grubu toplam 482,844 kişinin konuştuğu belirtilmektedir¹⁷⁴.

Görüldüğü gibi birçok yabancı ve yerli kaynakta Avar dilinin bulunduğu dil ailesi ve bu dili oluşturan diyalektler farklı şekillerde sunulmaktadır. Burada dikkat çekilmesi gereken önemli noktalardan biri Avar dilini oluşturan diyalektlerden bazılarının isimlerinin Türk Dili'nden alıntı olduğudur.

Kafkasya'da konuşulan diller konusunda Türkiye'de özellikle Türkî (Turkic) dil grubundan olan, Kumuk, Nogay ve Azeri Türkçesi hakkında çalışmalar olsa da Kafkas (Caucasic) dil grubundan olanlar veya İranî (Iranic) gruptan olanlar hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Dilbilim çalışmalarının, çoğu zaman diğer tezlerin ispatında politik dayanak olarak kullanılması, bilgi kirliliğine neden olmakta ve bilimsel gerçeklere ulaşmayı zorlaştırmaktadır. Kafkasya'da konuşulan Türkî diller birbirleriyle oldukça yakın ve az bir gayretle anlaşılabilirliği mümkün olan dillerdir. Geçmişte Türk dillerinin Kafkasya'da önemli etkileri olmuştur. Birçok Kafkas dilinde Türkçenin Kıpçak veya Oğuz grubundan kelimeler aldığı görülür. Kafkasya'da konuşulan dillerin hızlı nüfus artışı dolayısıyla konuşanlarının sayısı artmaktadır. Kafkas dil grubundan olan dillerden de özellikle, Avarca çevresindeki bütün küçük dilleri etkileyen, onlara ödünç kelimeler veren bir dildir. İleride, birkaç yüz kişinin konuştuğu dillerin büyük bir ihtimalle Avarca içinde eriyeyeceği anlaşılmaktadır. Güneyde ise, hem Lezgice hem de Azeri Türkçesi çevrelerindeki dilleri etkilemeye devam etmektedir. Her iki dil de, çevrelerindeki küçük dileri, beslemektedir. Lezgice, diğer küçük dillere kelime vermenin yanında, diğerleri tarafından öğrenilen bir dil olmuştur. Bununla birlikte, Dağıstan'da Rusçanın büyüyen etkisi, diğerleriyle kıyaslanamayacak kadar büyüktür¹⁷⁵.

¹⁷⁴ Golden, Peter B., **Türk Halkları Tarihine Giriş**, Çev. Osman Karatay, Karam Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2002, s. 43.

¹⁷⁵ <http://www.dagistan.org/news.php?readmore=11> (29.01.2013)

5. AVARCAYA TÜRK DİLİNİN ETKİLERİ

Bir kültür varlığı ve kültürü oluşturan öğelerin en başta geleni olanı dil, bir ulusun kültür hareketlerinin ve başka toplumlarla olan kültürel ilişkilerinin büyük ölçüde etkisindedir. Bugün çeşitli dillere ait, elimizde bulunan yazılı ürünlerin en eskilerinde bile başka dilden alınma öğelerin varlığı göze çarpmaktadır. Başka başka kaynaklardan, değişik ailelerden diller arasında da, bu dilleri konuşan ulusların çeşitli ilişkileri sonucunda pek çok ögenin alınıp verildiği görülür. Örneğin Latince ve Yunanca gibi, Hint-Avrupa dilleri arasında görülen bu alışverişler, Türkçeye Farsça, Farsçayla Arapça gibi, farklı dil ailelerine mensup dillerde de kendini gösterebilmektedir¹⁷⁶.

Diller arasındaki ilişkilerde en çok alınan öğeler, sözcüklerdir. Başta dinsel yakınlaşmalar, edebiyat etkilenmeleri olmak üzere birlikte yaşama, ticaret ilişkileri, siyasal ilişkiler nedeniyle ödünç öğeler, bu ilişkilerin ölçüsü oranında dilden dile aktarılmaktadır¹⁷⁷.

Her dilde şu ya da bu ölçüde başka dillerden alınma sözcüklerin bulunduğu, başka toplumların kavramlarının var olduğu görülür. Çünkü başka dillerle hiç etkileşimimi olmamak demek, bir toplumun başka toplumlarla hiç bağlantısı bulunmaması demektir; böyle bir durumun da hele günümüzde olanaksız olduğunu söyleyebiliriz¹⁷⁸.

Diller arasındaki etkileşimler yalnız toplumsal, siyasal ve tecimsel ilişkilerle gerçekleşmez. İki dilin değişik nedenlerle ve değişik koşullar altında karşılaşmaları, başka bir deyişle, bir arada yaşar ya da kullanılır oluşları, bunlar arasında geçişme ve etkileşmelere, bu dillerden birinde görülen ses, biçim ve dizimle ilgili eğilimlerin, kimi kuralların ötekine yansımalarına, aktarılmasına yol açar¹⁷⁹.

¹⁷⁶ Aksan, Doğan, **Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim)**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2009, C. 3, s. 24.

¹⁷⁷ Aksan, Doğan, **age.**, C. 1, s. 137.

¹⁷⁸ Aksan, Doğan, **age.**, C. 3, s. 24.

¹⁷⁹ Aksan, Doğan, **age.**, C. 3, s. 26.

Diller arası etkileşmeler, o dillerin konuşurlarının türlü düzlemlerdeki karşılıklı ilişkilerinden ortaya çıkar. Dillerin dünya üzerinde kapladığı coğrafyayı ve bu coğrafyada yaşayanların ilişkiler süreci, yani tarihleri, bu konunun ana eksenleridir; çünkü her kişi ya da topluluk, kendinden farklı coğrafyalarda yaşayan ve farklı bilgilenme yollarından geçmiş başka kişi ya da topluluklardan yeni şeyler öğrenir ve öğrendiklerinin adını da kendi diline taşır. Topluluklar arasındaki tarih ve coğrafya farklılığına doğru orantılı olarak bağlı olan bu alıntılar/ödünclemeler, binlerce yıl önce başladığı kabul edilen, henüz tamamlanmamış ve hiçbir zaman da sona ermeyecek olan bir süreci, dil ailelerinin oluşma sürecini temsil ederler. Toplumlar arasındaki bu ilişkiler süreci, toplumlarda ve onların kullandıkları dillerde, yerli yersiz, haklı haksız bölünme ve birleşmeler yaratır; her dil, bir başka dilden şu veya bu ölçüde etkilenir ve tarih dediğimiz bu süreç, böylece sürüp gider¹⁸⁰.

Temelinde öğrenmenin yer aldığı ve yönü çoğunlukla daha yüksek seviyeli dilden daha alt seviyedeki dile doğru olan bu tür kültürel ödünçlemeler (cultural borrowings), yani kültürle ilgili alıntı sözler, bir ulusun diğerine neler öğrettiğini gösterirken, başka kişi ya da topluluklardan, bilgilenme ve öğrenme olmaksızın yapılan özentili alıntılar (prestige/intimate borrowings), bilgi dünyası ve öğrenme ile, yani alıcı dilin ihtiyaçlarıyla hiçbir alakası yoktur. Genellikle birden çok ulusun aynı tarih ve aynı coğrafyada yaşadıkları dönemlerde görülen ve işgal edilen veya yönetilenin temsil ettiği alt katman dili (substratum/lower language) ile işgal edenin veya yönetenin temsil ettiği üst katman dili (adstratum/superstratum/upper/dominant language) arasındaki bu tür özentili alıntıları, siyasi ve ekonomik üstünlük, yönetici-yönetilen ilişkisi, özentili ve modalaşma gibi dil dışı konularla ilgilidir¹⁸¹.

Kişi ve toplulukların diğer kişi ve topluluk dillerinden kendi dillerine kelime almalarının öğrenme ve özentili gibi iki ana sebebi olduğu görülmektedir. Buna bağlı olarak alıntıların kaynağı da iki türdür: Alıntıları, kişi, sosyal grup ve şivelerden yapılan iç alıntılar (idiolectic/dialectic/internal borrowings) ve komşu kavimlerin dillerinden yapılan dış alıntılar (alien/foreign borrowings). Bilhassa şiveden yapılan iç alıntıları belirlemek her zaman mümkün olmaz; çünkü şive sınırlarıyla dil sınırları arasında her zaman bir ayırım yapılamaz. Yine aynı şekilde, gerek iç gerekse dış

¹⁸⁰ Karaağaç, Günay, **Türkçenin Dünya Dillerine Etkisi**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2004, s. 7.

¹⁸¹ Öztekten, Özkan, 'Türkçenin Dünya Dillerine Etkisi', **V. Lefke edebiyat Buluşması 29-30 Nisan 2004**, Haz. Günay Karaağaç, Akçağ Yayınları, Ankara, 2004, s. 11.

alıntıların boyutları, dillerin kökten değişimlerine kadar gidebildiği için, bugün, dil akrabalıklarını kavim akrabalıklarının kesin ölçüsü olarak göremiyoruz¹⁸².

Türkçe, bugün yaşayan diller arasında en yaşlılarından biridir ve bu tarih derinliği yanında mekanca olarak da geniş bir coğrafyaya sahiptir. Bu dilin konuşucuları, bu geniş tarih ve coğrafya diliminde birçok devlet kurmuşlar, komşuluklarında yer alan kavimlerden birçok bilgi öğrenmişler ve komşularına da birçok bilgi öğretmişlerdir. Dolayısıyla, Türklerin komşularına öğrettikleri ile komşularından öğrendikleri kavram adları, Türkçe ve ona komşu olarak yaşayan diller arasında, oldukça zengin bir söz alışverişine yol açmıştır¹⁸³.

Türkçe ile komşu diller arasındaki alışverişler, Türkler ile komşu milletler arasındaki bilgi alışverişini de göstermektedir. Komşulardan birinin diğerinden öğrendiği her bilgi, umumiyetle komşunun dilindeki adıyla tanındı. Çinliler, Farslar, Araplar, Macarlar, İslavlar vs. gibi oldukça farklı milletlerin komşuluğunda yaşamış olan Türkler, bu komşulardan pek çok şey öğrenmişler ve onlara pek çok şey öğretmişlerdir. Bu karşılıklı bilgi alışverişinden doğan bilgi alıntıları yanında, Türklerin bu milletler üzerinde yüz yıllar boyu yönetici rolü oynamalarının bir sonucu olarak, Türkçeden yaptıkları özentili alıntıları da bu komşuların dillerine yerleşmiştir¹⁸⁴.

Tarihçilerin en güvenilir kaynakları olarak dil verileri, bize, tarihin bir savaşlar tarihinden ibaret olmadığını, savaşların birkaç saatlik, birkaç günlük işler olduğunu, asıl tarihin, savaşlar da dâhil, bir ilişkiler tarihi, bir öğrenmeler ve öğretmeler veya etkileme ve etkilenmeler süreci olduğunu göstermektedir¹⁸⁵.

Öğrenme ve öğretmeler sürecinin bir sonucu olan bu diller arası alışverişler, Türkçe kadar komşusu olan dilleri de ilgilendiren bir konudur. Türkçe ve komşu diller konusunda, bugüne kadar yüzün üzerinde kitap ve on binin üzerinde makale yazılması, Türkçenin tarihsel olarak derinliği ve coğrafya açısından genişliğinin bir sonucudur¹⁸⁶.

¹⁸² Karaağaç, Günay, **age.** S.9

¹⁸³ Karaağaç, Günay, **age.** s. 8.

¹⁸⁴ Esen, Minara Aliyeva, 'Rus Dilindeki Türkçe Kelimeler Üzerine Bir Tasnif Denemesi', **Turkish Studies**, Volume 3/7, Sonbahar 2008, s. 364.

¹⁸⁵ Karaağaç, Günay, **age.**, s. 8.

¹⁸⁶ Karaağaç, Günay, **age.** s. 8.

Yayılmacı bir politika ve göçebe bir yaşam tarzı ile dünya üzerinde büyük bir alan geçmişten günümüze Türklere vatan olmuştur. Türkler dünya üzerine geniş sahalara yayılmışlar ve bunun sonucu olarak da kendisi ile köken bakımından yakınlığı olan veya olmayan pek çok dille temasa geçmişlerdir. Bu temaslar neticesinde Türkçe ile bu diller arasında karşılıklı alıntılar ve etkileşimler olmuş, Türkçe temasta olduğu bu dillere kelimeler vermiş ve yine temasta olduğu dillerden kelimeler almıştır. Türkler tarih sahnesine çıktıkları ilk dönemlerde bugünkü Moğol, Mançu ve Tunguzların atalarıyla, güneyde Çinlilerle, batıda Fin-Ugorlarla ilişki kurmuşlardır. Daha sonra batı ve güneybatıya yayılan Türkler Hint, İran ve Bizans medeniyetleri ile tanışmışlar ve İslâmiyet ile tanışmalarından sonra da Arap ve İran muhiti ile sıkı ilişki içine girmişlerdir. Bunun sonucu olarak Arapça ve Farsçadan birçok kelime Türk diline girmiştir. Ayrıca Çin, Sanskrit ve Slav dillerinden de Türkçeye birçok kelime girmiştir. Ancak tüm bu saydığımız dillerle Türkçenin yapıcı ilişkisi yoktur. Bunun yanında Fin-Ugor, Moğol, Tunguz, Kore ve Japon dilleri için aynı şeyi söyleyemiyoruz. Bu dillerin bazılarıyla Türk dilleri arasında önemli benzerlikler vardır. Bu diller arasındaki benzerlikleri inceleyen Avrupalı dil bilginleri, söz konusu dilleri derin bir surette inceleyerek onların akrabalığı ve ortak menşei konusunda çeşitli teoriler ortaya atmışlar ve bu dilleri Ural-Altay ve Altay adları altında toplamışlardır¹⁸⁷. Bu dil ailelerinin oluşumu uzun bir tarihsel süreci temsil etmektedir.

Bu bahsedilen dillerle olduğu gibi Türkçenin çevresinde bulunan Kafkas dilleri ile de teması çok eskiye dayanmaktadır. Yaklaşık 2500 yıl öncesinden Proto-Türk ve Türk kavimlerinin Kafkasya'da hâkimiyet kurdukları, buradaki halkları etnik ve kültürel açıdan etkiledikleri bilinmektedir. Bu dönemlerde eski Türk dilinin Kafkas halklarının dilleri üzerinde de etkili olduğu ve Türk dilinden bu dillere pek çok kültür kelimesinin yerleştiği anlaşılmaktadır¹⁸⁸.

Türkçenin Kafkaslardaki yaşı tam olarak bilinmemekle birlikte birçok bilim adamı bölgeye dışarıdan geldiği konusunda hemfikirdir. Daha öncesinde de Türkçenin Kafkasya'ya girmiş olabileceğine dair önemli işaretlerin bulunmasına rağmen

¹⁸⁷ Özyetgin, A. Melek, "Tarihten Bugüne Türk Dili Alanı", Chinese Academy of Social Science, Sino-Foreign Relationships Department of Institute History, **(Konferans) Pekin/ÇİN** (23 Ocak 2006), http://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20DILI/ozyetgin_tarihten_bugune_turkdili.pdf (22.03.2013, 20:28)

¹⁸⁸ Tavkul, Ufuk, 'Adige(Çerkez) Dilinde Bulgar Türkçesi Alıntı Sözcükler Üzerine', **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, C. 4, Sayı 2, Ankara, Haziran 2007, s. 104.

Türkçenin kesintisiz bir şekilde Kafkasya'da bulunmasını Hunlar ile başlatmak sağlıklı bir yaklaşım olacaktır. Hun döneminden sonra sırasıyla Bulgarlar, Hazarlar, Oğuzlar (Uzlar), Peçenekler, Kuman - Kıpçaklar, Moğollar ve Altınordu Devleti bölgeye hâkim olmuşlardır. 11. asırdan itibaren ise güneyde Selçuklular hâkim olmuşlardır. Oğuzlar (Uzlar) ve Peçenekler gibi göçebe toplulukların Kafkasya'daki dilsel etkisini anlamak oldukça güçtür. Ancak Çerkezcede bulunan Bulgar Türkçesinden alıntı kelimelerden Türkçenin Kuzey Kafkasya'da Hun - Bulgar döneminden beri bir kültür dili olduğu anlaşılmaktadır. Hun ve Bulgar Türkleri içerisinde çok önemli bir yere sahip olan Ogur Türklerinin ticaret, tarım, madencilik ve askeri teknoloji alanlarındaki tecrübeleri dikkate alınacak olursa bu dönemdeki Türk kültürünün ve Bulgar Türkçesinin önemi daha iyi anlaşılır. Bulgar Türkçesinin Kafkasya'daki etkisini Hun - Bulgar dönemi ile sınırlandırmak yanlış olur. Hazar Devleti'nin Onogur - Bulgar Devleti'nin yıkıntıları üzerinde yükseldiği düşünülürse Bulgar Türkçesinin etkisini bu dönemde de sürdürdüğünü farz etmek doğru bir yaklaşım olacaktır. Zaten Golden üç devreye ayırdığı Türk - Güney Kafkasya ilişkilerinin ilk aşamasını Hun - Hazar evresi olarak adlandırmaktadır. Güney Kafkasya'nın Hazar - Arap sınırını teşkil etmesi, Hazarların önemli bir ticaret şehri olan Tamatarhan şehrinin Kuban Nehri'nin Karadeniz'e döküldüğü yerde bulunması ve Hazarların son payitahtı olan Anci'nin (Semender, bugünkü Mahaçkale) Kuzey Kafkasya'da yer alması Hazarların kültürel ve dilsel etkilerinin Kuzey Kafkasya'da güneydekinden çok daha güçlü olduğunu göstermektedir. Golden'in Türk - Güney Kafkasya ilişkilerinde Selçuklu evresi olarak adlandırdığı ikinci aşamaya koşut olarak Kuzey Kafkasya'da Kıpçak Türklerinin etkinliklerini artırmaya başladıklarını görürüz. 13. yüzyılda baş gösteren Moğol istilası neticesinde Golden'in Türk - Güney Kafkasya ilişkilerinde Moğol evresi dediği üçüncü aşama başlamış oldu. Moğol İmparatorluğunun iki varisi olan Altın Ordu ve İlhanlı Devletlerinin sınırını Terek Nehri ve Derbend'in oluşturduğu bu dönem, Moğol ordularının büyük çoğunluğunu Türklerin oluşturması sebebiyle kuzeyde Kıpçak Türkçesinin büyük bir yayılma alanı bulmasını sağlamıştır. Böylece Mehmet Emin Resulzade'nin kuzeyde Çağatay yazı dilinin ve güneyde Oğuz yazı dilinin etkisindeki Türk toplulukları şeklinde tarif ettiği Kafkasya Türklüğünün durumu ortaya çıkmış oldu. Bulgar ve Kıpçak Türkçelerinden Kafkas Dillerine geçen kelimeler toplum-dilbilimsel açıdan incelendiği takdirde bu dönemlerde Türk kültürünün baskın kültür

durumunda olduğu ve Türkçenin medeniyet dili olarak Kafkas Dillerini etkilediği sonucuna varılır¹⁸⁹.

Bir dilden başka dile geçen kelimelerin, geçtikleri dile uyum sağlamaları için ses bilimsel değişikliklere uğramaları doğal bir durumdur. Nitekim Türkçeden, Avarcaya geçen kelimelerin de Avarcanın dil özellikleriyle uyum sağladığı ve Avarcanın ses bilgisi kurallarına uyduğu görölmektedir. Aynı şekilde kelimelerin birçoğunun Avarcaya geçerken anlam değişimine uğradıkları da göröür. Bu anlam değişmeleri dilbilimsel özellikler olan anlam daralması, anlam genişlemesi, başka anlama geçiş gibi şekillerde karşımıza çıkmaktadır.

Anlam değişmeleri kendi içinde şu alt başlıklar altında sınıflandırılabilir¹⁹⁰:

Anlam Daralması: Bir sözcüğün eskiden anlamını karşıladığı nesnenin bir bölümünü, bir türünü anlatmasına. Yani geniş kavramları olan bir sözcüğün, bu kavramlar içinden birini karşılaması, genel bir anlamdan özel bir anlama geçişidir.

ET oğul ‘kız ya da erkek çocuk’ > TT oğul ‘erkek çocuk’

Anlam Genişlemesi: Bir sözcüğün, nesnenin, varlığın, işin bütünü, bütün türlerini anlatmasıdır.

GT yurt ‘çadır’ > TT ‘vatan’

Başka Anlama Geçiş: Bir sözcüğün eskiden taşıdığı anlamı bırakarak yeni bir anlamı karşılamasıdır.

OT tapug ‘hizmet’ > TT ‘tapu’

Anlam Kötüleşmesi: Bir sözcüğün başlangıçta bilinen anlamına göre ‘kötü’, daha olumsuz bir anlam kazanmasıdır.

ET kaltak ‘ata vurularak üzerine binilen bir çeşit eğer’ > TT kaltak ‘iffetsiz kadın’

¹⁸⁹ Yükselen, Gökçe; Abdurrazak Peler, ‘Kafkasya’da Türk Lehçelerinin Fonksiyonları’, **Karadeniz Araştırmaları**, S. 36, Kış 2013, s. 169-170.

¹⁹⁰ Eker, Süer, **Çağdaş Türk Dili**, Grafiker Yayınları, 6. Baskı, Ankara, Eylül 2010, s. 452-453.

Anlam İyileşmesi: Bir sözcüğün başlangıçta bilinen anlamına göre ‘iyi’, daha olumlu bir anlam kazanmasıdır.

ET emgek ‘acı, eziyet, zahmet’ > TT ‘emek’ bir işin yapılması için harcanan beden ve kafa gücü’

Anlam değişimleri, çağrışımların değişmesi demektir. Örneğin ‘Geminin rüzgâr almayan yanı, rüzgâr üstü’ anlamındaki İtalyanca ‘poggia’ sözcüğünden türetilen bocala- Türkçede bir denizcilik terimi olarak 'Rüzgâra karşı gidemeyerek sürüklenmek'; mecazen 'Bir işte tutulması gereken yolu kestirememek, ne yapacağını bilememek, kararsız olmak' anlamındadır. Bocala- ve pek çok sözcük örneksene, mecaz vb. yollarla Türkçenin anlam dizgesi içindeki yerini almıştır¹⁹¹.

Bu anlam değişmelerini daha iyi anlatmak açısından Türklerin kökenini tarihi belgelerin yanı sıra dil açısından kökenbilimini de ele alarak sorgulayan Osman Karatay’ın yorumlarına başvurmak uygun olacaktır. “Avrasya bölgesindeki dilsel süreçlerin de kendi doğal ortamı içinde düşünülmesi ve çalışılması gerekiyor. 100 veya 200 temel kelimedeki bu bölgede önceliği olmayan birkaç kavramı çıkartarak önem ve önceliği olanları yerine koymak suretiyle yapılan bir ayarlama ancak bir ayarlamadır ve anlam kaymaları sıkıntısını gidermez. Daha sağlıklı bir kıyaslama önce A dilinin temel kavramlarını sabit tutup B dilinde her bir kavramın açılım yaptığı anlambilim kümesinden tüm öğeleri göz önüne almak, daha sonra da B’yi sabit tutup A için aynı şeyi yapmak ve üçüncü adımda bu veriyi harmanlamakla olacaktır. Öbür türlü, Clauson'un -kuşkusuz gerçeği ifade eden- 'sözde' Altayca kıyaslamasındaki gibi Türkçedeki el kelimesinin karşısında illa da el arayıp kolu, dirseği, omzu kabul etmezsek, sonuç hayli tırpanlanmış olarak çıkacaktır”¹⁹².

Kafkasya coğrafyasındaki tarihi sürece baktığımızda Avarlarla Türkler arasındaki ilişkilerin çok eski dönemlerden günümüze kadar süregeldiğini görmekteyiz. Uzun yıllar aynı coğrafyada yaşayan, bazı dönemlerde mücadele içerisinde olan iki milletin, sözü edilen süreç içerisinde kültürel etkileşim içerisine girdiğine de şahit olmaktayız. Avarcadaki Türkçe ödüncemelerin sayısının çok olması bahsedilen etkileşimin dil alanında daha yoğun olduğunu göstermektedir.

¹⁹¹ Eker, Süer, **age.**, s. 450.

¹⁹² Karatay, Osman, **Türklerin Kökeni**, Kripto Yayınları, Ankara, 2011, s. 254.

Türkçenin Avarcaya tesiri doğrudan kelime vererek olduğu gibi Türkçe yoluyla Avarcaya alınan özellikle Arapça ve Farsça kelimelerle de olmuştur. Ayrıca bazı gramatikal tesirler olduğu da görülmektedir. Bu gramatikal tesirler Türkçeden alınan ekler olarak Avarcada görülmektedir.

Bu kısımdaki başlıklar altında Avarcanın sözlük varlığından tespit ettiğimiz Türk dili tesirlerini örneklerle açıklayarak yaptığımız kökenbilimsel çıkarımları aktarmaya çalışacağız.

5.1. Türk Dilinden Avarcaya Geçen Kelimeler

Bu kısımdaki kelime örneklerine ve onların incelemesine başlamadan önce Avarca ile ilgili olarak üzerinde durmak istediğimiz birkaç ses bilgisi özelliği olacaktır:

Avar dilinde ve onların kullandığı Kiril alfabesinde ‘ü, ö,’ gibi ünlüleri karşılayan bir harf olmadığından dolayı bazı kelimelerde ‘u, o’ şeklinde olan sesleri ‘ü’ ve ‘ö’ olarak okuyabiliriz. Aynı şekilde Avarcada ‘ı’ sesini karşılayan harfin bulunmayışı da ‘i’ seslerini zaman zaman ‘ı’ şeklinde düşünmemizi gerektirecektir. Burada bahsettiğimiz durum bir kural olmamakla birlikte tüm kelimelerde bu şekilde okunmuş gerektirdiği söylenemez.

Avarcada kelime başında bulunan ‘tz’ harfleri Türkçede olan ‘ç’ sesine denk gelmektedir. Ancak bunu tüm ‘tz’ ile başlayan kelimeler için genellemek mümkün değildir. Bu özelliğin Türkçeden alıntı kelimelerde görüldüğü söylenebilir.

Avarca ‘ğ’ harfi Türkçedeki ‘g’ ve ‘k’ seslerine denk düşmektedir. Bu ses denklikleri ilgili kısımlarda örnek kelimelerde açıklanmıştır.

Avarca sözlük incelenirken göze çarpan bir diğer özellik ise bu dilde b- ile başlayan kelimelerin r- ile de başladıkları olmuştur. Birçok örnek ile Avarca sözlükte tespit edilen bu duruma göre bazı b- ile başlayan kelimeleri r- sesiyle, r- ile başlayan kelimeleri ise b- sesiyle başlar şekilde düşünmek mümkün olmuştur. Kısacası bu dilde bir b ~ r ses denkliği vardır denilebilir.

Burada önemli olan ve değinmemiz gereken bir nokta da şu olacaktır: Bu kısımda Türkçe olarak adlandırdığımız genel Türk Dilinden Avarcaya geçmiş olan kelimeler araştırılmıştır. Bu doğrultuda Avarca kelimelerin Türkiye Türkçesi karşılığı verildikten sonra Avarcada bulunan bu Türkçe kelimelerin ne şekilde Avarcaya geçmiş olabileceği ve tarihi ve günümüz Türk lehçelerinden hangisinde en yakın şekli ve anlamı ile görüldüğü belirtilmeye çalışılmıştır. Kelimelerin Avarcada ne şekilde ve hangi ses değişimleri ile bulunduğunun daha anlaşılır olması bakımından cümleler hâlinde açıklama yoluna gidilmiştir. Kökenbilimsel tahminler ve çıkarımlar detaylarıyla anlatılarak kelimelerin Avarcaya geçerken uğradığı anlam değişimleri de betimlenmeye çalışılmıştır. Her kelimenin yorumu kendi içinde bulunmaktadır ve Avarcada tespit ettiğimiz bazı kurallar görüldüğü her kelimedede tekrarlanarak anlatılmıştır.

Bu güne kadar yapılan çalışmalara baktığımızda dünden bugüne genel Türk dilinin söz hazinesinin nasıl bir tarihi seyir izlediğini tespit edebilmemize imkan sağlayacak nitelikte kapsamlı bir etimolojik sözlüğümüzün bulunmadığı görülmektedir. Bu yüzden Avarcada tespit edebildiğimiz tüm kelimelerimizin incelemesinde öncelikli kaynaklar olarak günümüzdeki Türk lehçelerinin sözlükleri ile Türkçenin etimolojik sözlüklerinin içerisinde son çalışmalardan olan Tuncer Gülensoy'un *'Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü' (II Cilt, TDK, Ankara 2007)* adlı eserini kullanmış olduk. Burada Avarların ve Avarcanın coğrafyasını dikkate alarak çalışmamızda lehçeler açısından yakından uzağa bir yol izleyerek Kumuk ve Karaçay Malkar Türkçesi sözlüklerine ve daha sonra Kıpçak grubu sözlüklerine başvurduk. Bu bölgenin ve gruptaki söz varlıklarının taranmasından sonra diğer Türk lehçelerini incelemeye aldık. Kökenbilimsel olarak yaptığımız çıkarımlarda ve örneklerde ise Tuncer Gülensoy'un sözlüğü bize yol gösterici olmuştur.

Etimolojik tahminlerin bir kaynağı olarak bir kelimenin başka bir dile geçiş sürecinde uğradığı anlam değişimleri olayına biz de çalışmamızda bolca başvurduk. Bazı sözcüklerin izahında yer yer zorlama tahminler görülse de bir dilin söz dağarcığını

oluşturan kelimelerin zaman içinde yeni anlam ve kavramlarla zenginleştiği bilinmeyen bir husus değildir.

Burada Avarca söz varlığını incelerken kullandığımız iki ana kaynağımız oldu. Bunlardan birincisi Türkiye’de Cafer Barlas tarafından yazılmış olan ‘*Avarca-Türkçe-Rusça/ Türkçe-Avarca-Rusça Sözlük*’ (Bayrak Matbaası, İstanbul 2001) olmuştur. Bu sözlüğün güncel Avarca için verdiği söz varlığını desteklemek ve etimolojik tahminlerimizi kuvvetlendirmek açısından ikinci kaynağımız ‘<http://starling.rinet.ru/>’ adlı internet adresinde yayınlanmış olan ve Rus dilcilerinin bir araya gelerek ‘Babil’in Kulesi’ adıyla oluşturduğu birçok dilin etimolojik sözlük denemesinin yer aldığı bir projenin ürünüdür. Bu sitedeki projede yer alan etimolojik sözlükler arasında yer alan ‘*Avar-Andi Etimolojisi*’ adlı söz varlığı çalışması bizim Avarca için esas aldığımız bir diğer sözlüğümüz olmuştur.

Buradaki Türkçeden alıntı olarak tespit ettiğimiz kelimelerde etimolojik sözlükten bulunan kelimeler ayırt edici olması bakımından ‘**etm.**’ kısaltması ile belirtilmiştir.

AVARCA TÜRKİYE TÜRKÇESİ

- acu** **etm.** ‘öfke, kızgınlık, hiddet’: Türk Lehçelerinden Kırgız Türkçesinde ‘açı’, Kazak Türkçesinde ‘aşuv’ ve Tatar Türkçesinde ‘açı’ kelimesi ‘hiddet’ anlamlarında bulunmaktadır. Avarcadaki bu kelime de Kıpçak grubundan olan bu lehçelerdeki şekiller ile aynıdır.
- açık** ‘parlak’: Türkçedeki ‘açık’ kelimesi ile aynı anlamda ve aynı şekildedir.
- açıkab** ‘açık’: Türkçe ‘açık’ kelimesinden türemiştir. Türkçe ‘açık’ kelimesi ile Avarca ‘+ab’ ekinin bir araya gelmesiyle oluşmuştur.

- açıklı** ‘açık yüreklilik’: Kelimenin ‘açık’ + ‘lık’ şeklinde Türk dilinden geçtiği anlaşılmaktadır. Ancak ‘+lık’ eki Avarcaya geçerken sondaki ‘-k’ ünsüzünün düşmüştür.
- açıklize** ‘meydana çıkmak, açığa çıkmak, belli olmak, gün ışığına çıkmak’: Türkçedeki ‘açık’ kelimesi ile aynı kökten türemiş bir kelimedir. Türkçe ‘açık’ kelimesine Avarca ‘+lize’ ekinin getirilmesiyle oluşturulmuştur.
- ada** ‘hala, bibi, teyze’: Kazak, Başkurt Türkçesi ve Tatar Türkçesinde ‘apa’ kelimesi ‘teyze’ anlamlarında bulunmaktadır. Burada bir anlam genişlemesi ve -p->-d- ses değişimi görülmektedir.
- ahta** ‘iğdiş’: Türkiye Türkçesinde ‘ahta’ kelimesi ‘iğdiş, iğdiş manda’ anlamlarındadır. Ayrıca Özbek, Uygur ve Azeri Türkçelerinde kelimeyi aynı şekilde ve aynı anlamda görmek mümkündür.
- aniş** ‘hayal, rüya, düş’: Türkçe ‘an-‘ kelime kökü ile bağlantılı görülmektedir. Türkçede bulunan ‘an-’ fiil kökünün olası bir anlam değişmesi ile Avarcada var olduğu görülmektedir. ‘iş’ şeklinde görülen fiilden isim yapım ekinin de Avarcanın kendi eki olmadığından, Türkçeden geçtiği görülmektedir.
- arbabaş** ‘keçe’: Kumuk Türkçesinde ‘arbabaş’ kelimesi ‘keçe halı, keçe kilim’ anlamlarında bulunmaktadır. Avarcaya da buradan geçtiği anlaşılmaktadır.
- aşbaz** ‘aşhane’: Türkçe ‘aş’ kelimesi ile Farsça ‘baz’ ekinden üretilmiş bir kelimedir. Aynı anlamda ve aynı şekilde Kumuk ve Balkar Lehçeleri Sözlüğünde görülmektedir. (Nemeth 1990: 5)
- aval** ‘mahalle, semt’: Kumuk Türkçesinde ‘avul’ kelimesi ‘mahalle, semt, köy’ anlamlarına gelmektedir. Karaçay-Malkar Türkçesinde de ‘avul’ kelimesi ‘köy’ anlamındadır. Kelimenin bir -u->-a- ses değişimi ile Avarcaya geçtiği görülmektedir.

- aval-kono** ‘mahalle, semt’: Kumuk Türkçesinde ‘mahalle, semt, köy’ anlamına gelen ‘avul’ kelimesi ile Türkçedeki ‘kon-‘ fiil kökü birleşimi ile oluşmuş bir kelimedir. Türkçede bulunan ‘konak’ kelimesinde olduğu gibi ‘kon-‘ fiil kökünün Avarcada da yerleşim alanları için kullanıldığı görülmektedir.
- Avar** ‘Avar’: Avar kelimesi bir özel ad olarak tarihte bir Türk topluluğunu belirtmektedir. Bugün Dağıstan halklarından olan Avarların kullandığı bu özel isim Türklerin tarihteki bu boy ismi ile aynıdır. Bu ismin kökenine ilişkin açıklamalar ‘Tarihte Türk Avarları’ başlığı adı altında 3. başlık içerisinde verilmiştir.
- avlak** ‘ova’: Kumuk Türkçesinde ‘avlak’ kelimesi ‘kır, bozkır, tarla’ anlamlarına gelmektedir. Bu kelime anlam değişmesi yoluyla Avarcaya geçmiştir. Ayrıca Kıpçak Türkçesinde ‘avlak’ kelimesi ‘ıssız, tenha arazi, çöl, işlenmemiş arazi’ ve ‘av yeri’ anlamlarına gelmektedir.
- aygır** ‘aygır’: Türkçedeki ‘aygır’ kelimesi ile aynı şekilde ve aynı anlamdadır.
- azbar kono** ‘evin avlusu’: Buradaki ‘azbar’ kelimesi Farsça’dan alınmış ve ‘avlu’ anlamındadır, ‘kono’ kelimesi ise ‘ev’ anlamında bulunuyor ve Türkçe ‘kon-‘ fiil kökü ile bağlantılıdır. Türkçede bulunan ‘konak’ kelimesinde olduğu gibi ‘kon-‘ fiil kökünü Avarcanın yerleşim alanları için kullandığı görülmektedir. Ayrıca Avarcada Türkçeden alınan tek heceli seslerde görülen kelime sonundaki ünlü türemesi olayı burada kelime sonunda ‘o’ sesi ile görülmektedir.
- azin** ‘zayıf düşme, cılızlaşma, tükenme’: Kumuk Türkçesindeki ‘azalıv, azman, azmaq’ kelimeleri ile bağlantılıdır. Avarcadaki bu kelimenin Kumuk Türkçesindeki kelimelerin kökü olan ‘az’ şeklinden türediği görülmektedir.

- baba** ‘anne, valide’: Kumuk Türkçesinde ‘babat’ kelimesi ‘teyze’ anlamındadır. Ayrıca Türkçede bulunan ‘baba’ kelimesinin bir anlam değişmesi ile ‘anne’ şekline geçtiği düşünülebilir.
- baba** **etm.** ‘Anne’: Kumuk Türkçesinde ‘babat’ kelimesi ‘teyze’ anlamındadır. Buradaki kelime sonunda –t sesinin düştüğü ve yakın bir anlam değişmesi ile kelimenin Avarcaya geçtiği görülür. Ayrıca Türkçede bulunan ‘baba’ kelimesinin bir anlam değişmesi ile ‘anne’ şekline geçtiği de düşünülebilir.
- Baca** ‘bacanak, kayın’: Kelime; Kırgız, Özbek, Tatar, Türkmen ve Uygur Türkçesi lehçelerinde bulunduğu hali ile aynı şekil ve aynı anlamdadır. (Gülensoy 2007a: 99)
- bacari** ‘kabiliyet, yetenek’: Kumuk Türkçesi ile aynı şekilde ve aynı anlamdadır. Kıpçak gurubunun bir ses özelliği olarak -e->-a- ince sıradan kalın sıraya geçiş durumu Avarcada da görülmektedir.
- bağarco** ‘bağırsak’: Köken olarak Türkçedeki ‘bağırsak’ kelimesi ile aynı şekildedir. Ancak kelime sonundaki ‘-sak’ eki değişime uğramıştır. (Gülensoy 2007a: 103)
- baha** **etm.** ‘dizgin, gem, yular’: Kıpçak Türkçesinde ‘buga’ kelimesi ‘yular’ anlamında bulunmaktadır. Buradaki kelimenin de Kıpçak Türkçesinden alıntı olabileceği düşünülebilir. (Toparlı 2007: 36)
- bahadurli** ‘cesaret, yüreklilik’: Türkçede bulunan ‘bahadır’ kelimesi ile aynı şekildedir. Ancak kelime içindeki ‘-u-’ ünlüsü aynı Eski Türkçede olduğu şekli ile muhafaza edilmiştir. ‘bagatur’ kelimesi Moğolcadan Türkçeye geçmiş bir kelimedir. (Gülensoy 2007a: 102) Türk dilinden de Avarcaya geçtiği anlaşılmaktadır.
- bala** **etm.** ‘Genç, küçük (hayvanlar), yavru’: Kelime Türkçe ile aynı şekilde ve aynı anlamlardadır.
- Balkar** ‘Balkar’: Bir özel ad olan kelime Türkçe ile aynı şekilde ve aynı anlamdadır.

- barak** ‘baraka’: Türkçe ‘baraka’ kelimesinin sonundaki ‘-a’ ünlüsü düşmüş haldedir.
- bas/sap** **etm.** ‘Kıl, tüy, saç’: Bu kelimedede Türkçeden geçiş için iki ihtimal gözlenmektedir. Kelime ‘bas’ olarak kabul edildiğinde Türkçedeki ‘baş’ kelimesinin bir anlam değişmesi yoluyla Avaracaya geçtiği düşünülebilir. Ancak Tatar Türkçesinde ‘çaç’ Başkurt Türkçesinde de ‘sas’ kelimelerinin ‘kıl’ anlamında bulunduğu göz önüne alındığında kelimenin etimolojik şekillerinden olan ‘sap’ şeklinin Türk dilinin Avarcada bulunan bir kalıntısı olduğu anlaşılmaktadır.
- basma** ‘basma, basılma’: Türkçe ile aynı şekilde ve aynı anlamdadır.
- basmahana** ‘basımevi’: Türkçe ‘basma’ kelimesi ile Farsça ‘hane’ kelimelerinin birleşimi ile oluşmuştur.
- baş** ‘baş, kafa, kelle’: Türkçe ile aynı şekilde ve aynı anlamlardadır.
- başadab** ‘eşit, aynı, denk’: Türkçe ‘eş’ kelimesinin Kutadgu Bilig’de ‘aş’ şeklinde geçtiği görülmektedir. (Gülensoy 2007a: 343) Bu kelime köküyle oluşan ‘eşit’ kelimesinin Avarcaya geçerken ‘yaşalize’ kelimesinde olduğu gibi başında bir ünlü türemesi meydana geldiği ve Türkçe ‘eşit’ kelimesinin e->a-, -e->-a- ve -t>-d ses değişiklikleri ile ‘aşad’ olarak değiştiği gözlemlenmektedir. Kelime sonundaki ‘+ab’ eki ise Avarcaya özgü bir ektir.
- başlayize** ‘başlamak, girişmek’: Türkçede bulunan ‘başla-‘ fiil kökü Avarca ‘+yize’ eki ile oluşmuş bir kelimedir. Kök itibari ile Türkçe ile aynı şekildedir.
- başlık** ‘başlık (şapka)’: Türkçeden aynı şekilde ve aynı anlamıyla alınmış bir kelimedir.
- başmakal** ‘takunya, nalın’: Karaçay Malkar Türkçesinde ‘başmak’ kelimesinin ‘bir tür çarık, terlik’ anlamlarına geldiği görülmektedir. Kumuk Türkçesinde ise ‘başmak’ kelimesi

‘ayakkabı’ manasındadır. Avarcada bulunan şekilde ise kelime sonunda Avarcaya özgü ‘+al’ ekinin geldiği görülmektedir.

- bay** ‘bağım, bağımlılık’: Türkçedeki ‘bağ’ kelime kökünün ‘-ğ>-y’ değişimi ile Avarcaya geçtiği anlaşılmaktadır.
- bayğuş** ‘yersiz, yurtsuz, topraksız köylü’: Türkiye Türkçesi ağızlarında ‘baykuş’ kelimesi ‘mecazen sersem, aptal, uğursuz (kimse)’ anlamlarında bulunmaktadır. Kazak ve Kırgız Türkçelerinde ‘baykuş’ kelimesi ‘zavallı’ anlamına gelmektedir.
- bayrak** ‘bayrak’: Türkçe ile aynı şekilde ve aynı anlamdadır.
- bayrakçı** ‘bayrak taşıyan’: Türkçe ‘bayrak’ kelimesine yine Türkçe olan ‘+çı’ ekinin gelmesi ile oluşmuş bir kelimedir. Burada ‘+çl’ ekinin Avarcaya geçmiş bir örneğini görebiliriz.
- becen** ‘ambarın tahıl bölmesi’: Kumuk Türkçesinde ‘becen’ kelimesi aynı şekilde ve anlamdadır. Karaçay Malkar Türkçesinde de ‘becen’ kelimesi ‘ot yığını, tahıl demetinin tarlada kurutulmak için bir araya getirilip yığılması’ anlamındadır. Bu iki lehçede tespit edilen bu kelimenin Türkçeden Avarcaya geçtiği anlaşılmaktadır. Ayrıca bu kelime için lehçelerde bulunan ve ‘ot’ anlamına gelen ‘biçen’ kelimesi de göz önüne alınabilir.
- becen** **etm.** ‘Tahıl ambarı’: Kumuk Türkçesinde ‘becen’ kelimesi aynı şekilde ve anlamdadır. Karaçay Malkar Türkçesinde de ‘becen’ kelimesi ‘ot yığını, tahıl demetinin tarlada kurutulmak için bir araya getirilip yığılması’ anlamındadır. Bu iki lehçede tespit edilen bu kelimenin Türkçeden Avarcaya geçtiği anlaşılmaktadır. Ayrıca bu kelime için lehçelerde bulunan ve ‘ot’ anlamına gelen ‘biçen’ kelimesi de göz önüne alınabilir. Başkurt ve Tatar Türkçelerinde ‘becen’ kelimesi ‘ot, saman’ anlamlarında bulunmaktadır.
- beg** ‘bey’: Kuman lehçesi ile aynı şekilde ve aynı anlamdadır. (Grönbech 1992: 28) Kumuk Türkçesinde ise ‘bek’ kelimesini

aynı anlamda görebiliriz. Burada bulunan kelime ise Orta Türkçede görülen ‘beg’ şekli ile aynıdır. (Gülensoy 2007a: 136)

begavul ‘köy muhtarı’: Türkçe ‘beg’ + ‘avul’ kelimelerinin bir araya gelmesiyle oluşmuş bir kelimedir. Karaçay M. Türkçesinde ‘begevul’ kelimesi ‘koruyucu, bekçi, karakol’ anlamlarındadır. Kelimenin bir anlam değişmesi ile Avarcaya geçtiği ya da ‘köy beyi’ olarak düşünebileceğimiz ‘muhtar’ vasfını Avarcanın Türkçe kelimelerle meydana getirdiği düşünülebilir. Lehçelerimizde rastlanmayan bu kelimenin ‘karavul’ kelimesi ile benzer biçimde oluştuğu anlaşılmaktadır.

begavulli ‘muhtarlık’: Kelime ‘beg’ + ‘avul’ şeklinde oluşmuş bir kelimedir. Karaçay M. Türkçesinde begevul ‘koruyucu, bekçi, karakol’ anlamlarındadır. Kelimenin bir anlam değişmesi ile Avarcaya geçtiği görülmektedir. Kelime sonundaki ‘+li’ eki ise Türkçede bulunan ‘+llk’ ekinin Avarcaya geçmiş biçimidir.

beğ ‘görünüş, tavır, eda’: Türkçe ‘beğen-’ kelimesinin kökünü oluşturan ‘beğ’ kelimesi ile anlam bakımından benzerlik göstermektedir. Türkiye Türkçesi ağızlarında bulunan ve bu kelime kökü ile türemiş olan ‘beenisiz’ kelimesinin ‘üstü başı düzgün olmayan, kılıksız’ anlamında bulunduğu görülmektedir. (DS. C II: 597)

beğab ‘hoş, tatlı’: Türkçedeki ‘beğen-’ kelimesinin kökü olan ‘beğ’ kökü Avarcaya geçmiş durumdadır. Avarcaya özgü olan ‘+ab’ eki ile birleşen bu kelime kökünün ‘beğen-’ kelimesine yakın bir anlamla Avarcada bulunduğu görülür.

beluga ‘büyük mersin balığı’: Türkçede bulunan ‘balık’ kelimesinin bir ses değişimi ile Avarcaya geçtiği görülmektedir. Kelimede ilk hecede bulunan a ünlüsü incelenerek a>e şekline gelmiştir. Ayrıca kelime içinde -u->-ı- ve -k->-g- ses olayları da söz konusudur. Kelime sonundaki ‘-a’ ünlüsü ise türemiştir.

- berhen** ‘zafer, galibiyet, başarı’: Türkiye Türkçesi Kişi Adları Sözlüğünde ‘beren’ kelimesi ‘güçlü, kuvvetli, akıllı, tanınmış’ anlamlarındadır. Bu kelimenin bir anlam değişmesine uğrayarak kelime içinde bir –h- ses türemesi ile Avarcaya geçtiği görülmektedir.
- bessi** ‘dokumak’: Türkçedeki ‘bezemek’ fiilinin kökü olan ‘bez-‘ fiil köküyle türetilmiş bir kelime olarak görülmektedir. Kelimede –z->-s- ses değişimi ve kelime sonunda ‘-i’ ünlüsü Avarcaya özgü olarak Türkçeden alınan bazı tek heceli kelimelerdeki gibi türemiş olarak görülmektedir. ‘bezemek’ kelimesi Türkçede ‘süslemek’ anlamını taşımaktadır. Burada bir anlam değişmesi ile kelime kökünün yakın anlamı ile Avarcaya geçtiği anlaşılmaktadır.
- biça/buça** **etm.** ‘Erkek buzağı’: Buradaki şekil ile alakalı görülen ‘beçi’ kelimesi ‘keçi yavrusu’ anlamında Türkiye Türkçesi ağızlarında bulunmaktadır. (DS: C 12)
- biğhin** ‘erkek’: Türkçede bulunan ‘bey’ sözcüğünün ‘biğ’ şekliyle Avarcaya geçtiği görülmektedir. Orta Türkçede ‘bey’ kelimesinin ‘bey, koca, evli erkek’ anlamlarını taşıdığı görülmektedir. (Gülensoy 2007a: s 136)
- bika** ‘eş, hanım, karı’: Kumuk Türkçesinde ‘biyke’ kelimesi ‘prenseler, asil kadın’ anlamlarında bulunmaktadır. Tatar Türkçesinde ‘bika’ kelimesinin ‘hanım’ anlamında bulunduğu görülmektedir. Başkurt Türkçesinde ise ‘bisa’ kelimesi vardır. Türkçede etimolojik olarak ‘bike’ kelimesi ‘kadın, hanım’ anlamlarında görmek mümkündür. (Tietze 2002: 340) Eski Türkçeden beri var olan bu kelime Türkçeden Avarcaya geçmiştir.
- bikhi** ‘oyma’: Macar dilinde kalmış olan Hunca tabirlere örnek olarak verilen ‘pecset’ kelimesinin geldiği şekil olarak düşünülen ‘bich-’= ‘kesmek, oymak’, pichik = ‘yazı, oyma’ kelimelerinin kökeni ile bağlantılı görülmektedir. (Şengül 2013: 232)

- bil/bel** **etm.** ‘Dağ, dağın tepesi’: Türkiye Türkçesi ağızlarında bulunan ‘bel’ kelimesi ‘dağ silsilesi, sıradağ’ anlamlarındadır. Buradaki kelimenin de Türkiye Türkçesi ağızlarında yer alan ‘bel’ kelimesi ile benzer anlamda ve aynı şekilde olduğu görülmektedir.
- birçin/purçin** **etm.** ‘Arpa, çavdar, meyve çekirdeği’: Türkçe ‘burçak’ kelimesinin köken itibari ile bir şekil ve anlam değişimine uğrayarak Avarcaya geçtiği görülmektedir.
- birka** **etm.** ‘Kulübe, çatı katı, gölgelik, baraka’: Türkçe ‘baraka’ kelimesinin ses değişiklikleri yoluyla Avarcaya geçtiği görülmektedir. Kelime içindeki –a- seslerinden biri –a->-i- ses değişikliğine uğramış diğeri ise düşmüş haldedir.
- bizun** **etm.** ‘İğne, örgü iğnesi, tığ’: Türkçedeki ‘Çuvaldız; çelikten yapılmış sivri uçlu ve ağaç saplı araç’ anlamlarına gelen ‘biz’ kelimesinin Avarcaya özgü bir ek aldığı görülmektedir. (Gülensoy 2007a: 153)
- bo** ‘askeri birlik’: Türkçe ‘bod-boy’ kelimeleri ile alakalı görülen bir kelimedir. ‘bod’ kelimesi Türkçe’de ‘kabile, boy’ anlamlarındadır ve Türk tarihine bakıldığında her kabile her boy bir askeri birlik olarak düşünülebilir. (Gülensoy 2007a: 153)
- bo** **etm.** ‘ordu, asker, birlikler’: Türkçe ‘bod-boy’ kelimeleri ile alakalı görülen bir kelimedir. ‘bod’ kelimesi Türkçe’de ‘kabile, boy’ anlamlarındadır ve Türk tarihine bakıldığında her kabile her boy bir askeri birlik olarak düşünülebilir. (Gülensoy 2007a: 153)
- bodulav** ‘asker, savaşçı’: Türkçe ‘bod-boy’ kelimeleri ile alakalı olabilir. ‘bod’ kelimesi Türkçe’de kabile, boy anlamlarındadır ve her kabile her boy bir askeri birlik olarak düşünülebilir. (Gülensoy 2007a: 153)
- boh** ‘bacak, ayak’: Karaçay Malkar ve Kumuk Türkçelerinde ‘but’ kelimesi ‘bacak’ anlamındadır. Ayrıca Başkurt ve Tatar Türkçelerinde ise ‘bot’ kelimesi ‘bacak’ anlamındadır. Buradaki

şekilde ise bir -t>-h değişimi ile kelimenin Avarcada var olduğu görülür.

bolcal ‘süre, müddet, zaman, vakit’: Karaçay Malkar ve Kumuk Türkçelerindeki ‘bolcal’ kelimesi ile aynı şekilde ve aynı anlamdadır.

bolgaral ‘Bulgarlar’: Türkçe olan ve bir topluluk ismini temsil eden ‘Bulgar’ kelimesinin –u->-o- ses değişimi ile Avarcada bulunduğu görülmektedir. Bu şekliyle kelimenin Kuzey Kafkasya’da kalmış olan arkaik şekli olarak da düşünülebilir. Ayrıca günümüzde Kuzey Kafkasya’da yaşamakta olan Balkar-Malkar halkının kökeninin de isim dolayısıyla Bulgarlara bağlanmak istediği düşünüldüğünde kelimenin bu şekli Balkar>Bulgar yorumlarına açıklayıcı bir unsur olarak gösterilebilir.

bolgarav ‘Bulgar’: Türkçede bulunan ve bir topluluk ismini temsil eden ‘Bulgar’ kelimesinin –u->-o- ses değişimi ile Avarcada bulunduğu görülmektedir. Bu şekliyle kelimenin Kuzey Kafkasya’da kalmış olan arkaik şekli olarak da düşünülebilir. Ayrıca günümüzde Kuzey Kafkasya’da yaşamakta olan Balkar-Malkar halkının kökeninin de isim dolayısıyla Bulgarlara bağlanmak istediği düşünüldüğünde kelimenin bu şekli Balkar>Bulgar yorumlarına açıklayıcı bir unsur olarak gösterilebilir.

borç ‘borç’: Türkçe ile aynı şekilde ve aynı anlamda bulunmaktadır.

borli ‘delme, delmek’: Türk Dilinde bulunan ‘bur-‘ fiili ile bağlantılı görülmektedir. Türkiye Türkçesindeki ‘burgu’ kelimesi ‘delici’ manasına da gelmektedir. Buradaki ‘bor’ şeklinde bulunan fiil kökünün bir –u->-o- ses değişimi ile Türkçe ‘bur-’ fiilinden geldiği anlaşılmaktadır.

- boşğap** ‘tabak’: Türkçede bulunan ‘boş’ + ‘kap’ kelimelerinin birleşiminden oluşmuş bir kelimedir. Diğer Türk lehçelerinde görülmemesi ve birleşik bir kelime olması dolayısıyla, Avarcada Türkçenin etkisini ölçmek açısından iyi bir örnek olarak karşımızda durmaktadır.
- boz** ‘amerikan bezi’: Türkçede bulunan ‘bez’ kelimesi eski Türkçede bulunan ‘böz’ şekli ile bağdaştırılmaktadır. Burada görülen ‘boz’ (Avarcada ‘ö’ ünlüsü bulunmadığı için kelime ‘böz’ şeklinde de düşünülebilir) kelimesi eski Türkçede bulunan ‘böz’ kelimesi ile aynı şekildedir diyebiliriz. (Gülensoy 2007a: 136)
- buğa** ‘damızlık erkek hayvan’: Türkçede bulunan ‘boğa’ kelimesi -o>-u ses değişimi ile Avarcaya geçmiştir. Kelimenin ‘buga’ ve ‘buka’ şekillerinin eski ve orta Türkçe dönemlerinde yer aldığı görülmektedir. (Gülensoy 2007a: 154)
- buhi** ‘donmak, buz gibi olmak, üşümek’: Türkçe’de ‘buy-’ fiili ile alakalı görünüyor. Kelime Türkçedeki ‘buy-’ fiili gibi ‘bu-‘ kökünden meydana gelmiştir.
- bukhkhin** ‘buruşma, kırışma’: Türkçede bulunan ‘bükme’ fiilinin kökü olan ‘bük-‘ şeklinden türediği anlaşılmaktadır.
- buran** ‘fırtına, bora, tufan’: Türkçede bulunan ‘boran’ kelimesi bir -o->-u- ses değişimi ile Avarcaya geçmiştir.
- burav** ‘büyük burgu, matkap’: Türkçede bulunan ‘bur-’ fiil kökünden oluşmuş bir kelimedir. Kelime köküne ek olarak Avarcaya özgü olan ‘+av’ ekinin geldiği görülmektedir.
- buyuri** ‘emir’: Türkçedeki ‘buyur-‘ fiil kökünden türediği görülmektedir. Kelime sonunda bir ‘i’ ünlü türemesi vardır. Türkçe tek heceli alıntı kelime sonlarında görülen ünlü türemesi çift heceli bir kelime olmasına rağmen burada da mevcuttur.

- buyurukh** ‘emir, buyruk’: Türkçede bulunan ‘buyruk’ kelimesiyle aynı anlamdadır ancak kelime içinde ‘-u-’ ses türemesi görülmektedir.
- caba/cabax** **etm.** ‘çakıl, yol yapımında kullanılan kırma taş’: Türkçede bulunan ‘çap’ kelimesi ‘yumuşak çamur’ anlamındadır. (Gülensoy 2007a: s 219) Ayrıca Kumuk Türkçesinde ‘cabar’ kelimesi ‘kil, kilden yapılmış’ anlamlarına gelmektedir. Kelimenin topraktan oluşan bir malzeme ile alakası olduğu açıkça görülmektedir. Türkiye Türkçesi ağızlarında bulunan ‘çapak’ kelimesi ‘madenler dövülürken sıçrayan ince, ufak parça’, ‘selin getirdiği çerçöp’ anlamlarını da taşımaktadır.
- caga** ‘vişne, vişne tanesi’: Kumuk Türkçesinde ‘ciye’ kelimesi ‘vişne’ anlamındadır. Tatar Türkçesinde ise ‘çiya’ kelimesi aynı anlamdadır. Buradaki şekilde ise ‘ciye’ ve ‘çiya’ kelimelerine benzer biçimde Avarcada bulunan bir kelime olduğu ve Türkçedeki bu kelimenin olası ses değişimleri ile Avarcaya geçtiği görülmektedir.
- cal** ‘yele’: Karaçay M. T. ve Kırgız Türkçesinde aynı şekilde ve aynı anlamda bulunduğu görülür. Türkiye Türkçesinde ‘yele’ şeklinde olan kelime Kıpçak grubunun bir özelliği olarak y->c- değişimi ile bu hale gelmiştir ve Avarcada da aynı şekilde bulunmaktadır.
- cali** **etm.** ‘çit, parmaklık, çevirme, kapama, kuşatma, sağımda olan koyunlar için muhafaza (ağıl)’: Türkçedeki ‘çalı’ kelimesi ile alakalı görülmektedir. Çit oluşturmak için çalı kullanılması gerektiği düşünüldüğünde Türkçe olan bu kelimenin bir yakın anlam değişmesi ile Avarcaya geçtiği düşünülebilir.
- canak** **etm.** ‘çene, ağız’: Azerbaycan Türkçesinde ‘çana’ şeklinde olan kelimenin Avarcaya da buradaki şekle benzer bir biçimde geçtiği görülmektedir. Kelime sonunda ise –k sesinin türediği görülür.

- ceyran** ‘ceylan’: Türkçede bulunan ‘ceren’ kelimesinin ‘ceylan’ anlamına geldiği görülmektedir ve bu kelime Avarcada olduğu gibi ‘ceyran’ şeklinde Azeri Türkçesinde de bulunmaktadır. (Gülensoy 2007a: 200)
- cigarli** ‘canlılık, hareketlilik, çeviklik’: Kumuk Türkçesi ve Karaçay Malkar Türkçesinde ‘ciger’, ‘cigerli’ şekillerinde görülmektedir.
- cik** **etm.** ‘çiğseleme, çiseleyen yağmur’: Türkçedeki ‘çiğ’ kelimesi ile bağlantılıdır ve kelime sonunda -ğ>-k ses değişimi görülmektedir.
- cuka** **etm.** ‘arkadaş, dost’: Karaçay Malkar Türkçesinde ‘cuvuk’ kelimesi ‘yakın, akraba, hısım’ anlamlarına gelmektedir. Avarcadaki bu kelime de ‘cuvuk’ kelimesinin kökeni ile bağlantılıdır.
- çabah** ‘çakıllı kum’: Türkçede bulunan ‘çap’ kelimesi ‘yumuşak çamur’ anlamındadır (Gülensoy 2007a: 219). Ayrıca Kumuk Türkçesinde ‘cabar’ kelimesi ‘kil, kilden yapılmış’ anlamlarına gelmektedir. Kelimenin topraktan oluşan bir malzeme ile alakası olduğu açıkça görülmektedir. Türkiye Türkçesi ağızlarında bulunan ‘çapak’ kelimesi ‘madenler dövülürken sıçrayan ince, ufak parça’, ‘selin getirdiği çerçöp’ anlamlarını da taşımaktadır.
- çad/ çaba** **etm.** ‘kil, toprak, çamur, gri kil, gri çamur’: Türkçedeki ‘çap’ kelimesi ‘yumuşak çamur’ anlamında ‘çepel’ kelimesi ise ‘pis, kirlili’ anlamlarındadır. Buradaki kelime köklerinin de Türkçedeki bu kelimeler ile bağlantılı olduğu görülmektedir.
- çadir** ‘çadır’: Türkçe ile aynı şekilde ve aynı anlamdadır. (Gülensoy 2007a: 209)
- çaka/çaki** **etm.** ‘parlaklık, kıvılcım, yıldız’: Türkçedeki ‘çakım’ kelimesinde olduğu gibi ‘çak-’ fiil kökünün bu anlamları oluşturduğu anlaşılmaktadır. Bu kelimedeki de Türkçeden Avarcaya geçen tek heceli kelime sonlarında ünlü türemesi durumu –a / –i sesleri olarak görülmektedir.

- çakma** ‘çizme’: Karaçay Malkar Türkçesinde ‘çakka’ kelimesi ‘ayakkabı anlamında bulunmaktadır. Ayrıca Azeri Türkçesinde de ‘çekme’ kelimesinin ‘çizme’ anlamında kullanıldığı görülmektedir. Buradaki kelimenin de lehçelerdekiler ile benzer olarak türediği anlaşılmaktadır.
- çakmacı** ‘kunduracı, ayakkabıcı’: Karaçay Malkar Türkçesinde ‘çakka’ kelimesi ‘ayakkabı anlamında bulunmaktadır. Ayrıca Azeri Türkçesinde de ‘çekme’ kelimesinin ‘çizme’ anlamında kullanıldığı görülmektedir. Buradaki ‘çakma’ kelimesi de lehçelerdekiler ile benzer kökten türemiş ve Türkçe ‘+çI’ ekini almıştır.
- çali** ‘çit’: Kumuk Türkçesinde de ‘çal’ kelimesi ‘parmaklık, tahta perde, çit’ anlamlarında bulunmaktadır. Karaçay Malkar Türkçesinde ‘çal-’ fiili ‘örtmek’ ‘çaldış’ kelimesi ise ‘örme çit’ anlamındadır. Buradaki lehçelerde bulunan ‘çal’ kökünün Avarcaya geçtiği ve diğer birçok örnekte olduğu gibi Türkçeden alınan tek heceli bir kelime sonunda ünlü türemesi olduğu anlaşılmaktadır. Kelime sonunda –i ünlüsü türemiş durumdadır.
- çalta** ‘büyük, iri’: Azerice ‘çal’ kelimesi. Ayrıca lehçelerde ‘kalta’.
- çalu** ‘şerit, sırma’: Kumuk Türkçesinde ‘çalıw’ kelimesi ‘sırma’ anlamındadır. Karaçay Malkar Türkçesindeki ‘çaluv’ kelimesi ‘çerçeve, elbise kenarına konulan kordon, zırh’ anlamlarında bulunmaktadır. Buradaki ‘çalu’ şeklindeki kelime bu iki lehçedeki kelimeler ile benzer şekildedir ve Türkçeden Avarcaya geçmiştir.
- çalu** **etm.** ‘kütük, tomruk, kiriş’: Türkiye Türkçesi ağızlarında ‘çalı’ kelimesinin ‘saban demirini ökçeye tutturana ağaç’ anlamında bulunduğu görülmektedir. Buradaki anlamın da bu ağızlarda görülen şekil ile aynı olduğu ve Türkçe ‘çalı’ kelimesinin bir anlam değişmesi yoluyla Avarcaya geçtiği görülmektedir.

- çalukh** ‘nazlı nazlı, cilveli cilveli’: Türkçede bulunan ‘amacı karşıdakini etkilemek olan abartılı davranış, kurum, caka, afra tafra, gösteriş’ anlamındaki ‘çalım’ kelimesinin kökeni olan ‘çal-‘ ile aynı kökten geldiği anlaşılmaktadır. Karaçay Malkar Türkçesinde ‘çalık’ kelimesi ‘kapris, naz’ anlamında bulunmaktadır.
- çalukhab** ‘cilveli’: Türkçede bulunan ‘karşıdakini etkilemek amacıyla yapılan abartılı davranış, kurum, caka, afra tafra, gösteriş’ anlamındaki ‘çalım’ kelimesinin kökeni olan ‘çal-‘ ile aynı kökten geldiği anlaşılmaktadır. Karaçay Malkar Türkçesinde ‘çalık’ kelimesi ‘kapris, naz’ anlamında bulunmaktadır.
- çalukhli** ‘cilve, gamze, yosma’: Türkçede bulunan ‘karşıdakini etkilemek amacıyla yapılan abartılı davranış, kurum, caka, afra tafra, gösteriş’ anlamındaki ‘çalım’ kelimesinin kökeni olan ‘çal-‘ ile aynı kökten geldiği anlaşılmaktadır. Karaçay Malkar Türkçesinde ‘çalık’ kelimesi ‘kapris, naz’ anlamında bulunmaktadır.
- çanağ** ‘kızak’: Karaçay Malkar, Özbek, Uygur, Tatar ve Kırgız Türkçelerinde ‘çana’ kelimesi ‘kızak’ anlamındadır. Burada lehçelerdeki durumdan farklı olarak kelime sonunda bir ‘-ğ’ sesi türemesi görülmektedir.
- çapar** ‘kurye, ulak’: ‘çapar’ kelimesi Uygur Türkçesinde ‘kurye’ anlamında aynı şekilde görülmektedir. Ayrıca ‘kurye’ kelimesi aynı kökten türemiş olarak Tatar Türkçesinde ‘çapkın’ Tatar Türkçesinde ‘sapkın’ şeklindedir.
- çaq** **etm.** ‘çok, şiddetle, kuvvetle’: Türkçe ‘çok’ kelimesi –o->a- ses değişimi ile Avarcaya geçmiştir.
- çarukh** ‘çarık’: Türkçe ‘çarık’ kelimesinin –ı->-u- değişimi ile Avarcaya geçtiği görülmektedir. Kelime sonunda da k>kh ses değişimi vardır. Bu –ı->-u- ses değişimi ‘çoruk’ şeklinde Uygur Türkçesinde de vardır.

- çhana** ‘gevezelik, dedikodu’: Türkçede bulunan ‘çene’ kelimesinin bir anlam değişmesi yoluyla Avarcaya geçtiği görülmektedir. Ayrıca Türkiye Türkçesinde ‘çene çalmak’ deyimi de bu kelimeyi açıklamaktadır.
- çheder** ‘dar’: Türkçede bulunan ‘çeper’ kelimesinin bir anlam ve –p->-d- sesi değişmesi yoluyla Avarcaya geçtiği görülmektedir. Burada bulunan ‘+ab’ eki ise Avarcaya özgüdür. Kelime –p->-d- (apa>ada örneğindeki gibi) ses değişimine uğramıştır. (Gülensoy 2007a: 231)
- çhederab** ‘dar olan’: Türkçede bulunan ‘çeper’ kelimesinin bir anlam ve –p->-d- sesi değişmesi yoluyla Avarcaya geçtiği görülmektedir. Burada bulunan ‘+ab’ eki ise Avarcaya özgüdür. Kelime –p->-d- (apa>ada örneğindeki gibi) ses değişimine uğramıştır. (Gülensoy 2007a: 231)
- çiğa** ‘sığırcık, çekirge kuşu’: Kıpçak lehçelerinde kuş isimleri türeten ‘çi’ kelime kökünden geldiği görülmektedir. ‘çi’ kelimesi Kıpçak Türkçesinde ‘akbaba cinsinden bir kuş anlamındadır’. Tatar Türkçesinde ‘çipçık’ kelimesi ‘serçe’ anlamındadır. Ayrıca Kumuk Türkçesinde ‘karçığa’ kelimesi de ‘aladoğan, şahin’ anlamlarında bulunmaktadır ve buradaki ‘çığa’ kelimesinin kuş cinsini nitelediği anlaşılmaktadır.
- çika** **etm.** ‘küçük karga, sığırcık’: Kumuk Türkçesinde bulunan ‘karçığa’ kelimesi ‘aladoğan, şahin’ anlamlarındadır. Bu kelime içindeki ‘çığa’ şekli ile burada başka bir türden de olsa kuş anlamı veren ‘çika’ kelimesinin benzerliği görülmektedir.
- çikara** **etm.** ‘bildircin, serçe, kuş’: Kıpçak lehçelerinde kuş isimleri türeten ‘çi’ kelime kökünden geldiği görülmektedir. ‘çi’ kelimesi Kıpçak Türkçesinde ‘akbaba cinsinden bir kuş anlamındadır’. Tatar Türkçesinde ‘çipçık’ kelimesi ‘serçe’ anlamındadır. Ayrıca Kumuk Türkçesinde ‘karçığa’ kelimesi de ‘aladoğan, şahin’

anlamlarında bulunmaktadır ve buradaki ‘çığa’ kelimesinin kuş cinsini nitelediği anlaşılmaktadır.

- çili/çal** **etm.**‘çubuk, kol, sopa, kamçı, kırbaç’: Türkçedeki ‘çalı’ ya da ‘çalmak (vurmak, kamçulamak, kırbaçlamak)’ kelimeleri ile bağlantılı görülmektedir.
- çin** ‘rütbe, unvan’: Başkurt, Türkmen, Tatar ve Kumuk Türkçelerinde ‘çin’ kelimesi ‘rütbe, unvan’ anlamlarında bulunmaktadır.
- çorok** ‘kirli, kirlice, pis’: Kumuk Türkçesinde ‘çirik’ Azerbaycan Türkçesinde ise ‘çirk’ kelimesi ‘pis, kirli’ anlamlarında bulunmaktadır. Buradaki kelimenin –i->o- ses değişimleri ile Kumuk Türkçesinden geçtiği görülmektedir.
- çorokli** ‘pislik, çamur’: Kumuk Türkçesinde ‘çirik’ Azerbaycan Türkçesinde ise ‘çirk’ kelimesi ‘pis, kirli’ anlamlarında bulunmaktadır. Buradaki kelimenin –i->o- ses değişimleri ile Kumuk Türkçesinden geçtiği görülmektedir.
- çum/çuma** **etm.**‘sopa, sap, çubuk’: Türkçedeki ‘çomak’ kelimesi ile aynı kökenden geldiği görülüyor. (Gülensoy 2007a: 249)
- çuri** ‘tatsız ve kötü yemek, bulanık su’: Türkçede bulunan ‘çor’ kelime kökünden türediği görülür. Tek heceli Türkçe kelimelerin alıntısında bulunan sondaki ünlü türemesi durumu burada da vardır. Türkçede ‘çor’ kelimesi ‘tuzlu; zehir; çok tuzlu yoğurt’, ‘gözden hastalık dolayısıyla akan su’, ‘ölü evine giden yemek’, ‘hastalık, dert’ gibi anlamlara gelmektedir. Birçok lehçede ve ağızda farklı anlamlara gelen kelimeler türeten bu kök Avarcaya da bir anlam değişmesi yoluyla girmiştir. (Gülensoy 2007a: 250)
- dada** ‘baba’: Türkçede bulunan ‘dede’ kelimesinin bir anlam değişmesi yoluyla Avarcaya geçtiği görülmektedir. Uygur Türkçesinde ‘dada’ kelimesi aynı şekilde ve aynı anlamdadır. Ayrıca bu durumun tam tersi olarak Türkiye Türkçesinde olan ‘dede’

kelimesinin birçok Türk lehçesinde ‘baba’ kelimesi ile karşılandığı görülmektedir.

dada **etm.**‘baba’: Türkçede bulunan ‘dede’ kelimesinin bir anlam değişmesi yoluyla Avarcaya geçtiği görülmektedir. Uygur Türkçesinde ‘dada’ kelimesi aynı şekilde ve aynı anlamdadır. Ayrıca bu durumun tam tersi olarak Türkiye Türkçesinde olan ‘dede’ kelimesinin birçok Türk lehçesinde ‘baba’ kelimesi ile karşılandığı görülmektedir.

dal **etm.**‘sopa, çubuk’: Türkçe ‘dal’ kelimesinin bir anlam değişmesi yoluyla Avarcaya geçtiği görülmektedir.

değen ‘teke, erkek keçi’: Türkçedeki ‘teke’ kelimesinin bir ses yumuşaması ve kelime sonunda ünlü türemesi ile Avarcaya geçtiği görülmektedir. Kelimede t->d- ve -k->-ğ- ses değişimleri görülmektedir. Ayrıca kelime sonunda ‘-n’ ünsüzü türemiştir. Kelimenin etimolojik biçimi Türkçeye tam benzer olarak ‘deken’ şeklindeyken sonradan bir ses yumuşaması ile bu hale geldiği bir diğer örnekte görülmektedir.

deken **etm.**‘Erkek keçi, teke’: Türkçedeki ‘teke’ kelimesi bir –t->-d- ses değişimi ve kelime sonunda –n ünsüzü türemesi ile Avarcaya geçmiştir.

dolma ‘dolma’: Kelimenin aynı şekli ve aynı anlamı ile Türkçeden Avarcaya geçtiği görülmektedir.

ebe ‘ana, anne’: Kumuk Türkçesinde ‘ebel’ kelimesinin ‘anne, ana’ anlamında olduğu görülür ve Avarcaya buradan geçmiştir. Ayrıca Türk lehçelerinde ve Türkiye Türkçesi ağızlarında ‘ebe’ kelimesi ‘babaanne, anneanne, nine’ anlamlarında görülür.

eğe ‘ayak topuğu’: Türkçede bulunan ‘aya’ kelimesinin ‘ayak tabanı, avuç içi’ anlamlarına geldiği görülür. Burada bulunan ‘eğe’ şeklinin de ‘aya’ kelimesinin değişimi ile Avarcaya geçtiği

görülür. Kelimenin geçişinde a->e- , -y->-ğ- ve -a>-e ses değişiklikleri görülmektedir.

eğe ‘taban’: Türkçede bulunan ‘aya’ kelimesinin ‘ayak tabanı, avuç içi’ anlamlarına geldiği görülmür. Burada bulunan ‘eğe’ şeklinin de ‘aya’ kelimesinin değişimi ile Avarcaya geçtiği görülmür. Kelimenin geçişinde a->e- , -y->-ğ- ve -a>-e ses değişiklikleri görülmektedir.

eke **etm.**‘topuk, ökçe’: Avarcadaki ‘ayak topuğu’ anlamına gelen ‘eğe’ kelimesinin etimolojik şeklinde kelime içinde -k- sesinin yer aldığı görülmektedir. Bu değişme Türkçenin de bazı kelimelerde görülen bir özelliği olarak -k->-ğ->-y- şeklinde görülebilir. Buradaki kelimenin Türkçede bulunan ‘avuç içi, ayak tabanı’ anlamlarında ‘aya’ kelimesi ile etimolojik yönden aynı kökten olduğu görülmektedir.

eri/eriv/ervi **etm.**‘çene, ağız’: Kazak ve Kırgız Türkçelerinde ‘erin’, Tatar ve Başkurt Türkçelerinde de ‘irin’ kelimesi ‘dudak’ anlamında kullanılmaktadır. Avarcadaki bu etimolojik şeklin Türkçeden bir anlam değişmesi yoluyla geçtiği ve kök şeklinde bazı değişiklikler olduğu görülmektedir. Kıpçak Türkçesinde ‘erin’ kelimesinin ‘burun deliği’ ve ‘diş eti’ gibi farklı anlamları da vardır. (Toparlı 2007: 74)

erkenab ‘hür, serbest’: Kazak, Kırgız, Özbek, Kumuk ve Türkmen ‘erkin’ kelimesinin ‘özgür, hür’ anlamlarında bulunduğu görülmektedir. Türkçedeki bu kelimenin Avarcaya geçişte -i->-e- ses değişimine uğradığı görülmür. Kelime sonundaki ‘+ab’ eki ise Avarcaya özgüdür.

erkenli ‘kurtarma, kurtarış, salıveriş’: Kazak, Kırgız, Özbek, Kumuk ve Türkmen Türkçelerinde ‘erkin’ kelimesinin ‘özgür, hür’ anlamlarında bulunduğu görülmektedir. Türkçedeki bu kelimenin Avarcaya geçişte -i->-e- ses değişimine uğramıştır. Kelime

sonundaki '+li' eki ise Türkçe '+llk' ekinin Avarcaya geçmiş biçimidir.

- gagu** 'guguk (kuşu)': Başkurt Türkçesinde 'kakük', Özbek Türkçesinde 'kakkü', Tatar Türkçesinde 'kakkük', Uygur Türkçesinde 'kakkuk' kelimeleri 'guguk kuşu' anlamındadırlar. Bu bir cins hayvan ismi de olsa oluşum bakımından Türkçenin bu lehçeleri ile kelime içindeki -a- ve kelime sonundaki -u sesleri bakımından benzerlik göstermektedir. Kelimenin Türkçenin ses tercihleri ile aynı şekilde doğadan taklit edilmesi ya Türkçeden geçtiği ya da Türkçe ses tercihi yoluyla oluştuğunu gösterir. Kelimenin etimolojik şeklinin 'gugu' şeklindeyken lehçelerdeki ile benzer bir değişme yoluyla çağdaş Avarcada yer aldığı anlaşılmaktadır.
- gama** 'gemi, tekne': Türkçede bulunan 'gemi' kelimesinin Avarcaya geçtiği görülmektedir. Kumuk Türkçesinde 'game' şeklinde olan kelimenin diğer Türk lehçelerinde de 'kema'(Özbek,-Uygur Türkçesi), 'keme'(Kazak-Kırgız Türkçesi) şekillerinde bulunduğu görülmektedir. Avarcada ise Avar diline özgü bir biçim alarak 'gama' şeklinde olduğu görülür.
- gamuş** 'manda, camış': Kumuk Türkçesinde 'gamiş' kelimesi 'camış' anlamındadır. Avarcada bulunan kelimenin de buradan alındığı anlaşılmaktadır. Ancak kelimenin Avarcaya geçişinde bir -i->-u- ses değişimi vardır.
- gansa/ğansa** **etm.** 'arka, geri': Eski Türkçede 'ense' kelimesi 'boynun arka tarafı' manasına da gelmektedir (Gülensoy 2007a: 335). Buradaki şekilde ise bir yakın anlam değişmesi olduğu ve 'un>gun' şeklinde olduğu gibi kelime başında bir 'g-' sesi türediği anlaşılmaktadır.
- gaza** 'kazma, külüng': Türkçedeki 'kazma' kelimesinin Avarcaya geçtiği görülmektedir. Bu geçiş sırasında ön seste k->g- değişikliği görülür. Bir fiilden isim yapım eki olan '+ma' ekinde ise 'm' ünsüzü düşmüştür. Buradaki şeklin benzeri olarak

Türkmen Türkçesindeki ‘kazı->gaza-’ fiilinin değişimi örnek verilebilir. Kelimenin etimolojik şeklinin de aynı biçimde bulunduğu görülmektedir.

- gaza** **etm.** ‘çapa, kazma’: Türkçe ‘kazma’ kelimesinin Avarcaya ses değişiklikleri ile geçtiği görülmektedir. Bu geçiş sırasında k->g- ses değişikliği görülür. Bir fiilden isim yapım eki olan ‘+ma’ ekinde ise ‘m’ ünsüzü düşmüştür. Buradaki şeklin benzeri olarak Türkmen Türkçesindeki ‘kazı->gaza-’ fiilinin değişimi örnek verilebilir.
- gidi** ‘gıdıklamak, gıdıklama’: Türkçede bulunan ‘gıdıklamak’ kelimesi ile aynı kökten geldiği görülmektedir. Türkçede ‘gıdı’ (yansıma) ‘+k’ şeklinde oluşan gıdıkla- kelimesinin kökü ile Avarcadaki bu kelime benzer bir oluşum göstermektedir.
- gidi** **etm.** ‘gıdıklama’: Türkçede ‘gıdı’ (yansıma) ‘+k’ şeklinde oluşan gıdıkla- kelimesinin kökü ile Avarcadaki bu kelime benzer bir oluşum göstermektedir.
- gin/gun** **etm.** ‘un’: Türkçe ‘un’ kelimesinin başına ‘gansa’ (arka, geri) kelimesinde olduğu gibi bir ‘g’ ses türemiştir. Ayrıca kelimenin Ana Türkçe döneminden yapılan bir tespit ‘hun’ şeklinde olduğu bilinmektedir. (Gülensoy 2007b: 968)
- goçin** ‘göç’: Kelimenin Türkçe ‘göç’ kelimesi ile aynı kökten türediği görülmektedir. Türkçe ‘göç’ kelimesi ile Avarcaya özgü olan ‘+in’ ekinin bir araya gelmesiyle oluşmuştur.
- goçine** ‘göçmek, göçebe’: Kelimenin Türkçe ‘göç’ kelimesi ile aynı kökten türediği görülmektedir. Türkçe ‘göç’ kelimesi ile Avarcaya özgü olan ‘+ine’ eki bir araya gelerek kelimeyi oluşturmuşlardır.
- guç** ‘kuvvet, güç, takat’: Türkçede bulunan ‘güç’ kelimesi ile aynı şekilde ve aynı anlamdadır.

guçav	‘kuvvetli, güçlü, zorlu’: Türkçe ‘güç’ kelimesine Avarcaya özgü olan ‘+av’ eki eklenerek türetilmiş bir kelimedir.
guçli	‘kuvvetlendirme, kuvvetlenme, takviye’: Kelimenin Türkçede bulunan ‘güç’ kelime kökünden türediği anlaşılmaktadır. Avarcada bulunan ‘+li’ ekinin Türkçedeki ‘+lık’ ekine eş olduğu düşünüldüğünde kelime bir anlam değişmesi olduğu anlaşılmaktadır.
gugu/gigu	etm. ‘guguk kuşu’: Yansıma bir ses olsa dahi bu kelimenin oluşumunun Türkçeye aynı biçimde olması Avarcada Türkçe etkisini göstermektedir.
gurgur	‘hindi, gürk’: Kumuk Türkçesinde ‘gürgür’ şeklindedir ve kelimenin aynı anlam ve aynı şekli ile Avarcaya geçtiği görülmektedir. Başkurt ve Tatar Türkçelerinde ise kelime ‘kurka’ şeklindedir.
ğğa	‘dışkı’: Türkçe olan ve ‘dışkı’ anlamına gelen ‘kaka’ kelimesinin Avarcaya geçtiği görülmektedir.
ğalaycı	‘kalaycı’: Türkçe ‘kalay’ kelimesinin Avarcaya geçtiği görülmektedir. Kelimede ön seste k->ğ- değişimi olmuştur.
ğaltah	‘kaltak, eğer, palan’: Türkçe ‘kaltak’ kelimesinin Avarcaya geçtiği görülür. Kelimede ön seste k->ğ- ve son seste -k>-h değişimleri görülür.
ğaplan	‘kaplan’: Türkçe ‘kaplan’ kelimesinin Avarcaya geçtiği görülür. Kelimenin geçişinde k->ğ- ses değişimi olmuştur.
ğapu	‘kapı, avlu kapısı’: Kumuk Türkçesinde ‘kapu’ şeklinde olan Türkiye Türkçesindeki ‘kapı’ kelimesinin Avarcaya k->ğ- ses değişimi ile geçtiği görülür.
ğaraçi	‘yağmacı, çapulcu, haydut, eşkiya’: ‘karakçı’ (Kırgız-Tatar Türkçesi), ‘karakçı’ (Uygur-Özbek Türkçesi), ‘karakşı’ (Kazak Türkçesi), ‘garakçı’ (Türkmen Türkçesi) kelimeleri ‘haydut,

eşkiya’ anlamlarında Türk lehçelerinde bulunan kelimelerdir. Avarcada bulunan bu ‘ğaraçi’ kelimesinin de Türkçeden geçtiği görülmektedir.

ğaran ‘dere otu’: Türkiye Türkçesi ağızlarında ‘karan’ kelimesi ‘yaban nanesine benzeyen bir bitki’ ve ‘yapışkan ve kokulu yaprağı olan, bodur funda boyunda dikensiz bir bitki’ anlamlarındadır. Buradaki kelimenin de Türkiye Türkçesindeki bu kelime ile benzer biçimde bir anlam değişmesi yoluyla bulunduğu görülür.

ğaraş ‘bektaşi üzümü’: Türkiye Türkçesi ağızlarında ‘karaş’ kelimesi ‘siyah üzüm hoşafı’ manası ile bulunmaktadır. Buradaki kelimenin de Türkçeden k->ğ- ses değişimi ile Avarcaya geçtiği görülmektedir.

ğaravaş ‘köle, kul’: ‘karavaş’ kelimesi Kuman lehçesi, Kumuk ve Karaçay Malkar Türkçelerinde ‘köle, hizmetçi, hizmetçi kadın’ anlamlarında bulunmaktadır ve Orta Türkçede de bulunan bir kelimedir. Buradaki kelimenin k->ğ- ses değişimi ile Türkçeden Avarcaya geçtiği görülür.

ğat ‘kat, tabaka, katman’: Türkçe ‘kat’ kelimesinin k->ğ- ses değişimi ile Avarcaya geçtiği görülür.

ğavğa ‘kavga, gürültü, patırtı’: Türkçede bulunan ‘kavga’ kelimesinin k->ğ- ve -g->-ğ- ses değişimleri ile Avarcaya geçtiği görülür.

ğolbas ‘imzalamak’: Kazak Türkçesinde ‘kol koyuv’, Kırgız Türkçesinde ‘kol koyu’, Türkmen Türkçesinde ‘gol çekmek’ şekillerinde bulunan Türkiye Türkçesindeki ‘imzalamak’ kelimesinin Avarcada da lehçelerde bulunan bu şekiller ile benzer bir biçimde bulunduğu görülür.

ğor ‘nehir, ırmak, çay’: Kumuk Türkçesinde ve Kıpçak Türkçesinde ‘or’ kelimesi ‘çukur, hendek, su yolu’ anlamlarına gelmektedir. (Toparlı 2007: 205) Avarcada bulunan bu kelimenin bir ‘ğ-’ ses türemesi ile Türkçeden geçtiği görülmektedir. Ayrıca Türkçede

‘ırmak, kanal’ anlamlarına gelen ‘ark’ kelimesinin kökeni olan ‘ar’ şekli ile de bağlantılı düşünülebilir. Sümer dilinde ‘ark’ kelimesine karşılık olarak gösterilen ve buradaki gibi kelime başında ‘g-’ sesi türemiş olan ‘garim’ şekli vardır. (Gülensoy 2007a: 77)

- ğuşay** ‘gök gürültüsü’: Türkçe ‘gök’ kelimesi ile bağlantılı görünmektedir. Kelime sonundaki ‘+ay’ eki Avarcaya özgüdür. Kelime kökü olan ‘ğuş’ şeklinin Türkçe ‘gök’ kelimesinden türediği görülmektedir.
- ğulaç** ‘kulaç’: Türkçe ‘kulaç’ kelimesi k->ğ- ses değişikliği ile Avarcaya geçmiştir.
- ğulay** ‘hafif, kolay’: Türkçede bulunan ‘kolay’ kelimesi k->ğ ve -o->-u- ses değişiklikleri ile Avarcaya geçmiştir.
- ğuri** ‘parçalamak, kırmak, küçük parçalara ayırmak’: Türk Dilinde bulunan ‘kır-’ fiili ile alakalı olabilir. ı>u ses değişikliği görülmektedir. Türkçeden alınan tek heceli kelimelerin sonunda ünlü türemesi durumu burada da vardır.
- ğutukh** ‘kutu, kutular’: Türkçe ‘kutu’ kelimesi k->ğ- ve -k>-kh ses değişimleri ile Avarcaya geçmiştir.
- ğuy** ‘kuyu’: Türkiye Türkçesindeki ‘kuyu’ kelimesine göre kelime başında k->ğ- ses değişikliği mevcuttur ve kelime sonunda ‘-u’ ünlüsü düşmüştür. Aynı anlamda Kazak Türkçesinde ‘kuy’ kelimesi mevcuttur ve buradaki şekil ile benzer durumdadır.
- haliça** ‘halı, kilim’: Türkçe olup olmadığı tartışmalı olan ‘halı’ kelimesinin köken olarak Avarcada bulunduğu görülür. (Gülensoy 2007a: 402) Buradaki ‘+ça’ ekinin Türkçeden geçmiş olduğu muhtemeldir¹⁹³. Bu tespit ile Avarcada bulunan bu kelimenin

¹⁹³ Bkz: Korkmaz, Zeynep, ‘Türk Dilinde +ça Eki ve Bu Ek ile Yapılan İsim Teşkilleri Üzerine Bir Deneme’, *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XVII / 3-4 (Eylül – Aralık 1960), s. 275-358.

Türkçe olup olmadığı tartışmalı olarak görülen ‘halı’ kelimesi için bir örnek olabileceği anlaşılmaktadır.

- han** ‘han’: Türkçe ‘han’ kelimesi Avarcaya geçmiştir.
- hanli** ‘hanlık’: Türkçede bulunan ‘han’ kelimesine, Türkçe olan ‘+lık’ ekinin Avarcaya geçmiş olan biçimi ‘+li’ şekli eklenerek oluşmuş bir kelimedir.
- hob** ‘mezar, kabir, çukur’: Avarcadaki b>r ses olayının sıklığı düşünüldüğünde kelimenin ‘hor’ şeklinde olduğu ve gor>hor biçiminde olabileceği düşünülebilir. Başkurt ve Tatar Türkçesinde ‘gür’, Türkmen Türkçesinde ‘gör’ kelimesi ‘mezar, kabir’ manasına gelmektedir.
- hor** ‘su birikintisi’: Kumuk Türkçesinde ve Kıpçak Türkçesinde ‘or’ kelimesi ‘çukur, hendek, su yolu’ anlamlarına gelmektedir. (Toparlı 2007: 205) Avarcada bulunan bu kelimenin ‘h-’ ses türemesi ile Türkçeden geçtiği görülmektedir. Avarca olan ‘ğor’ kelimesinde de bu durum görülmektedir. Burada kelimenin yakın bir anlam değişmesi yoluyla Avarcaya geçtiği görülmektedir.
- hor** **etm.** ‘Göl, gölet, havuz’: Kumuk Türkçesinde ve Kıpçak Türkçesinde ‘or’ kelimesi ‘çukur, hendek, su yolu’ anlamlarına gelmektedir. (Toparlı 2007: 205) Avarcada bulunan bu kelimenin ‘h-’ ses türemesi ile Türkçeden geçtiği görülmektedir. Avarca olan ‘ğor’ kelimesinde de bu durum görülmektedir. Burada kelimenin yakın bir anlam değişmesi yoluyla Avarcaya geçtiği görülmektedir.
- igit** ‘yiğit, cesur adam’: Türkçedeki ‘yiğit’ kelimesinde baştaki ‘y-’ harfi düşmüş durumdadır. Buradaki ses düşmesinin aynısı Azeri Türkçesinde ‘igit’ şeklinde görülmektedir.
- ilçi** ‘elçi, temsilci’: Tatar ve Türkmen Türkçelerinde ‘ilçi’ kelimesi aynı şekilde ve aynı anlamdadır. Avarcanın kelimeyi Türkçeden

alırken yahut da kendi fonetik bünyesinde kullanırken Türkçenin lehçelerinden ikisi ile aynı tercihi kullandığı görülmektedir.

- ilkhi** ‘hayvan sürüsü’: Türkçede bulunan ‘yılık’ kelimesinin Avarcaya geçişinde kelime başında ‘y-’ sesinin düştüğü görülmektedir. Ayrıca kelimedede iç seste –k->-kh- değişimi vardır.
- ilkhıçı** ‘sürü çobanı’: Türkçede bulunan ‘yılık’ kelimesinin Avarcaya geçişinde kelime başında ‘y-’ sesinin düştüğü görülmektedir. Ayrıca kelimedede –k->-kh- ses olayı vardır. Burada Türkçeden Avarcaya geçmiş olan ‘+çI’ eki kelime sonuna gelerek aynı Türkçede olduğu gibi meslek ismi oluşturmuştur.
- ima/emen** **etm.** ‘Baba, ata’: Köken olarak Türkçedeki ‘amca’ kelimesi ile bağdaştırılabilir. (Gülensoy 2007a: 68)
- incitlizabi** ‘aşağılama, küçültme, tahkir’: Türkçede bulunan ‘incit-’ kelime köküne ilave olarak Avarca ‘+lizabi’ ekinin geldiği görülmektedir.
- iş** ‘iş, meşgale, görev’: Türkçe ile aynı şekilde ve aynı anlamda Avarcada bulunmaktadır.
- kaha** **etm.** ‘Karga’: Türkçe ‘karga’ kelimesinin Avarcaya geçmiş biçimidir. Uygur Türkçesinde ‘ka(r)ğa’ kelimesinin ‘karga’ anlamında olduğu da göz önüne alındığında buradaki şekil açıklanabilir.
- kaka** **etm.** ‘Dışkı, gübre’: Türkçe ‘kaka’ kelimesinin aynı şekil ve aynı anlam ile Avarcaya geçtiği görülmektedir.
- kal** ‘kol, kollar’: Türkçe ‘kol’ kelimesinin –o->-a- ses değişikliği ile Avarcaya geçtiği görülmektedir.
- kal** ‘küf’: Kumuk Türkçesinde ‘kaldı-kuldu’ kelimesi ‘kalıntı’, Karaçay Malkar Türkçesinde ‘kalgan-bulgan’ kelimesi ‘döküntü’, ‘artık’ anlamlarına gelmektedirler. Avarcada bulunan ‘kal’ kelimesinin de Türk lehçelerinde bulunan bu kelimelerin kökeni

ile benzer şekilde olduğu ve bir anlam değişmesi yoluyla Avarcaya geçtiği görülür.

kal **etm.** ‘kol’: Türkçe ‘kol’ kelimesi bir –o->-a- ses değişimi ile Avarcaya geçmiştir.

kala/kula/kuli **etm.** ‘kısırak’: Türkçede bulunan ‘kula’ kelimesi isim olarak ‘gövdesi sarı veya kirlili sarı renkte, yele, kuyruk ve bacağı alt kısmındaki kılların koyu renkte olduğu at donu’ anlamındadır. Bu kelimenin sıfat anlamına bakıldığında ise ‘bu renkte olan (at)’ anlamına geldiği görülmektedir. Açıklamalardan da anlaşılacağı üzere kelime Türkçeden Avarcaya geçmiştir.

kamca/kamçı **etm.** ‘Saç modeli, horoz ibiği, yele’: Türkçe ‘kamçı’ kelimesinin anlam değişmesi yoluyla Avarcaya geçtiği görülmektedir. Ayrıca ‘kamçı’ kelimesinden türemiş bir kelime olan ‘kemç’ şeklinin ‘keçi kuyruğu’ anlamına gelmesi kelimenin hayvan uzuvları anlamında Avarcada bulunabileceğini düşündürmektedir. Ayrıca ‘kamçı’ aletinin hayvan uzuvlarından elde edildiği de bilinmektedir. (Gülensoy 2007a: 456)

kan- **etm.** ‘çizmek, tırmalamak, kazımak’: Türkçe ‘kanır-’ kelimesi ile aynı kökenden geldiği görülmektedir. Kelime kökü Türkiye Türkçesinde bulunan ‘kanırtmak’ kelimesine yakın bir anlamda Avarcaya geçmiştir.

kapa **etm.** ‘şapka, başlık’: Türkçede bulunan ‘kalpak’ kelimesinin kökeni olarak düşünülen ve Divân-ı Lügat’it Türk’de de geçen ‘kap’ kelimesinin Avarcaya geçtiği ve Türkçeden alınan tek heceli birçok kelimedede olduğu gibi sonunda ünlü türemesi meydana geldiği anlaşılmaktadır. (Gülensoy 2007a: 455)

kapa/kaba **etm.** ‘çömlek, kap, saksı’: Türkçe ‘kap’ kelimesinin Avarcaya geçtiği ve burada da Türkçeden alınan tek heceli kelimelerin sonunda ünlü türemesi durumunun –a sesi şeklinde bulunduğu görülmektedir.

- kar-** **etm.** ‘kazımak, sıyırmak’: Türkçe ‘kürü-’ fiil kökü buradaki kelime ile aynı anlamlarda bulunmaktadır. Burada ‘kaz-’ şeklinde olan fiilin Türkçe $z \approx r$ ses denkliği vasıtasıyla bu halde bulunabileceği de düşünülebilir.
- karış** **etm.** ‘üzüm, beктаşı üzümü’: Türkiye Türkçesi ağızlarında ‘karış’ kelimesi ‘siyah üzüm hoşafı’ anlamında bulunmaktadır. Kelime Türkçeden bir anlam değişmesi yoluyla Avarcaya geçmiştir.
- karça/garça** **etm.** ‘karaca’: Türkçede bir cins ismi olan ve geyik cinsinden bir hayvanı karşılayan ‘karaca’ kelimesinin Avarcaya geçtiği görülür. Buradaki şekle yakın olarak Tatar Türkçesinde ‘kır kacası’ kelimesi ‘karaca’ anlamındadır.
- karkhi** **etm.** ‘kazıyıcı, demir kürek’: Türkçede bulunan ‘kerki’ kelimesinin benzer bir şekli ile Avarcada yer aldığı görülmektedir. ‘kerki’ kelimesi ‘çekiç, keser’ anlamları ile Türkçede yer almaktadır. Avarcadaki bu kelimenin anlam değişmesi yoluyla ‘kerki’ kelimesi ile bağlantı kurulması mümkünken ayrıca ‘kürek’ kelimesi ile de köken olarak bağlantılı düşünülebilir.
- kart** **etm.** ‘cadı’: Karaçay Malkar Türkçesindeki ‘kart-kurtha’ kelimesi ‘cadı, büyücü kadın’ anlamlarında yer almaktadır. Buradaki ‘kart’ kelimesinin de Türkçedeki ‘kart’ kelimesine yakın bir anlamda olduğu ve Karaçay Malkar Türkçesindeki şekil ile de benzer olduğu görülür.
- kas-** **etm.** ‘tırmalamak, çizmek’: Türkçe ‘kaşı-’ fiil kökünün Avarcaya geçtiği görülmektedir.
- kasu** **etm.** ‘saman kesmek için bir alet’: Türkçe ‘kes-’ fiilinin kesmek için kullanılan bir alete isim oluşturduğu düşünülebilir. Ayrıca burada da Türkçeden alınan tek heceli kelimelerde görülen sondaki ünlü türemesi durumu –u şeklinde görülmektedir. Türkçe

‘kes-’ fiilinin ise –e->a- ses değişikliği ile ‘kas’ biçimine dönüştüğü görülür.

kavu ‘kapı, avlu kapısı’: Türkçe ‘kapı’ kelimesinin –p->-v- ve –ı->-u- ses değişimleri ile Avarcada bulunduğu görülmektedir. Kelimenin etimolojik şekli ile aynı olduğu görülmektedir.

kawu **etm.** ‘kapı, geçit’: Türkçe ‘kapı’ kelimesi -p->-w- ve –ı->-u- ses değişiklikleri ile Avarcaya geçmiştir.

keren **etm.** ‘karın’: Türkiye Türkçesindeki ‘karın’ kelimesinin Uygur Türkçesinde ‘kerin’ şeklinde bulunduğu görülmektedir. Avarcadaki bu şeklin de Uygur Türkçesi ile benzerlik gösterdiği ve Türkçe ‘karın’ kelimesinin –a->-e- , -ı->-e- ses değişiklikleri ile Avarcaya geçtiği görülmektedir.

khaba ‘çanak, kap, çömlek’: Türkçe olan ‘kap’ kelime kökünün k>kh ve p>b ses değişiklikleri Avarcaya geçtiği görülmektedir. Ayrıca kelime sonunda ‘a’ ünlüsü türemiştir.

khabakh ‘kabak’: Türkçede bulunan ‘kabak’ kelimesinin Türkiye Türkçesi ağızlarında da görülen fonetik özellik ile aynı biçimde Avarcada da kelime başında ve sonundaki ‘k’ seslerinin k>kh ses değişimine uğradıkları görülmektedir.

khaban ‘yaban domuzu’: Uygur Türkçesinde ‘kavan’ ve Kazak Türkçesinde ‘kaban’ kelimeleri ‘domuz’ anlamında bulunmaktadır. Avarcadaki şekil de k->kh- değişikliği dışında Kazak Türkçesi ile benzer durumdadır.

khaçağ ‘kaçak, firari’: Türkçede bulunan ‘kaçak’ kelimesinin k->kh- ve –k->-ğ ses değişimleri ile Avarcaya geçtiği görülmektedir.

khal ‘kabuk, soyuntu’: Türkçedeki ‘kavla-‘ fiili ‘deri soyulması’ anlamına gelmektedir. ‘kaw’ kelimesi ‘yıllanın deri değiştirirken attığı deri’ anlamındadır (Gülensoy 2007a: 478). Kelime Avarcaya geçerken –w>-l ses değişikliğine uğramıştır.

khapas	‘enseye indirilen sille veya yumruk’: Kumuk Türkçesinde ‘qapas’ kelimesi ‘sille, tokat, şamar’ anlamlarına gelmektedir. Kumuk Türkçesindeki bu kelimenin Avarcaya geçtiği görülmektedir.
kharavul	‘nöbetçi, bekçi’: ‘karavul’ kelimesi ‘bekçi’ manasında Özbek, Uygur, Karaçay Malkar ve Kumuk Türkçelerinde bulunmaktadır. Aynen ‘beg + avul’ kelimesinde olduğu gibi ‘kar + avul’ şeklinde oluşmuştur. Buradaki ‘avul’ kelimesi ‘köy, mahalle, semt’ anlamlarında Türk lehçelerinde bulunmaktadır. Kelimede bulunan ‘kar-’ kökü ise ‘bakmak, gözetlemek’ anlamında orta Türkçe’de bulunan ‘kara-’ kelimesinden gelmektedir.
kharçığa	‘aladoğan’: Kumuk Türkçesinde ‘qarçığa’ kelimesi ‘aladoğan, şahin’ anlamlarındadır. Avarcaya Türkçeden geçmiş bir kelime olduğu görülür.
khart	‘cadı’: Türkçede ‘kart’ kelimesi ‘yaşlı, eski’ anlamlarındadır. (Gülensoy 2007a: 471) Karaçay Malkar Türkçesindeki ‘kart-kurtha’ kelimesi ‘cadı, büyücü kadın’ anlamlarında yer almaktadır. Buradaki ‘kart’ kelimesinin de Türkçedeki ‘kart’ kelimesine yakın bir anlamda olduğu ve Karaçay Malkar Türkçesindeki şekil ile de aynı olduğu görülmektedir.
khasi	‘kaşıma’: Türkçede bulunan ‘kaşı-’ fiili ile benzer şekildedir. (Avar alfabesinde ‘ş’ ve ‘ı’ seslerini karşılayan harfler bulunmadığından buradaki ‘s’~‘ş’, ‘ı’~‘ı’ şeklinde düşünülebilir)
khathi	‘dokunma, temas, değme’: Kumuk Türkçesinde ‘qatnaşmaq’ kelimesi ‘karışmak, bir şeye iştirak etmek, katılmak, biriyle teması olmak’ gibi anlamlarda bulunmaktadır.
khaz	‘kaz’: Türkçe ‘kaz’ kelimesi k->kh- ses değişikliği ile Avarcaya geçmiştir.
khazakh	‘kazak, esir, tutsak’: Türkçe ‘kazak’ kelimesi k->kh- ses değişikliği ile Avarcaya geçmiştir.

- khazan** ‘kazan, dökme demir’: Türkçe ‘kazan’ kelimesi k->kh- ses değişikliği ile Avarcaya geçmiştir.
- khırğu** ‘aladoğan’: Kumuk Türkçesinde ‘qırğıy’ kelimesi ‘aladoğan’ anlamına gelmektedir. Kumuk Türkçesindeki bu kelimenin Avarcaya geçtiği görülmektedir.
- khızan** ‘aile, ev’: Türkçedeki ‘hızan’ kelimesi Avarcaya geçmiştir. Bu kelimenin bir anlam değişmesi ile Avarcada yer aldığı görülmektedir. Türkiye Türkçesi ağızlarındaki ‘hızan’ kelimesinin Avarca ile anlam yönünden benzer olarak ‘aile’, ‘çoluk çocuk’ gibi anlamlara geldiği görülmektedir.
- khulukh** ‘hizmet, memurluk’: Kuman Lehçesi, Karaçay Malkar Türkçesi ve Kumuk Türkçesinde ‘kulluk’ kelimesi aynı anlamlara gelmektedir. Türkçe ‘kul’ kökünden türeyen bu kelime Avarcaya Türkçeden geçmiştir.
- khundağ** ‘dipçik’: Kumuk Türkçesi ‘kunnaq’, Azeri Türkçesi ‘gundag’, Kazak ve Kırgız Türkçelerinde ‘kundak’, Özbek ve Uygur Türkçelerinde ‘kondak’ kelimeleri ‘dipçik’ anlamındadır. Lehçelerdeki şekillere de benzer olarak kelime Avarcaya Türkçeden geçmiştir.
- ki/kigu/kigo etm.** ‘İki’: Türkçede bulunan ve sayı belirten ‘iki’ kelimesi ile oluşum bakımından benzer biçimde bir kelimedir.
- kigo** ‘iki’: Türkçede bulunan ve sayı belirten ‘iki’ kelimesi ile oluşum bakımından benzer biçimde bir kelimedir.
- kiğat** ‘iki kat, iki katlı’: Türkçe olan iki kelime kökünün ‘iki’ + ‘kat’ şeklinde birleşimi oluşmuş bir kelimedir.
- ki-ki** ‘ikişer-ikişer’: Türkçe ‘iki’ kelimesinin Avarcaya geçtiği ve ikileme oluşturulurken Türkçe ile aynı gramatik yapının kullanıldığı görülmektedir.

- kinçi/kuçi** **etm.** ‘köpek yavrusu’: Kıpçak Türkçesinde bulunan ‘küçük’ kelimesinin ‘köpek yavrusu, enik’ anlamında olduğu görülmektedir. (Toparlı 2007: 167). Buradaki kelimenin de Kıpçak Türkçesindeki bu kelime ile benzer şekilde oluştuğu ve Türkçeden Avarcaya geçtiği görülmektedir.
- ko** **etm.** ‘el’: Türkçe ‘kol’ kelimesinin bir yakın anlam değişmesi yoluyla Avarcaya geçtiği ve kelime sonundaki –l ünsüzünün düştüğü görülür.
- kokan** ‘erik, erik ağacı’: Kumuk Türkçesinde ‘kokan’ kelimesinin aynı şekilde ve aynı anlamda olduğu görülmektedir. Kelime Kumuk Türkçesinden Avarcaya geçmiştir. Ayrıca Türkiye Türkçesinde bulunan ‘kak’ kelimesinin de ‘elma, erik, armut gibi meyvelerin kurusu’ anlamında bulunduğu görülmektedir.
- kol/kullel** **etm.** ‘Kol, yen’: Türkçe ‘kol’ kelimesi Avarcaya geçmiştir.
- kor** **etm.** ‘Kurt ini, yuva, oyuk, yer altı sığmağı’: Türkçe ‘korunak’ kelimesi ile aynı kökten geldiği görülmektedir.
- koru** **etm.** ‘Bir çeşit kavanoz’: Türkçe ‘koru-’ fiil kökü ile bağlantılı düşünülebilecek bir kelimedir. Burada bir anlam değişmesi ile kelimenin bu anlama geldiği düşünülebilir.
- kubu/kuba** **etm.** ‘Kirli, pis’: Türkçede ‘kuba’ kelimesi ‘yapışkan killi toprak’ anlamına gelmektedir.
- kuçu** **etm.** ‘Köpek yavrusu’: Türkçede ‘köpek çağırma ünlemi’ anlamında bulunan ‘kuçi, kuçu’ kelimelerinin Avarcaya yakın bir anlam değişmesi ile geçtiği görülmektedir. (Gülensoy 2007a: 563)
- kuj/kuji** **etm.** ‘Koç’: Türkçe ‘koç’ kelimesinin Avarcaya geçtiği görülür. Bu kelimenin Türkçeden Moğolcaya geçmiş ‘kuça’ şeklinin Avarcadaki etimolojik biçim ile benzer olarak bulunduğu görülmektedir. (Gülensoy 2007a: 530)

- kulak** ‘ağa, köy ağası’: Kumuk Türkçesinde bulunan ve aynı anlama gelen ‘kulak’ kelimesi Avarcaya geçmiştir.
- kumek** ‘yardım, arkalama, yardım etmek’: Türkçede Azerbaycan, Kumuk ve Özbek Türkçelerinde bulunan ‘kömek’ kelimesinin Avarcaya – ö->-u- ses değişimi ile aynı anlamda geçtiği görülmektedir.
- kunçe** **etm.** ‘Dişi köpek’: Türkçedeki ‘kanç’ sözcüğü ile aynı kökten türemiş bir kelimedir. (Gülensoy 2007a: 458)
- kunçhi** ‘ışık, parlaklık, pırıltı’: Türkçe ‘kün’ kelimesininin Avarcaya geçtiği görülmektedir. Burada kelime kökünde görülen ‘kun’ şeklinin bir anlam değişimi yoluyla Avarcaya Türkçeden geçtiği anlaşılmaktadır.
- kunçhizabize** ‘aydınlattık, ışıklandırdık’: Türkçe ‘kün’ kelimesinin Avarcaya geçtiği görülmektedir. Burada kelime kökünde görülen ‘kun’ şeklinin bir anlam değişimi yoluyla Avarcaya Türkçeden geçtiği anlaşılmaktadır.
- kurak** ‘kayırsı’: Kumuk Türkçesindeki ‘kurag’ kelimesi aynı anlamdadır. Kelime Kumuk Türkçesinden Avarcaya geçmiştir.
- kuruk/kurkuletm.** ‘Kayırsı, erik’: Kumuk Türkçesinde bulunan ‘kurak’ kelimesi ile aynı kökten türemiş bir kelimedir.
- kuy** ‘koç, koyun’: Türkçe ‘koyun’ kelimesinin kökü olan ‘koy’ şeklinin Avarcaya geçtiği görülmektedir. Buradaki köke benzer olarak Başkurt Türkçesinde ‘kuyın’ kelimesi ‘koyun’ anlamında bulunmaktadır.
- kval** ‘kol, kollar’: Türkçe ‘kol’ kelimesinin bir –o->-a- ses değişimi yoluyla Avarcaya geçtiği görülmektedir.
- kvali** ‘kımıldama, oynama, kıpırdanış, kıpırdama’: Kumuk Türkçesinde ‘kawlamak’ kelimesi ‘coşmak’ anlamındadır. Avarcadaki bu kelimenin köken olarak Kumuk Türkçesinde bu ‘kaw-’ kökü ile bağlantılı olduğu görülmektedir.

- ma** ‘al’: Türkiye Türkçesi ağızlarında bulunan ‘al, buyur’ anlamlarındaki ‘mah’ kelimesi ile benzer şekildedir. Kelime sonundaki ‘h’ ses düşmüş durumdadır.
- maçhli** ‘acı acı’: Türkçede bulunan ‘acı’ kelimesi başında bir ünlü türemesi ile Avarcaya geçmiş olarak görülmektedir.
- mah** ‘akağaç’: Kumuk Türkçesinde ‘maqar’ kelimesi ‘akağaç’ anlamındadır. Kumuk Türkçesindeki bu kelimenin köken olarak Avarcaya geçmiş olduğu görülmektedir. Ancak kelime kökü sonunda bir -q>-h ses değişimi olmuştur.
- maymakh** ‘iğri ayaklı, ayaklarını içe basarak yürüyen’: Kumuk Türkçesinde ‘maymak’ kelimesi ‘paytak, iğri ayaklı’ anlamlarında bulunmaktadır.
- mikh** ‘bıyık’: Türkiye Türkçesindeki ‘bıyık’ kelimesinin Kıpçak grubu tüm lehçelerde olduğu gibi kelime başında b->m- değişikliği ile Avarcada bulunduğu ve kelime içindeki -i- sesinin düştüğü görülür.
- oboray** ‘kurnaz, sinsî’: Karaçay Malkar Türkçesinde ‘obur’ ve Kumuk Türkçesinde ise ‘obor’ kelimeleri aynı anlamda kullanılmaktadırlar. Burada kelime kökünü oluşturan ‘obor’ şekline Avarcaya özgür bir ek olan ‘+ay’ ekinin geldiği görülmektedir.
- or** ‘hendek’: Kumuk Türkçesinde ve Kıpçak Türkçesinde ‘or’ kelimesi ‘çukur, hendek, su yolu’ anlamlarına gelmektedir. (Toparlı 2007: 205) Kazak Türkçesinde ‘or’ kelimesi, Başkurt Türkçesinde ise ‘ur’ kelimesi ‘hendek’ anlamındadırlar. Türkiye Türkçesi ağızlarında da ‘or’ kelimesi ‘çukur, hendek’ manasındadır. (Gülensoy 2007b: 628)
- or** **etm.** ‘Hendek, su yolu, ark’: Kumuk Türkçesinde ve Kıpçak Türkçesinde ‘or’ kelimesi ‘çukur, hendek, su yolu’ anlamlarına gelmektedir. (Toparlı 2007: 205) Ayrıca Türkçede ‘ırmak, kanal’

anlamlarına gelen ‘ark’ kelimesinin kökeni olan ‘ar’ şekli ile de bağlantılı düşünülebilir. (Gülensoy 2007a: 77)

- ördek** ‘ördek’: Türkçe ‘ördek’ kelimesi aynı şekil ve anlam ile Avarcaya geçmiştir.
- otu** **etm.** ‘Tabure, oturak, lazımlık’: Türkçe ‘otur-’ kelimesinin kökü ile aynı şekilde oluşmuş bir kelimedir. Bu kelime kökünün ot-şekline kadar indirilebileceği ve Eski Türkçede otu-, odu-, udu- gibi şekillerin ‘oturmak’ anlamında görüldüğü anlaşılmaktadır. (Gülensoy 2007b: 637)
- özdengi** ‘üzengi’: Türkçe olan ‘üzengi’ kelimesin ‘özengi’ şeklinde Karaçay Malkar Türkçesinde bulunduğu görülmektedir. Türkçeden Avarcaya geçmiş olan bu biçimde ise kelime içinde –d- sesi türemiştir.
- paça** ‘çar’: Kumuk Türkçesinde ‘paşa’ kelimesi ‘çar’ anlamına gelir. Türkçedeki ‘paşa’ kelimesi bir –ş->-ç- ses değişimi ile Avarcaya geçmiştir.
- partal** ‘elbise, üst, giysi, giyecek’: Azeri Türkçesinde ‘paltar’ şeklindedir. Kumuk Türkçesinde ‘paltar’ kelimesi ‘pılı pırtı, eşya’ anlamındadır. Türkçede bulunan bu kelimenin bir göçüşme (metatez) ile Avarcaya geçtiği görülür. Ayrıca Türkçedeki ‘part’ kelime kökü incelenmelidir. (Gülensoy 2007b: 688)
- parthan** ‘ışılı, parıltı, pırıltı’: Kelime kökenin Türkçe ‘parıltı’ kelimesinin kökeni olan ‘par-’ şeklinin Avarcaya geçtiği görülür.
- pay** ‘hisse, pay’: Türkçe ‘pay’ kelimesi ile aynı şekil ve aynı anlamdadır.
- purç** ‘yeşil biber’: Karaçay Malkar Türkçesinde ‘purç’ kelimesi ‘kara biber’ anlamındadır. Ayrıca ‘pürç’ ‘ökse otu’ (Gülensoy 2007b: 704)

purskh	‘porsuk’: Türkçe ‘porsuk’ kelimesinin –o->-u- ses değişimiyle Avarcaya geçtiği görülmektedir. Ayrıca kelimenin geçişinde –u- ünlüsü düşmüştür.
rahay	‘kilitleme, kapatma’: Kelime ‘bahay’ şeklinde düşünüldüğünde Türkçe ‘bağ’ kelimesi ile alakalı görülüyor.
ras	‘saç teli’: Kelime Avarcada bolca görülen b->r- ses değişikliği ile ‘bas’ olarak düşünülebilir. Kelimenin etimolojik şeklinde de ‘bas / sap’ şeklinde olduğu görülmektedir.
rašad	‘eşit’: Türkçedeki ‘eşit’ kelimesinin başında ‘r’ sesi türemiş olarak görülmektedir. Kelimenin Avarcadaki kelime başında b ~ r ses denklüğünden dolayı ‘başad’ şekli de vardır. Kelime ‘aşad’ şeklinde düşünüldüğünde ses değişikliklerine uğradığı görülmektedir. Kelimenin kökü olan ‘eş’ şeklinin tarihi Türk lehçelerinde ‘aş, eş, iş’ şekilleri ile bulunduğu görülmektedir. (Gülensoy 2007a: s 342)
reğeri	‘sivrilik, sivri uçlu’: Türkçede bulunan ‘eğe’ kelimesi ile ilişkilendirilebilir. Ayrıca Türkiye Türkçesi ağızlarında ‘iyelemek’ kelimesi ‘bilemek’ anlamındadır. Bu kelime Türkçe kelime kökünün kelime içinde bulunduğu ve kelime başında r- sesinin türediği düşünülebilir.
roğoro	‘akaç, boru’: Kelime Avarcaya özgü olan b ~ r ses denklüğünden dolayı ‘boğoro’ şekli ile düşünüldüğünde Türkçede bulunan ‘boru’ kelimesi ile alakalı olarak aynı kökten türemiştir. Kelimenin Orta Türkçede ‘borğu, borğa, borguy’ biçimlerinde bulunduğu görülmektedir. (Gülensoy 2007a: 162)
saçma	‘saçma’: Türkçe ile aynı şekilde ve aynı anlamda olduğu görülmektedir.
sah salim	‘sağ salim, selametle, sağlıkla’: Türkçe ‘sağ’ kelimesi ile Arapça ‘salim’ kelimesinin bir araya gelmesi ile oluşmuş bir kelimedir.

Türkçe ‘sağ’ kelimesinin Avarcaya geçişinde –g>-h ses değişimine uğradığı görülür.

sah ‘sağlam, sıhhati yerinde’: Türkçe ‘sağ’ kelimesi –ğ->-h- ses değişimi ile Avarcaya geçmiştir.

sahli ‘iyileşme, sağ olma’: Türkçe ‘sağ’ kelime kökünün Avarcaya geçtiği görülmektedir.

sahlize ‘iyileşmek, sıhhati düzelmek’: Türkçe ‘sağ’ kelime kökünün Avarcaya geçtiği görülmektedir.

sah-salamatab ‘mesut, mutlu, saadetli’: Türkçe ‘sağ’ + Arapça ‘selamet’ kelimesi ile oluşan ‘sağ selamet’ kelimesinin Avarcaya geçtiği görülmektedir.

san **etm.** ‘organ’: Kumuk ve Karaçay Malkar Türkçelerinde ‘san’ aynı anlamda.

sap ‘saç teli’: Tatar Türkçesinde ‘çaç’ Başkurt Türkçesinde de ‘sas’ kelimelerinin ‘kıl’ anlamında bulunduğu göz önüne alındığında kelimenin etimolojik şekillerinden olan ‘sap’ şeklinin Türk dilinin Avarcada bulunan bir kalıntısı olduğu anlaşılmaktadır.

sas ‘ses, seda’: Türkçe ‘ses’ kelimesinin Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi ‘sas’ şeklinde Avarcaya geçtiği görülmektedir.

sasin ‘sükunet, sükun’: Avarcaya ‘sas’ olarak geçmiş olan Türkçe ‘ses’ kelimesinden türemiş bir kelime olarak görülmektedir. Sondaki ‘+in’ eki Avarcaya özgüdür.

sasn-/sVs- **etm.** ‘suskunluk, sessiz olmak’: Avarcadaki bu etimolojik şekillerin Türkçe ‘sus-’ fiili ile benzer olduğu ve Türkçe olan bu kelimenin Avarcaya geçtiği anlaşılmaktadır.

sigV/se **etm.** ‘sinir’: Türkçe ‘sinir’ kelimesi ile köken olarak bağlantılı görülmektedir ve Türkçeden Avarcaya geçmiş bir kelimedir.

- sirt** ‘bel kemiği’: Türkçe ile aynı şekilde ve aynı anlamda olduğu görülmektedir.
- sisi/şişi** **etm.** ‘şişman’: Türkçe ‘şişman’ kelimesinin kökü olan ‘şiş-’ fiil kökünün Avarcaya geçtiği görülmektedir.
- sivu/siv/so/su** **etm.** ‘süt’: Türkçe ‘süt’ kelimesinin kökü olan ‘sü’ şeklinin Avarcaya geçtiği görülmektedir. (Gülensoy 2007b: 829)
- sogV/savu/sav** **etm.** ‘kırağı, soğuk’: Türkçe ‘soğuk’ kelimesinin Türkçenin de geçmiş dönemlerinde görülen şekillerinde olduğu gibi kelime içinde ‘-v-’ sesli şekliyle Avarcada bulunduğu görülür. (Gülensoy 2007b: 791)
- ssan** ‘tarla sınırı, tarlalar arası şerit’: Türkçede ‘iki tarla arasındaki sınır’ ‘dağ sırtı’ gibi anlamlarda bulunan ‘seğir>senir’ kelimesinin türediği kök olan ‘seng’ ile buradaki şeklin benzer olduğu görülmektedir. (Gülensoy 2007b: 752)
- suğmat** ‘neşe, şenlik’: Kumuk Türkçesinde ‘soğuw, soğmak’ kelimeleri ‘müzik aleti çalmak’ anlamındadır. Avarcadaki bu kelimenin Kumuk Türkçesindeki şekiller ile köken itibari ile benzer olduğu görülmektedir.
- sukhmakh** ‘patika, çığır’: Kumuk Türkçesinde ‘soqmaq’ kelimesi ‘dar patika’ anlamındadır. Buradaki kelimenin de Kumuk Türkçesinden Avarcaya geçtiği görülmektedir.
- sum** ‘saman’: Türkçede bulunan ‘saman’ kelimesi ile aynı kökten geldiği görülmektedir. (Gülensoy 2007b: 727)
- sum/suma** **etm.** ‘saman’: Türkçe ‘saman’ kelimesinin köken olarak Avarcaya geçtiği görülmektedir.
- suntur** ‘yüz’: Suntur kelimesi Türkiye Türkçesi ağızlarında aynı şekilde ve aynı anlamda bulunmaktadır.
- surgu** ‘rende’: Türkçe ile aynı şekilde ve aynı anlamdadır.

surkha	‘fincan’: Kumuk Türkçesindeki ‘sukara’ kelimesi ile aynı anlamdadır.
surma	‘sürme, rastık’: Türkçede bulunan ‘sürme’ kelimesinin, kelime sonunda bulunan e>a ses değişimi ile Avarcaya geçtiği görülmektedir. Bu kelime sonundaki kalınlaşmanın Azeri, Başkurt, Kırgız, Özbek, Tatar ve Uygur Türkçelerinde de görülür.
sursat	‘erzak, iaşe, yiyecek’: Kumuk Türkçesindeki ‘sursat’ kelimesi ile aynı anlamdadır.
surukh	‘çirkince, biçimsizce, münasebetsizce, kötüce’: Türkiye Türkçesi ağızlarında ‘sürük’ kelimesi ‘azgın’ anlamındadır. Karaçay Malkar Türkçesinde ‘suvuk’ kelimesi ‘kayıtsız, aldırmaz, ihmalkar’ anlamındadır. Ayrıca ‘sünük’ kelimesi ‘arsız’ manasındadır (Gülensoy 2007b: 821). Türkçede bulunan ‘sürtük’ kelimesi ile de aynı kökten geldiği söylenebilir.
suy	‘kesme’: Türkçedeki ‘soy-‘ fiilinin Avarcaya geçmiş halidir. Kelime –o->-u- ses değişikliğine uğramıştır.
svin	‘sönme’: Türkçede bulunan ‘sön-’ fiil kökü ile benzer biçimdedir. Kelimede –ö->-i- ses değişikliği görülmektedir.
tala	‘orman açıklığı’: Karaçay Malkar Türkçesi ‘tolan’ kelimesi ile bağdaştırılabilir. Kelimenin kökeni için Türkiye Türkçesindeki ‘tala’, ‘tarla’ kelimeleri de incelenebilir. (Gülensoy 2007b: s 853)
tala	‘yağmacılık, çapulculuk’: Türkçede bulunan ‘yağma, çapul’ anlamındaki ‘talan’ kelimesi ile aynı kökten gelmektedir. ‘tal-’, ‘tala-’. (Gülensoy 2007b: s 854)
talavur	‘yağma, yağmacılık, çapulculuk, haydutluk, soygunculuk’: Kumuk Türkçesi ‘talavur’ kelimesi ile aynı şekilde. Türkçedeki ‘talan’ kelimesi ile aynı kökten gelmektedir. ‘talan’ kelimesinin kökeni için verilmiş olan ‘tal-’, ‘tala-’ şekilleri buradaki köken ile benzerdir. (Gülensoy 2007b: 854)

- tamança** ‘tabanca’: Türkçe kökenli bu kelimenin –b->-m- ses değişimine uğrayarak Avarcaya geçtiği görülmektedir.
- tang** ‘yığın, küme’: Karaçay Malkar Türkçesinde ‘tang’ kelimesi ‘çok, pek çok, büyük, bir hayli’ anlamlarına gelmektedir. Ayrıca ‘tingu’ kelimesinin Kuman dilinde ‘çok, en’ gibi anlamları olduğu görülmektedir. (Grönbech 1992: 187)
- tanke/taka** **etm.** ‘benekler, çiller’: Kırgız Türkçesinde ‘tak’, Kazak Türkçesinde ‘dak’, Uygur ve Özbek Türkçelerinde ‘dağ’, Tata ve Başkurt Türkçelerinde ise ‘tap’ kelimeleri Avarcadaki bu kelime ile aynı anlama gelmektedirler. Avarcadaki bu etimolojik şekil ile Türk lehçlerinde kelimelerin benzer biçimde oldukları görülmektedir. Kelimenin köken itibari ile Türkçeden geçmiş olduğu söylenebilir.
- tarkhan** ‘hür, serbest’: Türkçede bulunan ve Eski Türkçede bir unvan olarak görülen ‘tarkan’ kelimesinin Avarcada bulunduğu görülmektedir. Kelimenin karşılık verilemeyen köken anlamının buradaki anlama göre yorumlanması da mümkündür.
- tars** ‘tas, kap, çömlek’: Türkçede bulunan ‘tas’ kelimesinin –r- sesi türemesi ile Avarcaya geçtiği görülmektedir.
- tasamah** ‘özensizce, savsakça, ihmal ederek’: Kelime kökünde bulunan ‘tasa’ şeklinin kelime anlamları ile bağlantılı olarak Türkçeden geçtiği düşünülebilir.
- Tat** ‘Tat (Kavmi)’: Kafkasyadaki kavimlerden biri olan ve isimleri muhtemelen Türkçeden gelmiş olan bu kavmin adı Avarcada da aynı şekildedir.
- Tatar** ‘Tatar’: Türkçenin kadim kavim adlarından olan ‘Tatar’ kelimesinin Avarcada Türkçede olduğu haliyle bulunduğu görülür.

- tatu** ‘tadım’: Türkçedeki ‘tat’ kelimesinin Avarcaya geçtiği görülmektedir. Burada Avarcanın Türkçeden aldığı tek heceli kelimelerin sonunda ünlü türetmesi durumu görülmektedir. Kelime sonunda ‘u’ ünlüsü Avarcanın bir özelliği olarak türemiştir.
- tatuyab** ‘lezzetli, leziz, tatlı, iştah açıcı’: Türkçe ‘tat’ kelimesinin Avarcaya geçmiş şekli olan ‘tatu’ köküne Avarca ‘+ab’ eki gelmiştir. Aynen Türkçede olduğu gibi Avarcada da ünlü ile biten bir kelime sonuna ünlü ile başlayan bir ek geldiğinde araya bir kaynaştırma ünsüzü olan ‘y’ sesinin getirildiği görülmektedir.
- tavuş** ‘şöhret, ün, tanınmışlık’: Karaçay Malkar Türkçesinde ‘tavuşluk’ kelimesi ‘meşhur, şanlı’ anlamlarındadır.
- tayi** ‘tay’: Türkçede bulunan ‘tay’ kelimesinin Avarcaya geçtiği görülmektedir. Avarcaya geçen bu kelime sonunda bir ‘i’ ünlüsü türemesi olmuştur. Bu kelime de Avarcanın Türkçeden alırken sonunda ünlü türemesi oluşturduğu tek heceli kelimelere örnektir.
- taylan** ‘aladoğan’: Türkçe olan ve ‘ince, kibar, güzel, uzun ve düzgün boylu’ anlamında bulunan bu kelime Avarcaya bir anlam değişimine uğrayarak geçmiştir.
- tebsi** ‘tepsi, sini’: Türkiye Türkçesinde ‘tepsi’ olarak bulunan kelimenin Karaçay Malkar Türkçesindeki şekli ‘tebsi’dir. Avarcaya Türkçeden geçmiş olan bu kelime Karaçay Malkar Türkçesi ile aynı şekildedir.
- thabakh** ‘tepsi’: Türkçe ‘tabak’ kelimesinin t->th- ve k->kh- ses değişimleri ile Avarcaya geçtiği görülmektedir.
- thapus** ‘tavus kuşu’: Türkçe ‘tavus’ kelimesinin Avarcada ‘thavus’ şeklinin yanı sıra ‘thapus’ olarak da bulunduğu görülür.

- thars** ‘leğen, tas’: Türkçe ‘tas’ kelimesinin bir ünlü türemesi ile Avarcaya geçtiği görülmektedir. Kelimede ‘-r-’ sesi türemiş haldedir ve t->th- ses değişikliği görülür.
- thavus** ‘tavus kuşu’: Türkçe ‘tavus’ kelimesi t->th- ses değişimi ile Avarcaya geçmiştir.
- thel** ‘kırık, kırıntı, parça’: Türkiye Türkçesi ağızlarında bulunan ‘kuş, tavuk vb. hayvanların kanat kalemleri’, ‘kuş, tavuk gibi hayvanların tüyleri’, ‘süpürge çöpü’ gibi anlamlarda bulunan ‘telek’ kelimesinin kökü olan ‘tel’ biçiminin bir anlam değişmesi yoluyla Avarcaya geçtiği görülmektedir. Bu kelime uzak bir ihtimal olarak Türkçe ‘dal’ kelimesi bağlantılı olarak da düşünülebilir.
- theleh** ‘kırpıklar’: Türkiye Türkçesi ağızlarında bulunan ‘kuş, tavuk vb. hayvanların kanat kalemleri’, ‘kuş, tavuk gibi hayvanların tüyleri’, ‘süpürge çöpü’ gibi anlamlarda bulunan ‘telek’ kelimesinin bir anlam değişmesi yoluyla Avarcaya geçtiği görülmektedir.
- thikhva** ‘nal’: Kırgız, Uygur ve Özbek Türkçelerinde ‘taka’ kelimesi ‘nal’ anlamında bulunmaktadır. Avarcadaki bu şekilde lehçelerimiz ile benzer olduğu ve Türkçeden geçtiği anlaşılmaktadır.
- thinçh** ‘yavru’: Türkiye Türkçesinde ‘dinç’ olarak bulunan bu kelimenin Kıpçak grubunun bir ses özelliği olarak d->t- ses değişimi ile Avarcaya geçtiği görülmektedir. Kelimenin yakın bir anlam değişmesine uğradığı görülmektedir.
- thinçhna** ‘genç arı’: Kelime Türkçe ‘dinç’ kelimesinin Avarcaya geçmiş hali olan ‘thinç’ ile Avarcada ‘arı’ anlamına gelen ‘na’ kelimelerinin birleşimi ile oluşmuştur.
- thok** ‘fazla, aşırı derecede’: Kumuk Türkçesinde bulunan ve ‘tok’, ‘refah içinde olan, varlıklı’ anlamlarına gelen ‘tok’ kelimesinin bir anlam değişmesi yoluyla Avarcaya geçtiği görülmektedir.

thor	‘başak’: Kumuk Türkçesinde ‘toray-’ fiil kökü ‘büyümek, yetişmek’ manalarındadır. Bu fiil kökünün bir şekil ve anlam değişikliği ile Avarcaya geçtiği görülmektedir.
thurtudi	‘titreme, titreyiş, ürperme’: Buradaki kelimenin Türkçede bulunan ‘titre-’ ve ‘tirle-’ kelimeleri ile aynı kökten gelmiş olduğu ve ses değişiklikleri ile Avarcada bulunduğu görülmektedir. (Gülensoy 2007b: 901)
tilma	‘evirmen, tercüman, tilma’: Kelime ‘dilmaç’ şeklinde Türkçede aynı anlamlarda bulunmaktadır. (Eren 1999:113) Kumuk Türkçesinde bulunan ‘tilma’ kelimesi aynı anlamda ve aynı şekilde Avarcaya geçmiştir.
tirhi	‘cesaret, canlılık, gayret, şevk’: Türkiye Türkçesinde bulunan ‘diri’ kelimesinin Kıpçak grubundaki lehçelerde ‘tiri’ şeklinde olduğu görülür ve Avarcadaki biçim de Kıpçak grubuna uyumludur. Kelimenin kökeni için ‘tir’ şekli bulunmaktadır. (Gülensoy 2007b: 900)
tiri	‘canlı şekilde’: Türkiye Türkçesinde bulunan ‘diri’ kelimesinin Kıpçak grubundaki lehçelerde ‘tiri’ şeklinde olduğu görülür ve Avarcadaki biçim de Kıpçak grubuna uyumludur. Kelimenin kökeni için ‘tir’ şekli bulunmaktadır. (Gülensoy 2007b: 900)
tiril	‘eviklik, atiklik, hızlılık’: Kumuk Türkçesinde bulunan ‘tiri’ kelimesi ‘evik, atik, kıpırdak’ anlamlarına gelir. Buradaki şekilde kelime kökünün Kumuk Türkçesinden aynen alındığı ve kelime sonuna ‘+llk’ ekinin Avarcaya özgü olan şekli ‘+li’ şeklinin geldiği görülür.
tirtide	‘titreme’: Türkçe ‘titre-’ fiili ile aynı kökenden gelmiş olarak görülmektedir.
toloy	‘soyma, soyundurma, soyunma’: Türkçedeki ‘tle’ kelimesi ile benzer kök oluşuma sahiptir. (Gülensoy 2007b: 943)

tophana	‘top döküm yeri’: Türkçe ‘top’ + Farsça ‘hane’ kelimelerinin birleşimi ile oluşmuş bir kelimedir.
tuğay	‘orman, koru’: Kırgız Türkçesinde ‘tokoy’ kelimesi ‘orman’, ‘tokoyço’ kelimesi ‘koru’, Kazak Türkçesinde ‘toğay’ kelimesi ‘koru’, Uygur Türkçesi ‘tokaylık’ kelimesi ‘koru’, Türkmen Türkçesinde ‘tokay’ kelimesi ise ‘koru’ ve ‘orman’ manalarında bulunmaktadır. Avarcada bulunan bu şeklin de Türk lehçeleri ile benzer olduğu ve kelimenin Türkçeden geçtiği açıkça görülmektedir.
tuhum	‘kabile, uruk, boy’: Türkçede ‘tukum’ kelimesi ‘soy, nesil’ manasındadır. (Gülensoy 2007b: 930) Avarcadaki bu kelime Kumuk Türkçesindeki ‘tuhum’ kelimesi ile aynı şekil ve aynı anlamdadır.
tuhumçili	‘ailesine bağlılık’: Türkçe ‘tuhum’ kelime kökünden türetilmiş bir kelimedir. Kelime sonundaki ‘+li’ eki Türkçe ‘+lık’ isimden isim yapım ekinin Avarcada bulunan şeklini yansıtmaktadır.
tuka	etm. ‘Erkek keçi, teke’: Türkçe ‘teke’ kelimesinin Avarcada ses değişikliklerine uğrayarak bulunduğu görülmektedir.
tumen	‘onluk, on rublelik’: Tümen kelimesinin eski Türkçede de bulunan bir kelime olduğu ve ‘on bin erden oluşan asker kuvveti’, ‘on bin’ anlamlarına geldiği görülür (Gülensoy 2007b: 945). Bu kelimenin Avarcada bir anlam değişikliği yoluyla yer aldığı görülmektedir.
tzağel	‘çakmak’: Türkçe ‘çak-’ fiil kökünün Avarcaya geçtiği görülmektedir.
tzal	‘kamçı, kırbaç’: Türkçede bulunan ‘çal-’ fiilinin ‘kırbaçla, kamçıyla vurmak’ anlamı da vardır. (Gülensoy 2007a: 215)
tzalki	‘eleme, elekten geçirme’: Türkçede bulunan ‘çalka-’ fiili ‘tahıl elemek’ anlamına da gelmektedir. (Gülensoy 2007a: 215)

tzalku	‘elek’: Türkçede bulunan ‘çalka-‘ fiili ‘tahıl elemek’ anlamına da gelmektedir. (Gülensoy 2007a: 215)
tzay	‘çekmek, germek’: Türkçe ‘yay’ kelimesinin bir y->tz- ses değişimi ile ve anlam değişimine uğrayarak Avarcaya girdiği görülmektedir.
tzvaki	‘parıltı, pırıltı’: Türkçede bulunan ‘çak-‘ fiil kökünden türemiş bir kelimedir. Bu kelime de Türkçeden geçen tek heceli bir kelime sonunda ünlü türemesi durumu ‘-i’ şeklinde vardır.
tzvakize	‘parlamak, parıldamak’: Türkçede bulunan ‘çak-‘ fiil kökünden türemiş bir kelimedir. Kelime sonundaki ‘+ize’ eki ise Avarcaya özgür bir ektir.
uçuz	‘ucuz, ucuza’: Türkçede bulunan ‘ucuz’ kelimesin ç>c değişimi ile Avarcada bulunduğu görülmektedir. Bu c>ç şeklinin Karaçay M. T. ve Kumuk Türkçesinde de bulunduğu görülür.
ulka	‘ülke, memleket, diyar’: Türkçede bulunan ‘ülke’ kelimesinin Avarcaya geçtiği görülmektedir. Kelime sonundaki ‘-e’ ünlüsü Kıpçak grubunun bir özelliği olarak kalınlaşarak ‘-a’ ünlüsüne dönüşmüştür.
un/uni	etm. ‘mısır ambarı’: Türkçe ‘un’ kelimesinin bir anlam değişmesi ile Avarcaya geçtiği görülmektedir.
urgu	‘şilte’: Türkiye Türkçesi ağızlarında ‘şilte’ kelimesi ‘urgancılardan çıkıklarda çarkla iğlerini döndürdükleri ipler’, ‘ince organ’ gibi anlamlarda bulunmaktadır. Avarcadaki ‘urgu’ kelimesinin de Türkiye Türkçesi ağızlarındaki bu anlamlara yakın bir biçimde bulunduğu görülmektedir.
uzdan	‘ince bir şekilde, zarif şekilde’: Karaçay Malkar Türkçesinde ‘özdenlik’ kelimesi ‘nezaket, terbiye, zerafet’ anlamlarına gelmektedir.

- ütü** ‘ütü’: Türkçe ile aynı şekilde ve aynı anlamda bulunduğu görülmektedir.
- vas** **etm.** ‘erkek çocuk, oğul’: Kumuk Türkçesinde ‘yaş’ kelimesinin ‘çocuk, genç’ anlamlarında bulunduğu görülür. Buradaki kelimenin de y->v- ses değişimi ile Avarcaya geçtiği görülmektedir.
- yağı** ‘kavga, dövüş, vuruşmak’: Kuman Türkçesinde ‘yagı’ kelimesi ‘düşman’ anlamındadır. Kıpçak Türkçesinde de ‘yagı’ şekli ile ‘düşman’ ‘yagı-’ şekli ile de ‘tehdit etmek’ anlamlarına gelmektedir. ‘yağuş- /yağıla-/ yağıt-’ şekillerinin de orta Türkçede ‘düşmanlık etmek’ anlamında bulunduğu görülür (Gülensoy 2007b: 1027). Avarcada bulunan bu kelimenin de Türkçedeki ‘yağı/yagı’ kelimesi ile bağlantılı olduğu ve yakın bir anlam değişmesi ile Avarcada var olduğu görülür.
- yağize** ‘döğüşmek, vuruşmak, kavga etmek’:Kumuk Türkçesinde bulunan ‘yaw’ kelimesi ‘şavaş, muharabe, cenk, harb’ anlamlarına gelmektedir. Avarcaya bu kelimenin kök olarak geçtiği ve Avarcaya özgü olan ‘+ize’ eki ile birlikte bu şekle geldiği görülmektedir.
- yağzinli** ‘alçaklık, namussuzluk, rezil’: Türkçede bulunan ‘yavuz’ kelimesinin Eski Türkçede ‘kötü, fena’ anlamlarındadır. Buradaki kelime de ‘yavuz’ kelimesinin ‘yağz’ şekline dönüştüğü görülmektedir. Kelime bulunan ‘+in’ eki Avarcaya özgüdür. Kelime sonundaki ‘+li’ eki ise Türkçedeki ‘llk’ ekinin Avarcaya geçmiş olan biçimidir.
- yakhin** ‘inanarak, kani bulunarak’: Türkçede bulunan ‘yakın’ kelimesinin bir -k->-kh- değişimi ile Avarcaya geçtiği anlaşılmaktadır. Buradaki kelime de bir anlam değişmesi de görmek mümkündür.
- yalacı** ‘canım ciğerim, gözümün nuru, kuzum’: Türkçede bulunan ‘yalabık’ kelimesi ‘güzel, yakışıklı, sevimli’ anlamlarındadır.

Buradaki kelime ‘yalabık’ kelimesi ile aynı kökten türemiştir. (Gülensoy 2007b: 1039)

- yalğuzav** ‘yalnız, tek’: Türkçede bulunan ‘yalnız’ kelimesinin Eski Uygur Türkçesinde ‘yalguz’ ve ‘yalnguz’ şekillerinde bulunduğu görülmektedir. Buradaki görülen şekilde ise kelimenin ng>ğ (g) değişmesi ile var olduğu anlaşılmaktadır. Kelime sonunda bulunan ‘+av’ eki ise Avarcaya özgü bir ektir.
- yanğiz** ‘yalnız’: Türkçede bulunan ‘yalnız’ kelimesinin Eski Uygur Türkçesinde ‘yalguz’ ve ‘yalnguz’ şekillerinde bulunduğu görülmektedir.
- yanğizli** ‘yalnızlık, kimsesizlik’: Türkçede bulunan ‘yalnız’ kelimesinin Eski Uygur Türkçesinde ‘yalguz’ ve ‘yalnguz’ şekillerinde bulunduğu görülmektedir.
- yarağ** ‘silah’: Türkçe ile aynı şekilde ve aynı anlamda olduğu görülmektedir.
- yaravul** ‘idman’: Karaçay M. T.’sinde bulunan ‘carav’ kelimesi ‘fayda’ anlamındadır. Yine bu lehçede bulunan ‘caravlav’ kelimesinin de ‘idman, hareket’ anlamlarında bulunduğu görülmektedir. Türkiye Türkçesindeki ‘y’ ünsüzlerinin Karaçay M. T.’sinde ‘c’ olduğu düşünüldüğünde Avarcada geçen bu kelimenin yakın bir şekli ile Karaçay M. T.’sinde olduğu anlaşılmaktadır.
- yas** ‘kız kardeş’: Kumuk Türkçesindeki ‘yaş’ kelimesi ‘çocuk’, ‘genç’ anlamlarındadır. Buradaki kelime Kumuk Türkçesinden Avarcaya bir anlam değişmesi yoluyla geçmiştir.
- yasli** ‘bakirlik, kızlık’: Kumuk ve Balkar Lehçeleri Sözlüğünde ‘yaş’ kelimesinin ‘yaş, çocuk, ham’ anlamlarında bulunduğu görülmektedir. Burada ‘yaş’ kelimesinin Türkçe ‘+ilk’ ekinin Avarcada bulunan şekli ile birlikte Avarcada bulunduğu görülmektedir.

- yazikh** ‘beceriksizce, beceriksiz’: Günümüzdeki ‘yazık’ kelimesinin kökeni olarak Eski Türkçede ‘yazug / yazuk’ şeklinde bulunan kelimenin ‘günah, suç, hata, kusur’ anlamlarında olduğu görülmektedir. Türkçe ‘yazık’ kelimesinin Eski Türkçedeki anlamlarına yakın bir biçimde Avarcaya geçtiği görülmektedir. (Gülensoy 2007b: 1103)
- yurt** ‘göçebe çadırı’: Kuman dilinde ‘yurt’ kelimesini ‘oturulan ev; ev, yurt’ anlamlarına gelmektedir. Kelimedeki anlam değişiminin Kumanca ile aynı şekilde olması manidardır. Bilindiği gibi eskiden göçebe olarak yaşayan Türklerin ‘oturdukları evleri ve yurtları’ onların ‘çadırları’dır.
- zingi** ‘ses, seda’: Kumuk Türkçesinde ‘zingırdamak’ şekliyle bulunur.
- zur-** **etm.** ‘ovalamak, sürtmek’: Türkçe ‘sür-’ fiilinin s->z- ses değişimine uğrayarak Avarcaya geçtiği görülmektedir.

5.1.1. Türk Dilinden Avarcaya Geçtiği Tartışmalı Olan Kelimeler

AVARCA TÜRKİYE TÜRKÇESİ

abax- **etm.** ‘Şişmek, artmak, yükselmek, kabarmak, büyümek’: Türkçedeki ‘abart-‘ fiili ile bağlantılı şekilde düşünülebilir. Bu kelimenin bir yakın anlam değişmesi yoluyla Avarcaya geçtiği görülmektedir.

ahdey ‘bağırma, çığlık, feryat, haykırma’: Kelimenin ‘ah’ + ‘dey’ şeklinde oluştuğu görülmektedir. Ayrıca “aygay” kelimesi Kırgız Türkçesi ve Kazak Türkçesinde aynı anlamda görülür. Ayrıca Avarcada görülen ‘hapdey’ kelimesi de bu biçimde oluşmuştur. Bu iki kelimedede görülen ‘ah’ ve ‘hap’ kelime kökleri yansıma sesler şeklinde Avarcanın kendi türettiği kelimeler olarak düşünülse bile bu iki kelimedede de ‘dey’ (Türkçe ‘de-‘ fiil kökü ile bağlantılı) olarak görülen şeklin Türkçeden geçtiği düşünülebilir. Yani Avarcanın aynı Türkçe mantığı ile bir birleşik kelime oluşturduğunu söyleyebiliriz.

as **etm.** ‘nefes, soluk, esinti’: Türkçe ‘es-‘ fiilinin Azerbaycan ve Uygur Türkçelerinde ‘as-’ şeklinde olduğu görülmektedir. Avarcada bulunan bu kelimenin de Türkçedeki ‘es-’ fiili ile

alakalı olduğu ve yakın anlamları ile Avarcaya geçtiği görölmektedir.

- asi** **etm.** ‘deri ip, deri halat’: Türkçedeki ‘as-‘ fiili ile köken olarak alakalı bir kelime olarak görölmektedir. Buradaki kelimenin anlamı olan ‘ip’ ve ‘halat’ cisimlerinin asma ya da asılma işlemi için kullanıldıkları düşünöldüğünde kelimenin bir anlam değışmesi yoluyla Avarcaya geçişı düşünölebilir.
- ataka** ‘hücum’: Türkçe ‘atak’ mı yoksa Fransızca olan ‘attaque’ kelimesinden mi geldiği kesin değildir. Türkçede ‘atak’ kelimesi ‘atın dört nala koşması’ manasına gelmektedir. (Gülensoy 2007a: 87)
- bağaç** ‘kozalak’: Türkçedeki ‘ağaç’ kelimesinin bir anlam değışmesi ve kelime başına ‘b-’ sesi türemesi ile Avarcaya geçtiği görölmektedir.
- bak** ‘güneş, güneşin’: Kumuk Türkçesinde ‘bakı’ kelimesi ‘güneş yönü’ anlamında bulunmaktadır. Buradaki kelime kökünün de Kumuk Türkçesinden bir anlam değışmesi yoluyla geçtiği söylenebilir.
- bakki** ‘belirme, ortaya çıkma, zuhur’: Türkçe ‘bak-’ fiil kökü ile alakalı düşünölebilir.
- bakul kunçhi** ‘güneş, güneş aydınlığı’: Bu kelimedede bulunan ‘bakul’ kelimesi ‘güneş’ anlamında diğer kelime ‘kunçhi’ ise ‘aydınlık’ anlamındadır. Burada bulunan ‘kunçhi’ kelimesinin kökeninin Türkçede bulunan ET ‘kün’ > TT ‘gün’ kelimesi ile benzer şekilde olduğu görölmektedir.
- başad** ‘eşit’: Türkçedeki ‘eşit’ kelimesinin başında ‘b’ sesi türemiş olarak görölmektedir. Ayrıca kelime ‘aşad’ şeklinde düşünöldüğünde ses değışikliklerine uğradığı görölmektedir. Kelimenin kökü olan ‘eş’ şeklinin tarihi Türk lehçelerinde ‘aş, eş, iş’ şekilleri ile bulunduğu görölmektedir. (Gülensoy 2007a: s 342)

- beçe** ‘dana, buzağı’: Buradaki kelimeye şekilce ve anlamca yakın olarak ‘biçi’ kelimesi Türkiye Türkçesinde ‘erkek çocuk’ anlamında görülmektedir. Türkçede köken olarak ‘bicik’ kelimesi de ‘inek’ ve ‘bücük’ kelimesi de ‘dana’ anlamlarında bulunmaktadır. (Gülensoy 2007a: 143)
- beçhaze** ‘solmak’: Kumuk Türkçesi ‘beçirmek’ kelimesi ‘solmak’ anlamındadır. Kumuk Türkçesindeki ‘beçirmek’ kelimesini oluşturan ‘beçi-’ kökünün Avarcaya kök haliyle geçtiği ve Avarca bir ek olan ‘+haze, +aze’ ile bu anlamı verdiği görülmektedir.
- begizabi** ‘çevirmek, döndürmek’: Kumuk Türkçesinde ‘begitmek’ kelimesi ‘berkilmek’ anlamındadır. Ayrıca bu kelime kökü ile bağlatılı olabilecek begilmek: ‘kilitlenmek, sağlamca bağlanmak’, begitmek: ‘kilitlemek, kilit vurmak’ kelimeleri de göz önüne alınabilir.
- beğer** ‘iyice sivri, iyice bilenmiş’: Türkçede bulunan ‘eğe’ kelimesi ile ilişkilendirilebilir. Ayrıca Türkiye Türkçesi ağızlarında ‘iyelemek’ kelimesi ‘bilemek’ anlamındadır.
- bek** **etm.** ‘Aşık kemiği, ayak bilek kemiği’: ‘berk’, ‘bek’ ya da ‘bert-’ kelimeleri ile alakalı bir kökten gelmiş olarak düşünülebilir.
- bek-beki** ‘kıрма, yıkma’: ‘bek’ ya da ‘bert’ kelimeleri ile alakalı olabilir. Kumuk Türkçesinde ‘beki’ kelimesi ‘çakı’ anlamındadır.
- bel** ‘dağ keçisi, antilop’: ‘elik’ kelimesi ‘keçi’ anlamında Türkçede bulunmaktadır. Buradaki örnekte Türkçedeki ‘elik’ kelimesi ile aynı kökten bir oluşum olduğu ancak kelime başında b- sesinin türediği anlaşılmaktadır.
- bether** ‘baş, kafa, kelle’: Türkçede ‘bet’ kelimesi ‘yüz, surat’ anlamlarında bulunmaktadır. Burada kelimenin kökenini oluşturan ‘bet’ şeklinin Türkçeden alıntı olduğu görülür. (Gülensoy 2007a: 135)

- bici** ‘büyüme, yükselme, artma, ilerleme, genişleme’: Türkiye Türkçesi ‘büyük’ kelimesinin Kırgız Türkçesinde ‘biyik’ şeklinde bulunduğu görülür. Kumuk Türkçesinde bulunan ‘biyik’ kelimesi ise ‘yüksek, yüce’ anlamlarındadır. Bu iki kelimedeki gibi -ü->-i değişiminin Türk lehçelerinde bulunan bir özellik olarak Avarcada bulunduğu görülür. Buradaki -y->-c- ses değişimi ise Kıpçak grubunun bir özelliği olarak açıklanabilir. Ancak bu kelimedeki -y->-c- ses değişiminin Avarca dışında diğer lehçelerimizde olmaması kelimenin Avarcaya geçiş sürecini farklı bir duruma getirmektedir.
- biçi** ‘açma, açılma’: Buradaki kelimenin şekline anlamca yakın olarak ‘biç-’ kökü Türkçe’de ‘kesmek, yırtmak, biçmek’ anlamlarındadır. (Gülensoy 2007a: 138)
- biçi** ‘çözmek, açmak’: Buradaki kelimenin şekline anlamca yakın olarak ‘biç-’ kökü Türkçe’de ‘kesmek, yırtmak, biçmek’ anlamlarındadır. (Gülensoy 2007a: 138)
- biçi/boçi/beçu etm.** ‘Sığırlar’: Türkçede köken olarak ‘bicik’ kelimesi de ‘inek’ ve ‘bücük’ kelimesi de ‘dana’ anlamlarında bulunmaktadır. (Gülensoy 2007a: 143)
- bigal/begal etm.** ‘Kalça, kalça eklemi’: ‘begilmek’ Kumuk Türkçesinde ‘sağlamca bağlanmak, kilitlemek’ anlamlarında, eklem ile bağlantısı olabilir. ‘beçel’ kelimesi de Kuman ve Kıpçak T. sözlüklerinde ‘kalçası kırık’ anlamlarında bulunmaktadır.
- bithunkvay** ‘düzgün yazmak, doğru yazmak’: Kelimenin kökü Türkçede ‘yazı’ anlamındaki ‘bitik’ kelimesi ile aynı şekilde görülmektedir. Eski Türkçede ‘yazmak’ anlamında bulunan ‘biti-’ fiil kökünü Avarcadaki bu kelimedeki görmek mümkündür.
- bitsin** ‘anlatmak, nakletmek, hikaye’: Türkçedeki ‘bitik’ kelimesinin kökünü oluşturan bit- fiilinden türediği düşünülebilir. Ancak

‘yazılmış şey, kitap, mektup’ anlamlarındaki ‘bitik’ kelimesi köken olarak yakın bir anlam değişimine uğramıştır.

borto/barta **etm.** ‘Paçavra, çaput’: Türkçedeki ‘pırtı’ kelimesi ile benzer anlamda ve şekil olarak yakın bir biçimde Avarcada bulunmaktadır.

budun ‘Müezzin’: Kumuk Türkçesinde aynı anlamda ve aynı şekildedir. Ancak kelime diğer Türk lehçelerinde bulunmadığı için Türkçe olup olmadığı şüphelidir.

buğh-buğhin ‘Bağlamak, düğümlmek’: Türkçe ‘bağ’ kelime kökü ile benzer şekilde görülmektedir. Türkçedeki bu şeklin kelime içinde -a->-u- değişikliğine uğrayarak Avarcaya geçtiği düşünülebilir.

buhu **etm.** ‘Baykuş’: Kazak Türkçesinde ‘üki’, Kırgız Türkçesinde ‘ükü’, Başkurt Türkçesinde ‘ökö’ kelimeleri ‘baykuş’ anlamındadır. Avarcadaki bu şekilde ise lehçelerde bulunan bu şekillere benzer bir kök başında b- sesi türemiş olarak görülmektedir.

bukharize ‘Diktirme, dikmek, diktirmek’: Kumuk Türkçesinde ‘bukhari’ kelimesi ‘diktirme’ anlamına gelmektedir.

bukharukhan ‘Terzi’: Kumuk Türkçesinde ‘bukhari’ kelimesi ‘diktirme’ anlamına gelmektedir.

carta **etm.** ‘kir, pislik, çamur, toprak, kil’: Avarcada bulunan b>r ya da r>b ses değişimi dikkate alındığında kelime ‘cabta’ olarak düşünülebilir. Türkçedeki ‘çap’ kelimesi ‘yumuşak çamur’ anlamında ‘çepel’ kelimesi ise ‘pis, kirli’ anlamlarındadır. Yani kelimenin köken olarak Türkçe ‘çap-‘ şekli ile bir alakası olduğu anlaşılmaktadır.

cico ‘böcek’: Türkiye Türkçesi ağızlarında ‘cici’ kelimesi ‘bitkilere zarar veren bir böcek, suda yanan yüzen bir böcek’ anlamlarına gelmektedir. Avarcadaki bu şeklin benzer biçimde Türkçede

bulunması kelimenin ortak bir kökten türemiş olabileceğini düşündürmektedir.

- çakhma** ‘sürgü, kama’: Türkiye Türkçesindeki ‘sürgü’ kelimesi Kırgız Türkçesinde ‘kulpu çapması’ şeklindedir. Buradaki ‘çapma’ kelimesi ile Avarcadaki bu şeklin benzer durumda olduğu görülmektedir.
- çar** ‘Alacalı, karışık’: Kumuk Türkçesinde ‘çal’ kelimesinin ‘kır (renk)’ ve çaluş kelimesinin ‘alacık’ anlamında bulunduğu görülmektedir. Buradaki kelime kökünün de Avarcadaki bu kelimeler ile alakalı olabileceği ve son seste bir -l>-r değişimi ile Avarcaya geçmiş olabileceği düşülebilir. Ayrıca Karaçay Malkar Türkçesinde ve Kumuk Türkçesinde bulunan ‘çubar’ kelimesi ‘alaca, alacalı’ anlamındadır.
- duğ** ‘sıkı’: Türkçedeki ‘düğüm’ kelimesinin kökü olan ‘düğ-’ ile aynı biçimdedir. Türkçe ‘düğüm’ kelimesinin anlamı düşünüldüğünde buradaki ‘düğ-’ kökünün karşılığı olan ‘sıkı’ kelimesinin ne şekilde oluştuğu anlaşılabilir.
- durği** ‘bükme, burma, bükülme, burulma’: Türkçedeki ‘dür-’ fiil kökünden türemiş bir kelimedir. ‘katlamak, dürmek’ anlamlarına gelen ‘dür-’ fiil kökünün bir anlam değişmesi yoluyla Avarcada bulunduğu görülür.
- gel** ‘kepçe’: Türkiye Türkçesi ağızlarında bulunan ‘gelberi’ kelimesinin ‘büyük ocaklardan ateşi dışarı çekmek, tıkanmış boru, ark vb. şeyleri temizlemek ya da harç, çamur, kireç karıştırmak için kullanılan uzun saplı demir araç’, ‘tırmık’, ‘ağzı enli çapa’, ‘maşa’, ‘tarla ve harman döküntülerini toplayan, fındık yığını yapmaya yarayan bir araç’ gibi anlamlara gelmektedir. Burada bulunan ‘gel’ şekli de bu kelime ile benzer bir biçimde ve yakın bir anlamda Avarcada bulunmaktadır.

geli	‘adım’: Türkçe ‘gel-’ fiili ile bağlantılı bir kelime olarak düşünülebilir.
gezma	‘dügün’: Türkçedeki ‘gezme’ kelimesinin Avarcaya bir anlam daralması yoluyla geçtiği anlaşılmaktadır. Ayrıca -e->-a- ses değişimi olmuştur.
gib/gibi	etm. ‘Çömlek’: Türkiye Türkçesi ağızlarında bulunan ‘kip’ kelimesi ‘sağlam, dayanıklı, sıkı’ anlamlarında bulunmaktadır. Türkçe olan bu kelimenin bir anlam değişmesine uğrayarak Avarcaya geçmiş olabileceği düşünülebilir.
goğh	‘yaramaz, şımarık’: Kumuk Türkçesinde ‘gök’ kelimesi ‘ahmak, budala’ anlamlarına gelmektedir. Kelime Avarcaya bir anlam değişmesi ve -k>-ğh yumuşaması ile geçmiştir.
ğabul	‘kabuk’: Türkçe ‘kabuk’ kelimesinin kelime sonunda bir -k>-l ses değişimine uğrayarak Avarcaya geçtiği düşünülebilir.
ğaksab	‘ters, aksi’: Avarcadaki bu kelime Türkçe ‘aksi’ kelimesi ile aynı kökten türemiş olarak düşünülebilir.
ğhaze	‘Ekmek, ekin yapmak’: Kumuk Türkçesinde ‘kaza’ kelimesi ‘çapa, kazma’ anlamlarındadır.
ğhethi	‘eğme, bükme’: Türkçede bulunan ‘katla-‘ şeklinin kökü olan ‘kat-’ ile ilişkilendirilebilir.
ğhvağey	‘sallama, sallantı, sallanma’: Türkçedeki ‘kak-’ fiili ile ilişkilendirilebilir.
ğhvağezabi	‘sallama, sallantı, ırgalama’: Türkçedeki ‘kak-’ fiili ile ilişkilendirilebilir.
ğole	‘işte’: Türkçede bulunan zarf görevindeki ‘öyle’ kelimesi ile bağlantılı olabilir.
ğorl, ğorle	‘altında, altına’: Başkurt ve Tatar Türkçesinde ‘gür’, Türkmen Türkçesinde ‘gör’ kelimesi ‘mezar, kabir’ anlamlarında

bulunmaktadır. Burada da bir anlam değişmesi olduğu ve kelimenin Avarcaya geçtiği görülür.

- ęvanřa** ‘ense’: Türkiye Türkçesinde ‘ense’ olan kelimenin Çağdaş Türk Lehçelerinde bulunan ‘yense’ (Türkmen Türkçesi), ‘jelke’ (Kazak Türkçesi), ‘celke’ (Kırgız Türkçesi)- ‘yalka’ (Uygur Türkçesi) gibi şekillerine bakıldığında kelime başında bir ses türemesi ile görölmektedir. Avarcadaki bu ‘ęvanřa’ şekli de lehçelerde bulunan biçimler ile benzerdir. Ayrıca Azeri Türkçesinde bulunan ‘ansa’ kelimesi ile yakın biçimde olduğu görölmektedir.
- hapdey** ‘Havlama, havlayış, ürüme’: Avarcadaki ‘ahdey’ kelimesi ile aynı şekilde türetilmiştir. Bu iki kelimedede görölen ‘ah’ ve ‘hap’ kelime kökleri yansıma sesler olup, Avarcanın kendi türettiği kelimeler olarak düşünölse bile bu iki kelimedede de ‘dey’ (Türkçe ‘de-’ fiil kökü ile bağlantılı) olarak görölen şeklin Türkçeden geçtiği anlaşılmaktadır. Yani Avarcanın aynı Türkçe mantığı ile ‘hap’ + ‘dey’ şeklinde bir birleşik kelime oluşturduğunu söyleyebiliriz.
- hin** **etm.** ‘tuzak, kapan’: Türkçede ‘kurnaz, ağıkgöz, kötölük düşüneni’ anlamlarındaki ‘hin’ kelimesi ile anlam yakınlığı bakımından bağlantılı düşünmek mümkündür. (Gülensoy 2007a: 410)
- hulcal** ‘Heybe’: Özbek, Uygur ve Azeri Türkçelerinde ‘heybe’ anlamına gelen ‘huncun’ kelimesinin kökü olan ‘hunc’ şeklinin bir -r->-l- ses değişimi ile Avarcaya geçtiği düşünölebilir.
- jas** **etm.** ‘Kız çocuğu’: Kumuk ve Balkar Lehçeleri Sözlüğünde ‘yaş’ kelimesinin ‘yaş, çocuk, ham’ anlamlarında bulunduğu görölmektedir. Avarcadaki bu şekilde bir y->j- ses değişimi ve yakın bir anlam değişimi ile bulunduğu görölmektedir.
- kaha** **etm.** ‘beyaz’: Türkçe ‘ak’ kelimesininin bazı ses değişiklikleri ile Avarcaya geçmiş bir şekli olarak düşünmek mümkündür.
- kaki** **etm.** ‘Çakıl, kırma taş’: Türkçede bulunan ‘kak’ kelime kökü ile alakalı görölmektedir. Bir anlam değişmesi ile Türkçedeki bu

kelimenin Avarcaya geçtiği düşünülebilir. ‘kak’ kökünden türemiş olan ‘kahırdak’ kelimesi Türkiye Türkçesinde ‘kurutulmuş çamur’ anlamında bulunmaktadır. (Gülensoy 2007a: 452)

- kalbuğhin** ‘büyü, fal’: Türkçe ‘büyü’ sözcüğünün kökenini olan ‘buğ’ şeklinin kelime içinde var olduğu görülmektedir¹⁹⁴.
- kalbuğhine** ‘büyü yapmak, fal bakmak’: Türkçe ‘büyü’ sözcüğünün kökeninin kelime içinde ‘buğ’ şeklinde var olduğu görülmektedir.
- kara/gara** **etm.** ‘inek gübresi’: Türkçe ‘kara’ kelimesinin anlam değişimine uğrayarak Avarcaya geçtiği düşünülebilir.
- karaçalkin** ‘dalgalanma, çalkantı’: Türkçe olan ‘karayel’ kelimesi ile bağlantılı bir kelime olarak görülmektedir. Bilindiği gibi ‘karayel’ denizde aşırı şekilde dalga olmasına sebep olan bir fırtınadır. Burada bir anlam değişmesi ile Türkçe ‘karayel’ kelimesinin Avarcaya ‘dalga’ anlamında geçtiği söylenebilir. Ayrıca iç seste –y->-ç- değişimi olmuştur.
- karaçalkine** ‘dalgalanmak, çalkalanmak’: Türkçe olan ‘karayel’ kelimesi ile bağlantılı bir kelime olarak görülmektedir. Bilindiği gibi ‘karayel’ denizde aşırı şekilde dalga olmasına sebep olan bir fırtınadır. Burada bir anlam değişmesi ile Türkçe ‘karayel’ kelimesinin Avarcaya ‘dalga’ anlamında geçtiği söylenebilir. Ayrıca iç seste –y->-ç- değişimi olmuştur.
- karaçel** ‘dalga’: Türkçe olan ‘karayel’ kelimesi ile bağlantılı bir kelime olarak görülmektedir. Bilindiği gibi ‘karayel’ denizde aşırı şekilde dalga olmasına sebep olan bir fırtınadır. Burada bir anlam değişmesi ile Türkçe ‘karayel’ kelimesinin Avarcaya ‘dalga’ anlamında geçtiği söylenebilir. Ayrıca iç seste –y->-ç- değişimi olmuştur.

¹⁹⁴ Kelimenin detaylı köken bilgisi için bkz: Karatay, Osman, **Bey ile Büyücü**, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul, 2006.

- karak** **etm.** ‘çalılık, dikenli çalı’: Türkite Türkçesi ağızlarında bulunan ve ‘keklik avında avcıların gizlendikleri yer’, ‘tuzak olarak kullanılan evcil kekliğin kafesiyle konulduğu yüksek yer ya da ağaç’ anlamlarında bulunan ‘kurak’ kelimesi ile bağlantılı olarak düşünülebilir.
- karath** ‘in, yuva, in gibi bir yer’: Çuvaş Türkçesinde ‘karta’ kelimesi ‘çit, alan, çevre’ fiil hali ise ‘çevirmek, çit çekmek’ manasında bulunmaktadır. Buradaki kelimeyi Çuvaş Türkçesi ile alakalı düşünmek mümkündür.
- karman** ‘grup, heyet, takım’: Türkçede bulunan ‘karman çorman’ kelimesindeki ‘karman’ kelimesi ile bağlantılı düşünülebilecek bir kelimedir.
- karta/kutra** **etm.** ‘çekiç, tokmak, balta’: Türkçede bulunan ‘kerki’ kelimesinin benzer bir şekli ile Avarcada yer aldığı görülmektedir. ‘kerki’ kelimesi ‘çekiç, keser’ anlamları ile Türkçede yer almaktadır. Türkçede bulunan ‘kerki’ kelimesini oluşturan kökün Avarcadaki bu kelimenin oluşumunda yer aldığı düşünülebilir.
- karti** **etm.** ‘delik, boşluk, açılış’: Türkçe ‘kert-’ fiili ile bağlantılı olduğu düşünülebilir. (Gülensoy 2007a: 499)
- kat** **etm.** ‘kapak, örtü’: ‘kat-’ fiil kökü ‘tıkamak’ anlamında Kıpçak Türkçesinde görülmektedir. (Toparlı 2007: 131)
- kat** **etm.** ‘pençe, pati’: Türkçe ‘gedik’ kelimesinin kökü olan ‘ket-’ kelimesi ile bağlantılı olarak düşünülebilir. (Gülensoy 2007a: 359)
- kaz** ‘başörtüsü, şal’: Olası bir y>k değişimi ile açıklanabilir. Türkçedeki ‘yazma’ kelimesinin kökü olan ‘yaz’ ile bağdaştırılabilir.
- khaçh** ‘sert, sertlikle, sertçe’: Türkçedeki ‘kas’ kelimesi ‘kabuk; sertlik, katılık’ anlamlarına gelmektedir (Gülensoy 2007a: 471).

Avarcaya geçmiş olan kelimenin -s>-çh ses değişimine uğradığı görülmektedir.

- khah** ‘beyaz’: Türkçe ‘ak’ kelimesininin bazı ses değişiklikleri ile Avarcaya geçmiş bir şekli olarak düşünmek mümkündür.
- khahmahh** ‘hareket, jest’: Kumuk Türkçesinde ‘qaqmaq’ kelimesi ‘çırpmak, sallamak, silkelemek, vurmak’ anlamlarında bulunmaktadır. Avarcadaki bu kelime ile köken olarak Kumukçadaki bu kelime bağlantılı düşünülebilir.
- khat** ‘pençe’: Türkçede ‘ket’ kelimesi ‘çentik, oyuk’ anlamlarına gelmektedir. (Gülensoy 2007a: 504)
- khiri** ‘aralamak, yarı açılmak: Türkçe ‘gir-’ fiili ile uzak bir anlam benzerliği vardır ve bağlantılı olarak düşünülebilir.
- kho** ‘Gün, gündüz’: Tatar Türkçesinde ‘gündüz’ anlamına gelen ‘koyaş’ kelimesinin kökeni ile bağdaştırılabilir.
- khokh** ‘kısa’: Türkçedeki ‘kök’ kelimesi ile bağlantılıdır. Şekil benzerliği yanında uzak da olsa bir anlam benzerliği düşünülebilir.
- kholden** ‘zırhlı elbise’: Türkçedeki ‘kolla-’ fiil kökü ile bağlantılı görülmektedir. ‘korumak’ manasına gelen ‘kolla-’ şeklinin kökenini oluşturan ‘kol’ kelimesinin buradaki kelime de köken olarak yer aldığı anlaşılmaktadır.
- khublize** ‘kirlenmek, kir tutmak, pislenmek, çamurlanmak’: Türkçede ‘kuba’ kelimesi ‘yapışkan killi toprak’ anlamına gelmektedir. Avarcadaki bu kelimenin kökeninde Türkçe ‘kuba’ şeklini görmek mümkündür.
- khubli** ‘Pislik, çamur’: Türkçede ‘kuba’ kelimesi ‘yapışkan killi toprak’ anlamına gelmektedir. Avarcadaki bu kelimenin kökenin Türkçe ‘kuba’ şeklini görmek mümkündür.

khulhu	‘dini merasim töreni’: Türkçe ‘kul’ + Arapça ‘tanrı’ anlamındaki ‘hu’ kelimelerinin bir araya gelmesi ile oluşmuş bir kelime olarak görülmektedir.
khveze	‘kesme’: Türkçe ‘kes-’ fiili bir ses değişimi ile Avarcaya geçmiştir diyebiliriz. Türkçedeki ‘kes-’ fiili Avarcada ‘khvez-’ şekline dönüşmüştür sondaki –e ses ise türemiş durumdadır.
kilikiçh	‘sürme, kanca’: Türkçe ‘kilit’ kelimesi ile aynı kökenden olduğu düşünülebilir. (Gülensoy 2007a: 525)
kor	‘fırın’: Türkçe ‘kor’ kelimesi bir anlam değişmesi ile Avarcaya geçmiş denilebilir.
koro/koru	etm. ‘kursak’: Türkçe ‘kursak’ kelimesinin kökeni incelenebilir. (Gülensoy 2007a: s 573)
kosi/kozi	etm. ‘kürek, bel’: Kelime içinde –a->-o- ses değişimi ile Türkçe ‘kazma’ kelimesinin kökeni ile bağlantılı düşünülebilir.
kökab	etm. ‘kısa’: Türkçedeki ‘kök’ kelimesi ile bağlantılıdır. Şekil benzerliği yanında uzak da olsa bir anlam benzerliği düşünülebilir.
kunkra	etm. ‘turna’: Türkçe ‘turna’ kelimesinin ses değişimleri ile Avarcaya geçtiği düşünülebilir.
kutak	‘kuvvet, güç, kudret, takat’: Türkçede bulunan ‘kut’ kelimesi ile bağlantılı görülmektedir. Türkçedeki ‘kut’ kelime kökünün yakın bir anlamı ile Avarcaya geçtiği söylenebilir. (Gülensoy 2007a: 581)
kutakab	‘Kuvvetli, güçlü, zorlu, sağlam’: Türkçede bulunan ‘kut’ kelimesi ile bağlantılı görülmektedir. Türkçedeki ‘kut’ kelime kökünün yakın bir anlamı ile Avarcaya geçtiği söylenebilir. (Gülensoy 2007a: 581)

kutan	‘Pulluk’: Türkiye Türkçesi ağızlarında bulunan ‘kotan’ ve ‘kutan’ kelimeleri Avarcadaki bu kelime ile aynı anlama gelmektedir.
kvaç	‘soğuk, ayaz’: Karaçay Malkar Türkçesinde bulunan ‘kaç’ kelimesi ‘sonbahar’ anlamındadır. Kelimenin uzak da olsa bir anlam değişmesi ile Avarcada var olduğu düşünülebilir.
kvanşa	‘şakak’: Kumuk Türkçesinde ‘kanşa’ kelimesi ‘burun kökü’ anlamına gelmektedir.
kvarili	‘Boğaz, derbent, darlık’: Türkiye Türkçesi ağızlarında ‘kert’ kelimesi ‘boğaz, derbent’ anlamındadır. Ayrıca ‘karık’ ve ‘karım’ gibi kelimelerle de bağlantısı olabilir. (Gülensoy 2007a: 468) ‘geniş’ (Gülensoy 2007a: 367)
kvartha	‘çekiç’: Karaçay Malkar Türkçesinde ‘kerki’ kelimesi ‘çekiç’ anlamındadır. Ayrıca Türkçede bulunan ‘kert-‘ fiili ile de ilişki kurulabilir. Türkçede bulunan ‘kerki’ kelimesini oluşturan kökün Avarcadaki bu kelimenin oluşumunda yer aldığı düşünülebilir.
kven	‘Büyük sandal’: Türkçe ‘gemi’ kelimesi ile köken olarak bağlantılı olabilir.
na	‘arı’: Kırgız Türkçesinde ‘an’ kelimesi ‘arı’ anlamındadır. Bir ses değişimi ile bu kelimenin Avarcaya geçmiş şeklinin olduğu söylenebilir.
okrug	‘bölge, daire’: Türkçede bulunan ‘obruk’ kelimesi incelendiğinde buradaki kelime için Türkçe kökenli olduğu söylenebilir. (Gülensoy 2007b: 609)
orda	‘sürü’: Türkçedeki ‘or-’ kelime kökü. (Gülensoy 2007b: 628/631) Karaçay Malkar Türkçesinde ‘orda’ kelimesi ‘karargah, ordu’ anlamındadır. ‘or’ kelime kökü ile oluşan tüm kelimeler bir kalabalığı temsil etmektedir.
ots	‘öküz’: Türkçe ‘öküz’ kelimesi ile bağlantılı görülebilir. (Gülensoy 2007b: 658)

- pasalizabi** ‘bozma, bozulma’: Türkçe ‘pas’ kelimesi ile bağlantılı görülmektedir.
- pasat** ‘bozma, bozulma, zedeleme, zedelenme’: Türkçe ‘pas’ kelimesi ile bağlantılı görülmektedir.
- paz** **etm.** ‘çadır’: Türkçe ‘bez’ kelimesinin Avarcaya geçerken bir şekil ve anlam değişikliğine uğradığı düşünülebilir.
- pirhi** ‘parıldama’: Türkçe ‘pırıldamak’ kelimesi ile aynı kökten geldiği düşünülebilir.
- piri** ‘yıldırım, şimşek’: Burada Türkçeden alınmış tek heceli bir kelime kökü vardır ve diğer örneklerde olduğu gibi tek heceli kelime sonunda ünlü türemiştir. Yani ‘pır’ kelime kökünün sonunda ‘-i’ ünlüsü türemiş şekildedir. Ayrıca ‘pı-’ kelime kökü. (Gülensoy 2007b: 694)
- piri** **etm.** ‘yıldırım şimşek’: Türkçe ‘pırıldamak’ kelimesi ile aynı kökten geldiği düşünülebilir.
- purçhina** ‘arpa’: Türkçede bulunan ‘pürç’ (Gülensoy 2007b: 704), ‘burçak’ (Gülensoy 2007a: 185), ‘purçak’ (Gülensoy 2007b: 704) kelimeleri incelendiğinde Avarcadaki bu kelimenin Türkçeden geçtiği anlaşılmaktadır.
- si** **etm.** ‘Kule, burç’: Türkçedeki ‘sığınak’ kelimesinin kökü olan ‘sığ’ şekli incelenebilir.
- sibi** ‘Yuvarlak taş, aşınmış kaya parçası’: Türkçedeki ‘sopa’ (Gülensoy 2007b: 799) ve ‘biçimi yumurta gibi olan, oval’ anlamlarında bulunan ‘söbü’ kelimeleri ile aynı kökten türemiş olarak düşünülebilir. (Gülensoy 2007b: 803)
- sin** **etm.** ‘Kızgınlık, kin, öfke’: Türkçe ‘sinir’ kelimesi ile aynı kökten türemiş bir kelime olarak düşünülebilir.

sur	‘Boynuz’: Türkçede ‘sur’ kelimesi ‘tos vurmak’ anlamında bulunmaktadır. (Gülensoy 2007b: 824)
suru	etm. ‘Nehir, ırmak, akarsu, dere’: Türkçe ‘su’ kelime kökü ile bağlantılı görülebilir.
tarha	‘çuval, torba, kırba, dağarcık’: Kelimenin etimolojisi ‘tağar’ (Gülensoy 2007b: s 851) ve ‘torba’ (Gülensoy 2007b: s 917) kelimelerinin kökenini oluşturan ‘tağ’ – ‘tor’ kelimeleri ile açıklanabilir. Ayrıca ‘tağar’ ve ‘tahas’ kelimelerinin ‘çuval, dağarcık, içerisine buğday ve başka şeyler konan nesne, harar’ anlamlarına geldiği de görülmektedir. (Gülensoy 2007b: s 851)
tarV	etm. ‘Hendek, su yolu’: Türkçe ‘tar’ kelimesi ile bağlantılı görülmektedir. (Gülensoy 2007b: 860)
thalu	‘Kaya, kepez, yalıyar’: Türkçedeki ‘dalyan’ kelimesinin kökü olan ‘tal’ şeklinin kök olarak Avarcaya geçtiği görülmektedir. (Gülensoy 2007b: 263)
thurişey	‘Kızgınlık, gazap, öfke, taşkınlık, sertlik’: ‘turuş-’ kelimesi ‘savaşmak, uğraşmak’ anlamlarındadır. (Gülensoy 2007b: 934)
thurki	‘İrkilme’: Türkçe ‘ürk-’ fiil kökünün etimolojik şekilleri incelendiğinde rastlanılan ‘hürk-’ fiilinin Avarcaya geçtiği düşünülebilir. (Gülensoy 2007b: 994)
thurkize	‘İrkilmek’: Türkçe ‘ürk-’ fiil kökünün etimolojik şekilleri incelendiğinde rastlanılan ‘hürk-’ fiilinin Avarcaya geçtiği düşünülebilir. (Gülensoy 2007b: 994)
thuthuy	‘koparmak, parçalamak’: Kumuk Türkçesinde ‘tutmek’ fiili ‘yolmak, taramak, ditmek’ anlamlarındadır. Avarcadaki bu kelimenin de aynı kökten geldiği düşünülebilir.
tik	etm. ‘Döngü, ilmik, ilmek’: Türkiye Türkçesinde ‘dik-’ fiilinin Kıpçak lehçelerinin bir özelliği olarak ‘tik-’ şekline dönüştüğü

bilinmektedir. Buradaki şekilde de ‘dikmek’ fiilinin kökünün bir yakın anlam değişmesi ile Avarcaya geçtiği görülür.

- tirhi** ‘Dışarı fırlatmak, dışarı atmak’: Türkiye Türkçesi ağızlarında bulunan ‘fırlamak’ anlamındaki ‘tirle-’ kelimesi ile aynı kökten geldiği düşünülebilir. (Gülensoy 2007b: 901)
- toh** ‘kaygısızca, tasasızca’: Kumuk Türkçesinde bulunan ve ‘tok’, ‘refah içinde olan, varlıklı’ anlamlarına gelen ‘tok’ kelimesinin bir anlam değişmesi yoluyla Avarcaya geçtiği görülmektedir. Burada Azeri Türkçesinin etkisiyle son seste –k>-h değişimi görülmektedir.
- tsuri** ‘Kabarma’: Türkçede bulunan ‘toşurlan-‘ kelimesi ‘ağaçta şişkinlik, ur olması’ anlamındadır. Ayrıca ‘toşgur’ şeklinde de ‘taşarak doldurma’ anlamındadır.
- tsurize** ‘Kabarmak, şişmek’: Türkçede bulunan ‘toşurlan-‘ kelimesi ‘ağaçta şişkinlik, ur olması’ anlamındadır. Ayrıca ‘toşgur’ şeklinde de ‘taşarak doldurma’ anlamındadır.
- turi** ‘çürümek, bozulmak’: Türkçe ‘çür-’ fiil kökünün olası bir ç->t- ses değişimi ile Avarcaya geçtiği düşünülebilir.
- tzarağ** ‘Kapkacak’: Türkçe ‘çanak’ kelimesinin bir –n->-r- ses değişimi ile Avarcaya geçtiği düşünülebilir.
- tzira** ‘Kırkma, kesme’: Türkçede bulunan ‘çirmek’ kelimesi ‘tırpan’ anlamındadır. Ayrıca Kumuk Türkçesinde ‘çırğa’ kelimesi ‘bıçak (pulluk)’ anlamına gelmektedir.
- tzulakhi** ‘Ağaçsız, ormansız’: Türkçede bulunan ‘çöl’ kelimesi ile açıklanabilir. Buradaki ‘tzulakhi’ kelimesinin köken oluşumda Türkçe ‘çöl’ kelimesinin ‘çul’ şeklinde bulunduğu görülmektedir. (Gülensoy 2007a: 253)

- ulli** ‘gerçeklik, hakiki olarak, sahiden’: Türkçede bulunan ‘ulu’ kelimesinin yakın bir anlam değişmesine uğrayarak Avarcaya geçtiği düşünülebilir.
- uyab** ‘hakiki, gerçek, reel, fiili, mevcut’: Türkçede bulunan ‘uy-‘ kelimesi ile alakalı olabilir.
- vaşadav** ‘akran, yaşıt’: Türkçe ‘yaşıt’ ya da ‘eşit’ kelimelerinden birinin Avarcaya ses değişiklikleri ile yansımış bi hali olarak düşünülebilecek bir kelimedir.
- xanta** **etm.** ‘Kanca’: Türkçe ‘kanca’ kelimesinin bir -c->-t- değişimi ile Avarcaya geçmiş olabileceği düşünülebilir.
- xaza** **etm.** ‘Kazımak, sıyırmak’: Türkçe ‘kaz-’ fiil kökünün sonunda bir -a sesi türemesi ile Avarcaya geçtiği görülmektedir.
- yaşalize** ‘Aynı, eş, eşit’: Avarcada görülen ve ‘eşit’ anlamına gelen ‘başad’ kelimesinde olduğu gibi burada da Türkçe ‘eş/aş’ kelime kökünün başında türeme bir ses olarak ‘y-’ bulunmaktadır. Kelime sonunda görülen ‘+lize’ ekinin Avarcaya özgü olduğu bilinmektedir. Yani buradaki kelime kökünde Türkçe ‘eş’ kelimesi bulunmaktadır.
- yaşık** ‘kutu’: yaş- fiil kökünün ‘gizlemek, saklamak’ anlamında Türk lehçelerinde kelimeler türettiği görülmektedir. Buradaki ‘yaşık’ kelimesinin de Türk lehçelerindeki bu kelimeler gibi aynı kökten bir anlam değişmesine uğrayarak türediği düşünülebilir. Tatar Türkçesindeki ‘yaşiru’, Türkmen Türkçesi ‘yaşirmek’ kelimeleri ‘gizlemek, saklamak’ anlamlarında bulunmaktadır.
- yati** ‘Bulmak, yakalamak’: Türkçede var olan ‘yak-’ fiil kökünün bir -k->-t- değişimi ile Avarcaya geçtiği görülmektedir. Burada da Türkçeden alınan tek heceli fiillerde görülen kelime sonunda ünlü türemesi durumu görülmektedir.
- yats** ‘Kız kardeş, hemşire, kardeş, bacı’: Kumuk Türkçesinde ‘yaş’ kelimesinin ‘çocuk, genç’ anlamlarında bulunduğu görülür.

Buradaki kelimenin bir -t- ses türemesi ile Avarcaya geçtiği görülmektedir.

yay ‘Asma, asılma, ipe çekme, ipe çekilme’: Anlam açısından Türkçe ‘yay-’ kelimesi ile bağlantılı düşünülebilecek bir kelimedir.

yiğın ‘Öfkeli, sinirli’: Türkçede bulunan ‘yeğın’ kelime kökü ile yakın bir anlamda ve benzer şekilde Avarcada bulunan bir kelimedir. (Gülensoy 2007b: 1108)

yili ‘Kaybolma, ortadan kalkma, yok olma’: Türkçede bulunan ‘yit-’ fiil kökünün bir -l->-t- değişimi ile Avarcaya geçtiği görülmektedir. Burada da Türkçeden alınan tek heceli fiillerde görülen kelime sonunda ünlü türemesi durumu görülmektedir.

5.2. AVARCAYA TÜRK DİLİNİN ETKİSİ İLE GEÇMİŞ OLAN YABANCI KÖKENLİ KELİMELER

Bu bölümde Avarcaya; Arapça-Farsça olmakla birlikte diğer yabancı dillerden geçmiş kelimelerde Türkçenin tesirlerini inceleyeceğiz. Çalışmada Avarcada Türkçe dışındaki yabancı dillerden alınan alıntılarda görülen Türk dilinin gramerine has özellikleri tespit edip örneklerle göstermeye çalıştık.

Avarcanın içerisinde bulunduğu coğrafya itibariyle fonetik ve morfolojik olarak öncelikle etkilenmesi gereken Türk lehçe grubunun Kıpçak dillerini teşkil eden grup olduğunu söyleyebiliriz. Ancak yine coğrafya gereği Oğuz grubunun bir temsilcisi olan Azerbaycan Türkçesinin de Avarcaya tesirleri olabileceği yadsınamaz bir gerçektir.

Türkçe yoluyla geçen kelimelerde Türkçenin ses tercihlerinin Avarcada kullanımında öncelikle Kıpçak grubunun tercih özellikleri görülmektedir. Avarlara yakın çevrede bilhassa Kumukların bulunması ve onlarla iç içe bir hayat sürmeleri bu tesiri göstermiştir. Kumuk Türkçesi otuz yıla yakın Kuzey Kafkasya'da ortak dil, haberleşme, resmi ve edebi dil olarak kullanılmıştır. Kumuk Türkçesi Avarca dışında Kabartayca gibi oluşumunu Kafkasya'da tamamlamış olan Kafkas Dillerine de tesirde bulunmuştur. Aslında Kafkasya'daki tüm dillerde bulunan Türkçe tesirleri incelemeye değer bir konudur ancak biz Avarları ve Avarcayı bazı tartışmalı yönleri ve özellikleriyle ele aldığımız için burada Avarca dışındaki diğer Kuzey Kafkas dillerine değinme gereği duymuyoruz.

Kumuk Türkçesi ve buna bağlı olarak Kıpçak lehçelerinde görebildiğimiz Arapça-Farsça alıntılarda görülen fonetik özellikleri daha anlaşılır olması açısından Türkiye Türkçesiyle karşılaştırarak genel maddeler hâlinde şu şekilde sıralayabiliriz:

a) Türkiye Türkçesindeki o, Kıpçak Lehçelerinde u; ö ise ü olur.

fodul>fudul (Tatar T.)

b) Türkiye Türkçesindeki u, Kıpçak Lehçelerinde o (o, u, ı arası kısa ünlü); ü ise ö (ö, ü, i arası kısa ünlü) olur.

kulübe>koliba (Tatar T.)

c) Birinci hecedeki o, ö, u, ü seslerini u, ü seslerini takip eden Kıpçak Lehçelerinde ı, i olur.

sofu>sopı (Kazak T.)

ç) Türkiye Türkçesinde bazı f'ler Kıpçak Lehçelerinde p'dir.

kafir>kapir (Kumuk T.)

d) Türkiye Türkçesinde bazı ç'ler Kıpçak Lehçelerinde c'dir.

çeyiz>ciyiz (Tatar T.)

e) Türkiye Türkçesinde bazı ç'ler ş şeklindedir.

çorba>şorpo (Kırgız T.)

f) Kıpçak Lehçelerinde Türkiye Türkçesinden farklı olarak açık e ünlüsü bulunmaktadır.

asil>esil (Kazak T.)

g) Kıpçak Lehçelerinde bazı kelimelerde f çoğunlukla p, bazen de b olur.

fikir>pikir, felaket>baleket (Kazak T.)

h) Kıpçak Lehçelerinde Arapça kelimelerdeki ayın 'ğ' sesi, kelime başında ve ortasında ğ olur.

aziz>ğazız, tabiat>tabiyğat (Kazak T.)

i) Kıpçak Lehçelerinde Arapça ve Farsçadan alınan kelimelerin başındaki h, ya düşer ya da k'ya döner.

hece>ece, harita>karta, hazır>kazir

i) Kıpçak Lehçelerinde son sesteki bazı h'ler düşer.

padişah>batşa (Başkurt T.), günah>küna (Kazak T.)

Burada Kıpçak Lehçelerine geçmiş olan kelimelerin uğradığı bazı ses değişimlerini genel bir biçimde ele almaya çalıştık ancak her maddede bulunan özelliğin tek tek tüm Kıpçak grubu dillerinde bulunduğunu söylemek yanlış olacaktır. Burada her lehçede genel olarak görülebilen özellikler ele alınmıştır ve bu özelliklerin tüm örneklerinin Avarcada bulunmadığı görülmektedir. Ancak özellikle Kumuk Türkçesinde bulunan özelliklerin Avarcaya tesirlerinin öncelikli olduğu görülmektedir. Kumuk Türkçesinde Arapça-Farsça alıntı kelimelerde görülen kendine has bazı ses değişimlerini şöyle sıralayabiliriz:

a) Bir kısım Arapça alıntı kelimedeki ayın ‘ع’ ve hemzeler ‘ء’ /y/ ünsüzüne dönüşmüştür.

payda “fayda”

b) Bazı Arapça alıntı kelimelerin sonunda u ünlüsü türemiş olarak bulunmaktadır.

asru “asır”, sihru “büyü, sihir”, zikru “zikir”

c) Arapça ve Farsça alıntı kelimelerin çoğunda, üstünlü sesler Kumuk Türkçesinde /a/ ünlüsü ile karşılanmıştır.

adabiyat “edebiyat”, aziyat “eziyet”

ç) Arapça ve Farsça kelimelerdeki ötreli sesler Kumuk Türkçesinde genellikle /u/ ünlüsü ile karşılanmıştır.

duşman “düşman”, muştari “müşteri”

d) Arapça ve Farsça kelimelerdeki /i/ ünlüsü, bazı kelimelerde ilerleyici veya gerileyici ünlü benzeşmeleri sonucunda kalınlaşarak /ı/ olmuştur.

hakikat “hakikat”, kabrıstan “kabristan”

e) Diğer pek çok Türk lehçesinde olduğu gibi Kumuk Türkçesinde de alıntı kelimelerdeki /f/ ünsüzleri /p/ olmuştur.

taypa “tayfa”, zayıp “zayıf”

f) f>p değişmesi, bazı alıntı kelimelerde tonlulaşma ile /b/ aşamasına da gelmiştir.

gebin “kefen”, tübek “tüfek”

g) Arapça alıntı kelimelerdeki hemze ‘ء’ ve ayın ‘ع’, Kumuk Türkçesinde çeşitli şekillerde gelişmiştir:

*Bazı kelimelerde ayın ‘ع’ ve hemze ‘ء’ kesme ile karşılanmıştır.

ma’dan “maden”

*Bazı kelimelerde ayın ‘ع’ veya hemze ‘ء’ tamamen düşmüştür.

daim “daim”

*Bir kısım Arapça alıntı kelimedeki ayın ‘ع’ ve hemzeler ‘ء’ /h/ ünsüzüne dönüşmüştür.

balah “bela”

*Yalnızca bir kelimedede ayının ‘ع’ /ğ/ ünsüzüne dönüştüğü tespit edilmiştir.

şabağat “şefaat”

*Yalnızca bir kelimedede ayının ‘ع’ /x/ (h) ünsüzüne dönüştüğü tespit edilmiştir.

ixtibar “itibar”

Buradaki örneklerde de görüldüğü gibi her dil her lehçe başka bir dilden kelime alırken kendine has fonetik özelliklerini ve gramer şekillerini o kelimelere yansıtmaktadır.

Bu kısımda Avarcada; Arapça, Farsça ve diğer dillerden Türkçe ile aynı ses yolunu kullanarak alıntı yapılmış örnek kelimeler verilecektir.

5.2.1. Türk Dili Etkisi ile Avarcaya Girmiş Olan Arapça Alıntı Kelimeler

*Avarcada bulunan Arapça kelimelerde ayın ‘ع’ sesinin kelime başında ‘ğ’ olduğu görülen örnekler:

AVARCA	TT KARŞILIĞI
ğaba	Ar. ‘aba’: gaba (Kumuk T.)
ğacaibab	Ar. ‘fevkalade, müstesna, olağanüstü’
ğacal	Ar. ‘ecel’
ğaciz	Ar. ‘aciz’:
ğadat	Ar. ‘adet, alışkı’: Karaçay-Malkar Türkçesi ‘gadat’ kelimesi ile aynı şekildedir.
ğadil	Ar. ‘adil’
ğakhrab	Ar. ‘akrep’
ğalamat	Ar. ‘işaret, belirti’
ğalat	Ar. ‘yanlış, hata, yanlışlık’: Azeri Türkçesi ‘galat’ kelimesi ile aynı şekildedir.
ğalim	Ar. ‘alim’
ğaşikh	Ar. ‘aşık, seven, vurgun’
ğayibab	Ar. ‘fena, kötü’
ğazab	Ar. ‘azap, işkence, ızdırıp’

ğeizrail Ar. ‘azrail’

ğurf Ar. ‘örf’

* Avarcada bulunan Arapça kelimelerde ayın ‘ع’ sesinin kelime içinde ‘ğ’ olduğu görülen örnekler:

AVARCA

TT KARŞILIĞI

dağba Ar. ‘dava’

duğa Ar. ‘dua’

kağba Ar. ‘kabe’

kalğa Ar. ‘saray, kale, hükümdar sarayı’:

muğcizat Ar. ‘mucize’

muğalim Ar. ‘muallim’

muğallim Ar. ‘öğretmen, muallim, hoca’

munpağat Ar. ‘fayda, menfaat, çıkar’

sağat Ar. ‘saat’

şariğat Ar. ‘Şeriat’

thabiğat Ar. ‘tabiat, doğa’

vağza Ar. ‘vaiz’: Avarcadaki bu kelime Kumuk Türkçesi ile aynı şekildedir.

zağip Ar. zayıf, hafifce:

*Avarcada bulunan Arapça alıntı kelimelerin sonunda ‘u’ ünlüsü türemesine örnekler:

AVARCA

TT KARŞILIĞI

aslu	Ar.	‘aslı, nesli’:
iznu	Ar.	‘izin, müsaade’
kasbu	Ar.	‘iş, meşgale’:
makru	Ar.	‘hile’
naslu	Ar.	‘evlat, nesil, soy’: Kumuk Türkçesi ile aynı biçimdedir.
pahmu	Ar.	‘kabiliyet, yetenek’
pahru	Ar.	‘gurur, iftihar’
rahmu	Ar.	‘rahmet’: Kumuk Türkçesi ‘rahmu’ kelimesi ‘acıma, merhamet’ anlamlarındadır.
sabru	Ar.	‘sabır’
sirru	Ar.	‘sır, giz’
sihru	Ar.	‘sihir, büyü’
tavbu	Ar.	‘tövbe’
zahru	Ar.	zehir, ağı: Kumuk Türkçesi ile aynı şekilde.
zarbu	Ar.	‘basma, basılma’: Kumuk Türkçesi ile aynı şekilde. Kumuk Türkçesinde ‘zarbu urmaq’ kelimesi ‘basmak, darbetmek’ anlamlarındadır.
zulmu	Ar.	‘zor, zorbalık’: Kumuk Türkçesi ile aynı şekildedir.

zikru Ar. ‘zikir’: Kumuk Türkçesi ile aynı şekildedir.

*Avarcada bulunan Arapça alıntı kelimelerde ‘f’ ‘ف’ ünsüzünün ‘p’ sesine dönüşümüne örnekler:

AVARCA TT KARŞILIĞI

insap	Ar.	‘haklılık, doğruluk, adil oluş’
israp	Ar.	‘israf, tutumsuzluk, savurganlık’
kep	Ar.	‘keyif’
khadipa	Ar.	‘kadife’
khapila	Ar.	‘kervan’
kharanpil	Ar.	‘karanfil’
münapikh	Ar.	‘münafik’
napakha	Ar.	‘nafaka’
pakhir	Ar.	‘fakir’
pal	Ar.	‘fal’
palka	Ar.	‘değnek, sopa, baston’
payda	Ar.	‘fayda, menfaat’
pil	Ar.	‘fil’
pilta	Ar.	‘fitil’
pirğavn	Ar.	‘fravun’
piruza	Ar.	‘firuze’

pitnaçili	Ar.	‘fitneci’
pulan	Ar.	‘biri, falan’
sapar	Ar.	‘Seyahat, gezi, turne’
sipat	Ar.	‘yüz, çehre, sima’
surpa	Ar.	‘sofra’: Türkmen Türkçesi ile aynı şekildedir.
taypa	Ar.	‘soy, cins’
thupan	Ar.	‘tufan, su baskını’
zağip	Ar.	‘zayıf, hafifce:’

*Avarcada bulunan Arapça alıntı kelimelerde kelime başındaki kaf ‘ق’ sesinin ‘kh’ şekline dönüşmesine örnekler:

AVARCA TT KARŞILIĞI

khadar	Ar.	‘kader, yazgı, tecelli, alınyazısı’: Kumuk Türkçesi benzer biçimdedir.
khadipa	Ar.	‘kadife’
khala	Ar.	‘kale’
khalam	Ar.	‘kurşun kalem’: Karaçay Malkar ve Kumuk Türkçesinde aynı biçimdedir.
khapila	Ar.	‘kervan’
kharanpil	Ar.	‘karanfil’

khibla	Ar.	‘güney, cenup’:
khuba	Ar.	‘kubbe’
khudrat	Ar.	‘güç, kuvvet, kudret’:
khuvat	Ar.	‘kuvvet, güç, kudret’

*Avarcada bulunan Arapça alıntı kelimelerde kelime içindeki kaf ‘ق’ sesinin ‘kh’ şekline dönüşmesine örnekler:

AVARCA TT KARŞILIĞI

sakhat	Ar.	‘kötürüm, sakat’
pakhir	Ar.	‘fakir’

*Avarcada bulunan Arapça alıntı kelimelerde kelime sonundaki ‘kaf’ ‘ق’ sesinin ‘kh’ şekline dönüşmesine örnekler:

AVARCA TT KARŞILIĞI

ğāshikh	Ar.	‘aşık, seven, vurgun’
mūnapikh	Ar.	‘münafik’
sandukh	Ar.	‘sandık’

*Avarcada bulunan Arapça alıntı kelimelerde üstünlü seslerin ‘a’ sesine dönüşmesine (inceden kalına geçiş) örnekler:

AVARCA

TT KARŞILIĞI

abadiyab	Ar.	‘ebedi, sonsuz, ezeli’
ahirat	Ar.	‘ahiret’: Kumuk Türkçesinde ‘ahırat’ şeklindedir.
alat	Ar.	‘alet’: Kumuk Türkçesi ile aynı şekildedir.
almac	Ar.	‘elmas’: Kumuk Türkçesinde ‘almas’ şeklindedir.
asar	Ar.	‘eser’: Kumuk Türkçesi ile aynı şekildedir.
askar	Ar.	‘asker’: Kumuk Türkçesi ile aynı şekildedir.
asliyab	Ar.	‘asıl, temel, baş, ana’
aval	Ar.	‘baş, başlangıç, ilk’:
ayat	Ar.	‘ayet’: Kumuk Türkçesi ile aynı şekildedir.
azaliyab	Ar.	‘ebedi, sonsuz, ezeli’:
barkat	Ar.	‘bereket’
bayan	Ar.	‘beyan’: Kumuk Türkçesi ile aynı şekildedir.
canaza	Ar.	‘cenaze’
cavab	Ar.	‘cevap’
cavhar	Ar.	‘mücevher, ziynet’
caza	Ar.	‘ceza’
çaçan	Ar.	‘çeçen’

daraca	Ar.	‘derece’
dars	Ar.	‘ders’
davlat	Ar.	‘zenginlik, servet, bolluk’
diyat	Ar.	‘diyet’
habar	Ar.	‘haber, salık, müjde’
halal	Ar.	‘helal’
harakat	Ar.	‘faaliyet, aktif olma, gayretle çalışmak’
haybat	Ar.	‘çok güzel, fevkalade, mükemmel’: Kumuk Türkçesi ile aynı şekilde.
idara	Ar.	‘idare’: Kumuk Türkçesi ile aynı biçimdedir.
kalam	Ar.	‘kelime, sözcük’
katan	Ar.	‘gaz bezi’:
katan	Ar.	‘gaz bezi’: Kumuk Türkçesinde ‘keten’ kelimesi ‘keten bezi’ anlamında. Karaçay Malkar Türkçesinde ‘keten’ ‘yelken bezi, çadır bezi’ anlamındadır.
madrasa	Ar.	‘medrese’
makir	Ar.	‘hilekar, sinsi’
marcan	Ar.	‘mercan’
masala	Ar.	‘soru, sual’
mavlid	Ar.	‘mevlid’
maydan	Ar.	‘meydan’
nacas	Ar.	‘pis, temiz olmayan’: Kumuk Türkçesi ile aynı biçimdedir.
nigat	Ar.	‘niyet, kasıt’

rahmat	Ar.	‘merhamet, acıma’:
sabab	Ar.	‘sebep’
salamat	Ar.	‘selametle, sağlıkıla’
sucda	Ar.	‘secde’
sunnat	Ar.	‘sünnet’
surat	Ar.	‘resim’
şahatnama	Ar.	‘tasdik, doğrulama, gerçekteleme’
tacal	Ar.	‘deccal, iblis’: Kumuk Türkçesinde ‘taccal’ şeklindedir.
tahşahar	Ar.+Far.	’başkent, baş şehir
takrar	Ar.	‘tekrar’
tartib	Ar.	‘düzen, nizam’:
tavatur	Ar.	‘Şöhret, ün, tanınmışlık’:
thalap	Ar.	‘talep etme, isteme’
ummat	Ar.	‘ümmeı’
va	Ar.	‘ve, ile’: Kumuk Türkçesinde aynı şekildedir.
vaba	Ar.	‘kolera’
vakil	Ar.	‘temsilci, delege’
vasvas	Ar.	‘vesvese’
zanciyav	Ar.	‘zenci, siyahi’:
zaytun	Ar.	‘zeytin’: Kumuk Türkçesi ile aynı şekildedir.
zulmat	Ar.	‘karanlık’: Kumuk Türkçesi ile aynı şekildedir.

*Avarcada Arapçadan alıntı kelimelerde ötreli seslerin ‘u’ sesine dönüşmesine (inceden kalına geçiş) örnekler:

AVARCA **TT KARŞILIĞI**

tuken Ar. ‘mağaza’

bavasur Ar. ‘basur, basur memesi’: Kumuk Türkçesi ‘babasur’ kelimesi ile benzerlik göstermektedir.

busurman Ar. ‘müslümanlık, İslam, İslamiyet’: Kumuk Türkçesinde aynı şekildedir.

hurigat Ar. ‘hürriyet’

*Avarcaya Türkçede bulunan haliyle direk olarak geçmiş Arapça kelimelere örnekler:

AVARCA **TT KARŞILIĞI**

baklacan Ar. ‘patlıcan’: Özbek ve Kırgız Türkçelerinde aynı şekildedir.

basmahana Ar. ‘basımevi, matbaa’: Türkçe ‘bas-’ + Farsça ‘hane’ kelimesinin birleşimi ile oluşmuş bir kelimedir.

bilta Ar. ‘fitil’: Azeri Türkçesi ve Uygur Türkçesinde ‘pilta’ şeklinde.

hıyal Ar. ‘hayal’: Uygur, Türkmen ve Tatar Türkçelerinde aynı şekildedir.

hıyanat Ar. ‘hainlik, hıyanet’

icara	Ar.	‘icar’: Kumuk Türkçesi ile aynı şekilde.
imansız	Ar.	‘imansız, imanı olmayan’:
isbat	Ar.	‘ispat’
karta	Ar.	‘harita’:
muksan	Ar.	‘eksik, noksan’: Uygur, Kazak ve Özbek Türkçelerinde ‘muksan’ şeklindedir.
mukurlize	Ar.	‘ikrar etmek, kabul etmek, itiraf etmek’: Kumuk Türkçesinde ‘mükür’ şeklinde.
sabun	Ar.	‘sabun’
sahli	Ar.	‘iyi niyetlilik’
şar	Ar.	‘ayran’:
thabib	Ar.	‘hekim’

5.2.2. Türk Dili Etkisi ile Avarcaya Girmiş Olan Farsçadan Alıntı Kelimeler

AVARCA	ALINTI KELİME T.T. KARŞILIĞI
bahana	Far. ‘bahane’:
bulbul	Far. ‘bülbul’
cayran	Far. ‘ceylan’:
çakar	Far. ‘şeker’
çarh	Far. ‘çark’
çurpa	Far. ‘çorba’
dard	Far. ‘keder, elem, üzüntü, hüzün, gam, acı’
darman	Far. ‘ilaç, deva’
gul	Far. ‘demet, bağlam’:
hurda	Far. ‘hurda, artık’
incir	Far. ‘incir’
kahru	Far. ‘kehribar’ : Kumuk Türkçesi “kahraba”.
karvan	Far. ‘kervan’

kaşış	Far.	‘papaz’
kisa	Far.	‘kese’: Azeri Türkçesi.
kusa	Far.	‘sakalsız, köse’: Başkurt ve Tatar Türkçeleri.
lavaş	Far.	‘lavaş’
muhru	Far.	‘mühür’
pirinç	Far.	‘pirinç’
pulav	Far.	‘pilav’
şalvar	Far.	‘şarbal’
şarşav	Far.	‘çarşaf’
şişa	Far.	‘şişe’
şurpa	Far.	‘çorba’
tuşman	Far.	‘düşman, hasım’

5.2.3. Türk Dili Etkisi ile Avarcaya Girmiş Olan Diğer Dillerden Alıntı Kelimeler

AVARCA

ALINTI KELİME T.T. KARŞILIĞI

cici	Çin. ‘çiçek, süs’: Kelime kökü Çince ‘çü-çü’ şeklindedir.
çay	Çin. ‘çay’: Çince den Türkçe Etkisi ile geçmiş bir kelimedir.
daray	Çin. ‘ipek’
gabur	Moğ. ‘boyun’:
gulgun	Rum. ‘güğüüm, kap, testi’: Kumuk Türkçesinde ‘güğüüm’ şeklindedir.
ğurusab	Rus. ‘rus’: Türkçenin bir ses özelliği olarak ‘r’ ile başlayan kelime başında ‘u’ türemesi görülmektedir.
ğuruş	Alm. ‘kuruş’: Almanca ‘groschen’ kelimesinin alıntı şekli Türk Dili ile aynı şekildedir.
istakan	Rus. ‘bardak’: Rusça olan ‘stakan’ kelimesinin başına ‘i’ sesi türemiştir.
kança/gança	İta. ‘Kanca, çengel’:
şarf	Fr. ‘eşarp, atkı’: ‘şarp’ şeklinde Türkiye Türkçesi ağızlarında görülen bir kelimedir.

- tamağhu** İsp. ‘tütin’: İspanyolca kökenli ‘tobaco’ kelimesi Kumuk Türkçesinde ‘tamakyu’ şeklindedir. (tamaki - Özbek Türkçesi)
- gitu/keto** Lat. **etm.** ‘kedi’: Kedi kelimesinin kökeni olan Latince ‘catta’ şeklinin Türk diliyle benzer şekilde Avarcaya yansıdığı görülür.

Sonuç olarak baktığımızda bu kısımdaki kelimelerde Türk dili tesirleri yadsınamaz derecede fazladır. Buradaki incelememizde dikkat çeken durum Avarcanın Türkçe dışındaki diğer dillerden aldığı kelimelerde kullandığı ses tercihlerinin sadece komşuları olan Kumuk Türkçesine bağlı kalmamasıdır. Avarların toplum olarak bu bölgede ortaya çıktıkları ve yer değiştirmeden aynı bölge içerisinde oluşumunu tamamlayan bir halk oldukları iddia edilmektedir. Burada aklımıza gelen soru şu olmuştur; Avarlarda görülen diğer Kıpçak gurubu lehçelerinden tesirler ne şekilde olmuştur?

Avarların coğrafi alanı bu tesirlerin tespit edildiği dillerden uzak bir biçimde şekillendiğine göre ya Avarların bu halklarla önceden bir arada bulunduğu ya da Avarların alıntı kelime yaparken kelimeleri uğrattığı fonetik değişiklikleri bu halklarla benzer şekilde yaptığı söylenebilir.

5.3. AVARCADAKİ TÜRK DİLİNDEN GRAMATİK ALINTILAR

5.3.1. ‘+lık’ İsimden İsim Yapma Eki:

Türkçede bulunan ‘+lık’ yapım ekinin Avarcaya geçtiği birçok örnek kelime ile tespit edilmiştir. Bu ekin bir özentisi alıntı veya taklit yoluyla değil Avar dilinin bünyesine uygun bir biçimde alınarak Avarcaya özgülendirilmiş hali ile kullanıldığı görülmektedir. Türkçede bulunan ‘+lık’ ekinin sonundaki ‘-k’ ünsüzü Avarcada düşmüştür.

AVARCA TÜRKİYE TÜRKÇESİ

ahmakli	‘akılsızlık, aptallık, ahmaklık’
artistli	‘artistlik’
bahadurli	‘yüreklilik
bahali	‘pahalılaşımak
bahçaçili	‘sebzecilik, bostancılık
bakhli	‘güneşli
baluğli	‘erginlik
bayanli	‘açıklanmış, açık
begavulli	‘muhtarlık
begli	‘beylik
bertsinli	‘güzellik

biğhinli	‘erkeklik
cahilli	cahillik
canavarli	hunharlık, canavarlık
ğadlu	adil, adaletli
ğaşikhli	sevgi, aşk, aşık olmak, tutkunluk
hadurli	hazırlık
hâkimli	egemenlik
halmağli	arkadaşlık, yoldaşlık
hanli	hanlık
harakatçili	beceriklilik
haybatli	letafet, zarafet, güzellik
iblisli	karmakarışıklık, hile, muamma
imamli	imamlık
insapli	haklılık, adil oluş, doğruluk
israpli	israfçılık, tutumsuzluk
kapurli	rezillik
kharavulli	bekçilik, nöbetçilik
kharumli	cimrilik
khulukçili	hizmetçilik
kutakli	kuvetlilik
makrulli	hilekarlık
makuçili	sinsilik, kahpelik

muhbirli	muhbirlik
muksanli	eksiklik, yetersizlik
namusli	doğruluk, dürüstlük
nayikhanli	arıcılık
pakhirli	fakirlik
paşmanli	kederlenmek, elemlemek, hüzün, hasret, sıkıntı
pitnaçili	fitneci, entrikacı
sahavali	‘cömertlik’
sahvilli	‘şaşkınlık’
sayakhli	‘serserilik’
sihruçili	büyücülük, sihirbazlık
sihruçili	sihirci kadın, büyücü kadın
tirili	çeviklik, atiklik
tuşmanli	düşmanlık, hasımlık
uçuzli	‘ucuzluk
yazikhli	beceriksizlik, iktidarsızlık, zayıflık, dermansızlık

5.3.2. +çI İsimden İsim Yapma Eki

Türkçede bulunan ‘+çI’ yapım ekinin Avarcaya geçtiği birçok örnek kelime ile tespit edilmiştir. Bu ekin bir özenti alıntı ile taklit yoluyla değil Avar dilinin bünyesine uygun bir biçimde alınarak Avarcaya özgülleştirilmiş hali ile kullanıldığı görülmektedir. Avarcada küçük ‘ı’ ünlüsünü gösteren bir harf olmadığı için tüm kelime örneklerinde ek ‘+çi’ olarak gösterilmiştir ancak telaffuz tercihlerine göre ekin ‘+çI’ olarak da düşünülebileceği unutulmamalıdır.

AVARCA TÜRKİYE TÜRKÇESİ

anişçi	hayalci
bahçaçi	bostancı, sebze bahçivani
busurmançi	müslüman
çakmaci	‘kunduracı, ayakkabıcı’:
dallakçi	berber, kuaför
darançi	vurguncu
ğalayçi	kalaycı
ğaradaçi	topçu
ğarzaçi	şikayetçi, davacı
hillaçi	kurnaz, hileci
hiyanatçi	hain
hunarçi	istidatlı, kabiliyetli

icaraçi	kiracı
inkarçi	inkarcı, reddedici
israpçi	israfçı, müsrif, tutumsuz
khamalçi	yağmacı, soyguncu
khasabçi	kasaplık, insan kasabı
khulukhçi	hizmette bulunan, hizmetçi, memurluk yapan
kiraçi	kiracı
kumekçi	yardımcı
makruçi	sinsi, hilekar, kahpe, hain
muğcizatçi	keramet gösteren
nakhişçi	nakışçı, oymacı
nikelçi	nikelajcı
payçi	ortak, hissedar
sihruçi	büyücü, sihirbaz, üfürükçü
taksirçi	suçlu, fail
tarbiyaçi	terbiyeci
tharikhatçi	tarikât mensubu
vağzaçi	vaiz, propogandacı, yayan
vasvasçi	şüpheci
zinaçi	zinacı
ziyaratçi	mukaddes yerlere giden, hacı
zulmuçi	zulmedici

5.3.3. Şekil Yönünden Türkçe İle Benzer İkileme ve Söylemler

AVARCA TÜRKiYE TÜRKÇESİ

aza-azar ‘biner biner’: İkileme şekli Türkçe ile aynı yapıdadır.

çara ğarab ‘alaca bulacalı, alacalı’: Kumuk Türkçesinde ‘çubar-ala’ kelimesi ‘benekli, alacalı, alacalı bulacalı’ anlamlarındadır. Buradaki kelimenin oluşumunun da Kumuk Türkçesindeki şekille benzer olduğu görülür.

dah-dah ‘azar azar’: İkileme şekli Türkçe ile aynı yapıdadır.

ğabadulav ‘abalı’

imansız ‘imanı olmayan, imansız’

khimatli ‘fiyat’

SONUÇ

Kuzey Kafkasya bölgesi, günümüzde dünya üzerinde birçok yönüyle problem teşkil eden coğrafyalardan biridir. Bu coğrafya siyaset, dil, tarih, kültür ve etnik durum gibi sosyal yönleriyle tam olarak analiz edilememiş ve hâlâ üzerinde araştırmaların sürdüğü bir bölgedir.

Kuzey Kafkasya bulunduğu coğrafya itibariyle Türklerin tarihi ve günümüz coğrafyasının kalbinde yer almaktadır. Türklerin ana yurtları olarak tahmin edilen tüm bölgelerin Kafkasya'dan çok da uzak olmadığı görülmektedir. Bu bağlamda Türklerin ve Türk coğrafyasının Kafkasya tarihi ile eski çağlardan günümüze bir ilişkisi olduğu açıktır.

Türklerin Kafkasya'daki tarihini ve bunun günümüze yansımaları olan Türk topluluklarını detayları ile çalışmamızda incelerken Kafkasya'yı da tanımak açısından detaylı bir Kuzey Kafkasya tarihi, coğrafyası ve halkları tanımı da yapmaya çalıştık. Buradaki amaç Türkiye'de sadece Çerkezler olarak bilinen Kafkas halklarının bu isimden ibaret olmadığını göstermek ve adı hep savaşlarla anılan bu coğrafyanın aslında barış içinde bir arada yaşamının en güzel örneğini sergileyen çok halklı, dilli, kültürlü, bir yapıya sahip olduğunu göstermektir.

Bizi asıl ilgilendiren bölgedeki geçmişten günümüze Türk varlığı ve Türk tarihi olmuştur. Dağıstan Avarlarının isimlerinin Türk tarihindeki Avarlar ile neden aynı olduğu ve bu biri tarihte kalmış biri ise günümüzde aynı isimde yaşamakta olan ancak etnik kimlikleri farklı olan iki topluluğun ne gibi ilişkilerinin olduğu bilinmemektedir. Elde ettiğimiz sonuçlara göre günümüzde Dağıstan Avarlarının bulunduğu coğrafyada ve yakın çevresinde milat öncesi zamanlardan beri Türkler varolmuştur.

Dağıstan Avarları günümüzde Kumuk Türkleri ile bir arada Dağıstan'da yaşamaktadırlar ve bu halkın anavatanı olarak da bu coğrafya gösterilmektedir. Bu halkın en yakın komşusu olan Kumuk Türklerinin en fazla kültürel alışverişte buldukları Türk halkı olduğu görülmektedir. Daha sonra ise Azeri Türkleri, Nogay

Türkleri ve Karaçay Malkar Türklerinin izlerinin Dağıstan Avarlarında aranması doğal bir durumdur.

Çalışmamızda Dağıstan Avarlarının bu coğrafi durumu ve tarihteki Türk Avarları ile ad benzerliğinden doğan ilişki ihtimalini göz önünde bulundurarak bu toplumun Türkler ile ne gibi dilsel alışverişlerde bulunduğunu ve Türk dilinin ne derecede Avarcaya etki ettiğini ölçmeye çalıştık. Burada Avarcanın ulaşabildiğimiz sözlüklerinden yararlandık ve bu sözlüklere bağlı olarak Avarcanın söz varlığından tespit ettiğimiz Türkçe kelimeler ile Türk dili etkisi ile Avarcaya geçmiş başka dillerden kelimeleri de gösterdik. Ayrıca Avarcanın Türk dilinden dil bilgisi yönünden yapmış olduğu alıntıları da tezimizde inceledik.

Buradaki tespitlerimizi sayısal verilerle ortaya koymak gerekirse 512 kelimenin Türk Dilinden Avarcaya geçmiş olduğu tespit edilmiştir. Bu kelimelerden 370 tanesi net olarak açıklanabilirken 142 tanesi de tartışmalı kelimeler başlığı altında ele alınarak verilmiştir. Devamındaki bölümde ise Türk dilinin etkisiyle yani Türk dilinin fonetik özelliklerini kullanarak Avarcaya geçmiş olan yabancı dillerden kelimeler ele alınmıştır. Burada tespit ettiğimiz kelime sayısı 202 tanedir.

Buradaki sayısal verilerden yola çıkarak Cafer Barlas'ın hazırlamış olduğu sözlükten tespit edilen 450 civarı kelimenin çekimli halleri de düşünüldüğünde 1500-2000 arasında Türkçe kelimenin yaklaşık 16.000 madde başına sahip olan Türkçe-Avarca-Rusça/Avarca-Türkçe-Rusça sözlükte yer aldığını söylemek mümkün olacaktır. Avarcanın söz varlığını kapsamlı biçimde yansıtmış olan bir sözlükten çıkarılması dolayısıyla bu rakamlar Avarcadaki Türkçe etkisini kanıtlayıcı unsurlar olarak göz önüne serilmektedir.

Çalışmamızda Avarcanın Türk dilinden almış olduğu dil bilgisi alıntıları da bir başlık altında ele alınarak incelenmiştir. Burada Türk dilinin gramer özelliklerinin Avarcada bulunan örnekleri gösterilerek bir tespit yoluna gidilmeye çalışılmıştır. Sonuç olarak Türkçede bulunan iki adet ekin ve bazı kalıpsal dil bilgisi özelliklerinin Avarcada aynı haliyle ya da Avar dilinin özelliklerine uyum sağlayarak bulunduğu anlaşılmıştır.

İncelenen tarihi, coğrafyası ve kültürel özellikleri ile Kuzey Kafkasya coğrafyası Türklerin kadim yurtlarından biridir. Bu coğrafyada yaşayan birçok halkta Türk unsurlarının görüldüğü, karşılıklı olarak her iki unsurun birbirleriyle etkileşim içerisinde

oldukları anlaşılmıştır. Tarihi sürecine baktığımızda Kuzey Kafkasya bölgesinde yönetici unsurun ve bütünleştirici kimliğin çoğunlukla Türklük olduğu anlaşılmaktadır. Böylece bu kültürel alışverişlerde doğal olarak baskın olması beklenen taraf Türk kimlikli halklardır.

Tezimiz de işlenen konu bu durumun bir göstergesidir ve Dağıstan'ın en fazla nüfusa sahip halkı olan Avarların dillerinde Türkçenin etkisinin fazlasıyla bulunduğu bir delildir. Kafkasya'nın yerli halkları içinde sınıflandırılan ve dilleri de Kafkas dil ailesi grubunda yer alan Avarların dillerinde; Türkçenin eski zamanlarında tespit edilmiş olan birçok kelimenin Avarcaya özgü biçimiyle var olması da bu halk üzerindeki Türk etkisinin çok eski devirlerden beri var olduğunu göstermektedir.

Buradaki dilsel sonuçlar ile Avarların kesin olarak Türk oldukları söylenemez. Bu verilerin arkeolojik, antropolojik, tarihsel ve kültürel verilerle desteklenmesi ile bir sonuca varmak daha gerçekçi bir yaklaşım olacaktır. Elde ettiğimiz sonuçlar ile Avar dilinin Türk dili ile geçmişten günümüze bir bağlantısı olduğu açıkça görülmektedir.

Türk milletinin geçmişten günümüze kadar yeniliği ve değişmeyi her zaman seven bir millet olduğu görülmektedir. Türk milleti yüzyıllar boyunca devam ederek değişmiş ve değişerek devam etmiştir¹⁹⁵. Türkler her gittikleri coğrafyaya ve yakınlaştıkları kültüre uyum sağlayarak yaşamlarına devam etmişlerdir. Bazen de birçok yönleri ile bir kültüre adapte olarak asimile oldukları görülebilir. Ancak buna rağmen bu bahsettiğimiz duruma uğramış olan Türklerin izi bir şekilde bulunabilmektedir. Bulgar ismi verilen Türk kavminin Doğu Avrupa içinde Slav kültürü ve dili içinde kendi öz benliğini kaybederek yok olup gitmesi onların Türk olduğu gerçeğini gizleyememiştir. Dağıstan'daki bu Avarların da Tarihteki Türk Avarların Kafkasya coğrafyasına uyum sağlamış olan bir topluluğundan meydana geldiği tartışmalar arasındadır ve tezimizden çıkan sonuca göre bu ihtimali değerlendirmek doğru olacaktır.

Buradan çıkan sonuçlara göre Avarlara dillerindeki bu Türkçe unsurları dikkate alarak Türk soylu bir topluluktur demek doğru olmayacağı gibi Avarların Türklerle yahut da tarihte yaşamış olan Avarlarla bir bağlantısı bulunmadığını söylemek de yanlış

¹⁹⁵ Kaplan, Mehmet, 'Kültür Değişmeleri', **Türk Kültür ve Medeniyeti (Makaleler)**, C 1, Atatürk Üniversitesi Türk Kültür ve Medeniyetini Araştırma Enstitüsü Deneme Yayınları, Ankara, 1976, s. 65.

olacaktır. Ayrıca Kuzey Kafkasyada yaşıyan Avarların dillerindeki bu Türkçe bulgular onların tarihten günümüze Türklerle ve Türk diliyle iç içe olduğunu göstermektedir. İzahı yapılan bazı kelimelerdeki etimolojik tahminlere göre Avarların Türkçe ile ilişkisi gayet eski zamanlardan beri süregelenmektedir. Buradaki sonuçlar tek başına Avarların Türk soylu bir halk olduklarını kanıtlamasa bile Türklerin ve Türkçenin Kuzey Kafkasya bölgesinde çok eski zamanlardan beri var olduğunu göstermektedir.

KAYNAKLAR

ADİLOĞLU, Adilhan, ‘Karaçay-Malkar Türklerinin Etnik Oluşumunda Bulgar ve Sabir Hunlarının Rolü’, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, Sayı 24, 2007.

AKSAN, Doğan, **Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim)**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2009.

AKSOY, Ömer Asım, **Dil Gerçeği**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1982.

ALİYEV, Abdul-Ali, **Tarihi Süreçte Dağıstan’da Din, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Dinler Tarihi Bilim Dalı, Kayseri, 2008.

ASLAN, Cahit; Sefer E.BERZEG vd., **Biz Çerkesler**, Kafkas Dernekleri Federasyonu. (<http://www.circassian.us/Makaleler/Biz-Cerkesler.pdf>) (28.09.2012)

AŞEMEZ, H. , ‘Kafkas Dilleri’, **Kafkasya Kültürel Dergi (İstanbul)**, Cilt 10, Sayı 38.

AVŞAR, B. Zakir, ‘Kafkasya-Rusya Federasyonu ve Türkiye’, **Yeni Türkiye Dergisi**, Türk Dünyası Özel Sayısı, 16.S, Temmuz – Ağustos, 1997.

AYAN, Ergin, ‘Kafkasya: Bir Etno-Kültürel Tarih Çözümlemesi’, **Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, Cilt 1, Sayı 2, Aralık 2010.

BASKAKOV, Nikolay, **İgor Alayı Destanı**, (Dipnot Çeviri: Minehanım Nuriyeva Tekleli), Nauka yayınları, Moskova, 1985.

BAŞAR, Sema, **Kumuk Türkçesinde Fiil, Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2010.

BERJE, Adolf, **Kafkasya**, Chiviyazıları Yayınevi, (Çeviri Murat Papşu,) İstanbul, 2010.

Bİ, Mahmut, **Kafkas Tarihi**, Selenge Yayınları, İstanbul, 2007.

Bizans Sözlüğü (Vizantiyskiy Slovar), Editör: K.A. Filatov, Amfora Yayınevi, Saint-Petersburg, 2011, I. Cilt, s. 38.

BÖLÜKBAŞI, Arkın Ahmet, **Kuzey Kafkasya Özerk Cumhuriyetleri Bağlamında Rus Dış Politikası**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Ankara, 2007.

ÇELİKTAŞ, Müslüme Melis, **Ak Hunlar Tarihi Üzerine Türkiye ve Dünya’da Yapılan Çalışmaların Değerlendirilmesi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara, 2011.

DEMİRAL, Osman, **Bulgarların Menşei Tartışmalarında Orta Asya İhtimali**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Ankara, 2006.

DEVLET, Nadir, ‘Kuzey Kafkasya’nın Dünü Bugünü’, **Yeni Türkiye Dergisi**, Türk Dünyası Özel Sayısı, 16.S, Temmuz – Ağustos.

DOĞAN, İsmail, ‘Dağıstan Avarcasında Türkçe Alıntı Kelimeler ve Avarların Türklüğü Meselesi’, **Birleşik Kafkasya Dergisi**, Sürgün Özel Sayısı, Sayı 1, Aralık-Ocak-Şubat, 1994-1995.

DOĞAN, İsmail, ‘Karaçay – Malkar Türkleri’, **Yeni Türkiye Dergisi**, Türk Dünyası Özel Sayısı, Cilt 2, Sayı 16, Temmuz – Ağustos, 1997.

DOĞAN, İsmail, **Nogay Destanları**, TDK Destan Projesi, Ankara, Baskıda.

EKER, Süer, **Çağdaş Türk Dili**, Grafiker Yayınları, 6. Baskı, Ankara, Eylül 2010.

ELDAROV, Murad, **İslamiyet’in Hazarlar Arasında Yayılması**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, , Kayseri, 2006.

ERCİLASUN, Ahmet Bican, **Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi**, Akçağ Yayınları, Ankara 2004.

ERGÖNENÇ AKBABA, Dilek, **Nogay Türkçesi Grameri Ses ve Şekil Bilgisi**, Grafiker Yayınları, Ankara, 2009.

ESEN, Minara Aliyeva, ‘Rus Dilindeki Türkçe Kelimeler Üzerine Bir Tasnif Denemesi’, **Turkish Studies**, Volume 3/7, Sonbahar 2008.

GOLDEN, Peter Benjamin, **Türk Halkları Tarihine Giriş**, Çeviren: Osman Karatay, Karam Yayıncılık, Birinci Baskı, Ankara, 2002.

GÖMEÇ, Saadettin, ‘Kırım Bölgesinde İlk Türkleşme Faaliyetleri’, **Turkish Studies**, Vol 4/3, Spring, 2009.

GÖMEÇ, Saadettin, ‘Türk Tarihinde Avarlar ve Avar Meselesi’, **Uluslararası IV. Türkoloji Kongresi**, Türkistan, 2011.

GÖMEÇ, Saadettin, **Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi**, Akçağ Yayınları, 3.Baskı, Ankara, 2006.

GRİGORİANTZ, Alexandre, **Kafkasya Halkları Tarihi ve Etnografik Bir Sentez**, Çeviren: Doğan Yurdakul, Yeni Binyıl Yayınları, İstanbul, 1999.

GÜLLÜDAĞ, Nesrin, ‘Nogay Türkleri’, **Türkler Ansiklopedisi**, 20. Cilt, 2002.

GÜNER, Fulya, **Gürcü-Abhaz Çatışması ve Türkiye’ye Yönelik Yansımaları**, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Balıkesir, 2010.

HAUSSİG, Hans-Wilhelm, ‘Hun ve Avar Adlarının Anlamı Hakkında’, Çev. Ergin Ayan, **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, Sayı 13, İstanbul 2005.

HEWITT, George, ‘Çeçenler ve Komşuları’, (Çev. Ali İhsan Aksamaz), **Kafkasya Yazıları**, Sayı 2, 1997.

KAFESOĞLU, İbrahim, **Türk Milli Kültürü**, Ötüken Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 1977.

KAPLAN, Mehmet, ‘Kültür Değişmeleri’, **Türk Kültür ve Medeniyeti (Makaleler)**, C 1, Atatürk Üniversitesi Türk Kültür ve Medeniyetini Araştırma Enstitüsü Deneme Yayınları, Ankara, 1976.

KARAAĞAÇ, Günay, **Türkçenin Dünya Dillerine Etkisi**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2004.

KARATAY, Osman, 'Orta Asya'da Bulgar Aramak', **Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi**, Cilt 3, Sayı 5, 2008.

KARATAY, Osman, **Bey ile Büyücü**, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul, 2006.

KARATAY, Osman, **İran ile Turan Hayali Milletler Çağında Avrasya ve Ortadoğu**, Karam Araştırma ve Yayıncılık, 2003, Ankara.

KARATAY, Osman, **Türklerin Kökeni**, Kripto Yayınları, Ankara, 2011.

KEMALOĞLU, Muhammet, 'Kafkasya Tarihi Geçmişi Etnik Dini Yapısı ve Terekeme Karapapak Türkleri', **Akademik Bakış Dergisi**, Sayı 32, Eylül-Ekim 2012.

KEMALOĞLU, Muhammet, 'Kafkasya Tarihi Geçmişi Etnik Dini Yapısı ve Terekeme Karapapak Türkleri', **Akademik Bakış Dergisi**, Sayı 32, Eylül-Ekim 2012.

KORKMAZ, Zeynep, 'Türk Dilinde +ça Eki ve Bu Ek ile Yapılan İsim Teşkilleri Üzerine Bir Deneme', **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, XVII / 3-4 (Eylül – Aralık 1960), s. 275-358.

KURAT, Akdes Nimet, 'Avarlar (Yay. Haz. Serkan Acar)', **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Cilt XXVI, Sayı 1, Temmuz 2011.

KÜRENOV, Sapar, **Kafkasya Oğuzları veya Türkmenleri**, Ötüken Yayınları, Çev. Ali Duymaz, İstanbul, 2005.

LAYPANOV, Kazi T., İsmail M., Miziyev, **Türk Halklarının Kökeni**, Selenge Yayınları, İstanbul, 2010.

MEHMETOV, İsmail, **Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2009.

NOVRUZA, Gülreyhan, **Dağıstan Derbent Bölgesi Terekeme Türklerinin Dini Hayatı, Yüksek Lisans Tezi**, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Din Sosyolojisi Bilim Dalı, Kayseri, 2005.

ÖGEL, Bahaeddin, ‘Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Bazı Araştırmaların Tenkidi’, **Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Cilt 17, Sayı 1.2, Ankara, 1959.

ÖZSOY, Sumru, ‘Bir Dilin Kayıtlarda Yaşaması Ubıhçanın Yaşam Öyküsü, Yok Olma Tehlikesi Altındaki Diller ve Adige-Abhaz Dillerinin Konumu’, **Kafkas Dernekleri Federasyonu Konferans Kitapçığı**, Ankara, 2006.

ÖZTEKTEN, Özkan, **Türkçenin Dünya Dillerine Etkisi**, V. Lefke edebiyat Buluşması 29-30 Nisan 2004, Yay. Haz. Günay Karaağaç, Akçağ Yayınları, Ankara, 2004.

ÖZYETGİN, A. Melek, “Tarihten Bugüne Türk Dili Alanı”, Chinese Academy of Social Science, Sino-Foreign Relationships Department of Institute History, **Pekin/ÇİN (Konferans) 23 Ocak 2006**, (http://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20DILI/ozyetgin_tarihten_bugune_turkdili.pdf) (22.03.2013)

PAŞAYEVA, Mehebbet, ‘Avar Halkının Etnik Tarihinden’, **Milli Folklor Dergisi**, 80. Sayı, Kış/2008.

PEKACAR, Çetin, ‘Kavimler Kapısı Dağıstan’dan İzlenimler’, **Türk Kültürü Dergisi**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Sayı 432, Yıl: XXXVII, Nisan 1999.

PEKACAR, Çetin, ‘Kumuk Türkçesine Arapça ve Farsçadan Geçen Kelimelerdeki Ses Olayları’, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı 19, Bahar 2006.

PEKACAR, Çetin, ‘Kumuk Türkleri’, **Yeni Türkiye Dergisi**, Türk Dünyası Özel Sayısı, 16.S, Temmuz – Ağustos, 1997.

RASOYNI, Laszlo, **Tarihte Türklük**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1996.

ŞENCAN, Yusuf Cem, **İslamiyet Öncesi Türk Devlet Geleneği, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Malatya, 2007.

ŞENGÜL, Fatih, 'Homeros'a Göre Kimmer Kavim Adı Etimolojisi', **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, Cilt 5, Sayı 17, Bahar 2008.

TAVKUL, Ufuk, 'Adige (Çerkez) Dilinde Bulgar Türkçesi Alıntı Sözcükler Üzerine', **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, C. 4, S. 2, Ankara, Haziran 2007.

TAVKUL, Ufuk, 'Codex Cumanicus ve Karaçay-Malkar Türkçesi', **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, Sayı 15, Bahar 2003.

TAVKUL, Ufuk, 'Kaf Dağı'ndan Bir Masal Ülkesi: Karaçay-Malkar'. (<http://www.turansam.org/makale.php?id=109>)

TAVKUL, Ufuk, 'Kafkasya İçin Türkiyat Araştırmalarının Önemi', **I. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri**, Ankara, 25-26 Mayıs 2006, (http://turkoloji.cu.edu.tr/CAGDAS%20TURK%20LEHCELERI/ufuk_tavkul_kafkasya_icin_turkoloji_onemi.pdf (29.01.2013/ 23.10))

TAVKUL, Ufuk, 'Kumuk Türkleri Tarihleri Sosyal Yapıları ve Dilleri Üzerine Bir İnceleme', **Kırım Dergisi**, 13 (50), 2005.

TAVKUL, Ufuk, 'Tarihi ve Etnik Yapısıyla Kafkasya', **Yeni Türkiye Dergisi**, Türk Dünyası Özel Sayısı, 16.S, Temmuz – Ağustos, 1997.

TAVKUL, Ufuk, **Kafkasya Gerçeği**, Selenge Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2009.

TAVKUL, Ufuk, **Kafkasya İçin Türkiyat Araştırmalarının Önemi**, I. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, Ankara, 25-26 Mayıs 2006. (http://turkoloji.cu.edu.tr/CAGDAS%20TURK%20LEHCELERI/ufuk_tavkul_kafkasya_icin_turkoloji_onemi.pdf) (29.01.2013/ 23.10))

TAVKUL, Ufuk, **Kafkasya ve Çevresindeki Türk Toplulukları**, Türkler Ansiklopedisi, Cilt 20, Ankara, 2002.

TOMBULOĞLU, Tuba, **Kafkasya'nın Etnik ve Kültürel Yapısı'nın Oluşumunda Türklerin Rolü**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü Anabilim Dalı, Ankara, 2003.

TOPÇU, Murat, **Karaçay-Çerkez (Özerk) Cumhuriyeti'nin Demografik Yapısı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dünyası Coğrafyası Anabilim Dalı, İstanbul, 2006.

TUNÇ, Zekiye, **Malazgirt Öncesi Kafkasya'da Türk Varlığı, Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Elazığ, 2012.

ÜREN, Umut, 'Kafkasyalı Eski Türk Kavimlerinden: Burcanlar', **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, Yaz 2012, Sayı 34.

ÜSTÜN, Hulusi, 'Kuzey Kafkas Halklarının Etnolojik Analizi', **Kafkasya Dersleri, İstanbul Bilgi Üniversitesi Göç Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi ve Kafkasya İşbirliği Platformu ile**, 26 Mart 2005.
http://www.kafkas.org.tr/analiz/kuzeykafkas_halklarinin_etnolojik_analizi_.html
(28.03.2013/ 22.40)

YALÇINKAYA, Aleaddin, 'Kafkaslar'da "Türki" Kavimler: Çerkezler, Abhazlar, Kabartaylar, Adigeler, Çeçenler, İnguşlar, Dağıstanlılar Ve Diğerleri', **Akademik Bakış**, Sayı 9, Mayıs, 2006.

YILDIRIM, Habip, **Kafkasya'da Etnik Çatışmalar ve Türkiye Açısından Bölgenin Önemi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Temmuz 2007, Sakarya.

YILDIRIM, Özlem, **Kazak, Kırgız ve Tatar Türkçelerindeki Arapça-Farsça Kelimelerin Ses Değişimleri (Türkiye Türkçesi ile Karşılaştırılması), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Kars, 2008.

YILDIZ, Muharrem, **Dünden Bugüne Kafkasya**, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul, Ekim, 2006.

YILDIZ, Muharrem, **Kafkasya'da Yaşayan Türklerin Dini Hakkında Sosyo-Kültürel Bir Araştırma, Yayınlanmış Doktora Tezi**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Konya, 2000.

YILMAZ, Reha, ‘Kültürler Kavşağı Dağıstan’da Aile İçi İlişkiler’, **Milli Folklor Dergisi**, Sayı 41, Ankara, Bahar 1999.

YÜKSELEN, Gökçe; Abdurrazak Peler, ‘Kafkasya’da Türk Lehçelerinin Fonksiyonları’, **Karadeniz Araştırmaları**, S. 36, Kış 2013.

SÖZLÜKLER

Avar-Andi Etimolojik Sözlük, (<http://starling.rinet.ru/cgi-bin/response.cgi?root=config&morpho=0&basename=\data\cauc\aaandet&first=1>)

BARLAS, Cafer, **Türkçe-Avarca-Rusça / Avarca-Türkçe-Rusça Sözlük**, İstanbul, 2001.

BAYRAM, Bülent, **Çuvaş Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlük**, Tablet Kitabevi, Konya, 2007.

CLAUSON, Sir Gerard, **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish**, Oxford University Press, Oxford, 1972.

ERCİLASUN, Ahmet Bican, vd., **Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991.

EREN, Hasan, **Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü**, Ankara, 1999.

EYUBOĞLU, İsmet Zeki, **Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü**, Sosyal Yayınlar, 2. Baskı, İstanbul, 1991.

GRÖNBECH, Kaare, **Kuman Lehçesi Sözlüğü**, Çev. Kemal Aytaç, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992.

GÜLENSOY, Tuncer, **Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları, II Cilt, Ankara, 2007.

NEMETH, Gyula, **Kumuk ve Balkar Lehçeleri Sözlüğü**, Çev. Kemal Aytaç, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.

PEKACAR, Çetin, **Kumuk Türkçesi Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.

TAVKUL, Ufuk, **Karaçay Malkar Türkçesi Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.

TIETZE, Andreas, **Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı**, Simurg Yayıncılık, İstanbul, 2002.

TOPARLI, Recep, vd., **Kıpçak Türkçesi Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2007.

YARARLANILAN İNTERNET ADRESLERİ

<http://ahhulgo.blogcu.com/dagistan-halklari-ve-dilleri/8796174> (26.02.2013)

<http://avarvas.wordpress.com/2011/06/12/orhon-yazitlarinda-avarlar/>

<http://multitree.org/trees/Caucasian:%20Ruhlen%201991@421722> (16.11.2012)

http://tr.wikipedia.org/wiki/Kafkasya_Avarlari (08.01.2013)

<http://www.dagistan.org/news.php?readmore=10> (29.01.2013)

<http://www.dagistan.org/news.php?readmore=11> (29.01.2013)

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&view=bts, (Büyük Türkçe Sözlük)

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&view=gts, (Güncel Türkçe Sözlük)

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_lehciler&view=lehciler, (Türk Lehçeleri Sözlüğü)

<http://avarvas.wordpress.com/2011/04/06/anadolu-avarlarinin-turkiyede-yasadigi-yerler> (18.03.2013)